

एस . वाय . बी . कॉम .

आधुनिक बैंकिंग आणि वित्तीय व्यवस्था

**(Modern Banking &
Financial System)**

। अंतरी पेटवू ज्ञानज्योत ।
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव - ४२५००१
NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON - 425001
सौर्य महोत्सवी वर्ष २०१४-१५

NMU/IDEAL/२२/हस्तदेय/२०१४

दि. ०१/११/२०१४

आयडीयलमध्ये द्वितीय व तृतीय वर्षास प्रवेशित पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणक्रमाचे प्रिय विद्यार्थी ...

विषय :- स्वयं अध्ययन साहित्याबाबत ...

उपरोक्त विषयान्वये आपणांस कळविण्यात येते की, आपणांस देण्यात येणाऱ्या स्वयं अध्ययन साहित्याच्या छपाईसाठी मोठ्या प्रमाणात तांत्रिक अडचण निर्माण झाली आहे. त्यामुळे आपणांस शिक्षणक्रमानुसार छपाई केलेली पुस्तके सध्या उपलब्ध करून देऊ शकत नाही. त्याऐवजी सदर शिक्षणक्रमांतर्गत असलेल्या अध्ययन साहित्याची सि.डी. मात्र आपणांस आम्ही उपलब्ध करून देत आहोत. सदर सि.डी.तील मसुद्याचे अंतीम संपादन होणे बाकी आहे त्यामुळे व्याकरणदृष्ट्या व अंशतः आशयासंदर्भात काही त्रुटी असण्याची शक्यता आहे. परंतू, आपले शैक्षणिक वर्षाचे नुकसान होऊ नये म्हणून विद्यापीठाने आपल्या शिक्षणाच्या दृष्टिने सदरचा निर्णय घेतलेला आहे. त्यासाठी दिलेल्या सि.डी. द्वारे आपण आपला अभ्यास नियमित करावयाचा आहे. ज्या शिक्षणक्रमांतर्गत स्वयं अध्ययन साहित्य उपलब्ध होणार नाही त्याची यादी संकेत स्थळावर टाकलेली आहे.

सदर शिक्षणक्रमांतर्गत प्रवेश प्रक्रिया झाल्यानंतर डिसेंबर २०१४ च्या तीसऱ्या आठवड्यानंतर आपल्या संपर्क संत्रांचे आयोजन तीनही जिल्ह्यातील अभ्यासकेंद्रांवर करण्यात येईल. त्यासंबंधीची माहिती आयडीयलच्या संकेत स्थळावर (www.nmu.ac.in/ideal.html) उपलब्ध करून देण्यात येईल. सध्या संकेत स्थळावर विषयनिहाय ज्या अभ्यासकेंद्रांच्या नावांची यादी दिलेली आहे त्या अभ्यासकेंद्रांवर त्याच विषयांची संपर्क सत्रे होतील. आयडीयलद्वारे वेळोवेळी आपणापर्यंत पोहोचविण्यात आलेली माहिती व निर्णय सर्व विद्यार्थ्यांना बंधनकारक आहे. याची कृपया नोंद घ्यावी व आयडीयल विभागास सहकार्य करावे.

संचालक

आयडीयल, उमवि, जळगाव

**प्रकरण - १ - भारतातील व्यापारी बँकांची
व्यवस्था
(The commercial Banking system In India)**

१.० - उद्दिष्टे (Objectives)

- १) देशातील व्यापारी बँकांचा अभ्यास करणे.
- २) अनुसूचित व्यापारी बँकांची देयता व मालमत्ता अभ्यासणे.
- ३) बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणांचा अभ्यास करणे.
- ४) पतठेवी गुणोत्तर आणि गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर अभ्यासणे.
- ५) भारतीय अर्थव्यवस्थेत व्यापारी बँकांची भूमिका अभ्यासणे.

१.१ - प्रस्तावना (Introduction)

भारतात पाश्चिमात्य पद्धतीचा बँक व्यवसाय अलीकडील काळात सुरू झाला. प्रामुख्याने स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय बँकिंग व्यवसायाला योग्य आकार व दिशा देण्याचे प्रयत्न भारतात सुरू झाले. त्यामुळे सध्याची व्यापक, शिस्तबद्ध आणि विविध कार्ये करणारी बँकिंग व्यवस्था भारतात अस्तित्वात आणि भारतीय रिझर्व्ह बँक ही भारतीय चलन व्यवस्थेतील सर्वोच्च संस्था होय. रिझर्व्ह बँकेच्या नियंत्रणाखाली बँकिंग व्यवसाय करणाऱ्या ज्या वेगवेगळ्या बँका आहेत. त्यापैकी व्यापारी बँका हा एक प्रकार आहे. देशातील बहुसंख्य लोकांची बचत संकलित करणे आणि ती बचत व्यापार उद्योग यांना त्यांच्या खेळत्या भांडवलाची गरज भागविण्यासाठी कर्ज देणे अशी महत्त्वपूर्ण कार्ये व्यापारी बँका करीत असतात.

१.२ - भारतातील व्यापारी बँकांची रचना -

(The structure of commercial Banking system in India)

- १) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका - सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँका म्हणजे सरकारच्या मालकीच्या आणि सरकारी व्यवस्थापन असलेल्या बँका तसेच १९६९ आणि १९८० मध्ये मिळून राष्ट्रीयीकरण झालेल्या १९ बँका व अलीकडील काळात आय.डी.बी. आय. (IDBI) अशा बँका सार्वजनिक क्षेत्रात कार्यरत आहेत.
- २) खाजगी क्षेत्रातील बँका - खाजगी क्षेत्रातील व्यापारी बँका म्हणजे खाजगी भांडवलदारांच्या मालकीच्या आणि खाजगी व्यवस्थापन असलेल्या बँका होय. या खाजगी बँकांचे जुन्या खाजगी बँका आणि नव्या खाजगी बँका असे दोन प्रकार पडतात. जुन्या १५ आणि नव्या ७ अशा एकूण २२ बँका भारतात ३० जून २००८ पर्यंत कार्यरत आहेत आणि त्यांच्या शाखा अनुक्रमे ४४८७ आणि ३७८२ आहेत.
- ३) विदेशी क्षेत्रातील बँका - ज्या बँकांचे मुख्य कार्यालय विदेशात आहे, तसेच व्यवस्थापन खाजगी परंतु परदेशी लोकांच्या ताब्यात आहे. अशा बँकांना विदेशी बँका असे म्हणतात. ३० जून २००८ रोजी एकूण ३० विदेशी बँकांच्या २७९ शाखा कार्यरत आहेत.
- ४) प्रादेशिक ग्रामीण बँका - २ ऑक्टोबर १९७५ ला प्रादेशिक ग्रामीण बँका ग्रामीण पतपुरवठ्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी सुरू करण्यात आल्या. परंतु अलीकडील काळात या बँकांचे विलिनीकरण केल्यामुळे त्यांची संख्या कमी झाली आहे. ३० जून २००८ रोजी या बँकांची संख्या १९६ वरून ८८ पर्यंत कमी झालेली आहे व शाखांची संख्या १४,७४९ आहे.

१.३ - व्यापारी बँक व्यवस्थेची कृती आणि कामगिरी -

(Operation and Performance of the commercial Banking system)

गेल्या काही वर्षात व्यापारी बँकांमध्ये स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण झालेले आहे. विशेषतः १९९१ च्या आर्थिक सुधारणांना अनुसरून बँकिंग व्यवस्थेत बदल होण्यास सुरुवात झाली. त्याला अनुसरून बँकांच्या संख्येत शाखा विस्तार देयता आणि मालमत्ता, प्राथमिक क्षेत्राचा कर्जपुरवठा, ठेवी या प्रवृत्तींमध्ये बदल होत आहे.

राष्ट्रीयीकरणाच्या पर्वानंतर पुन्हा खाजगीकरणकडे बँक व्यवसाय वाटचाल करित आहे. त्याला अनुसरून सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना खाजगी व्यापारी बँकांशी आणि विदेशी व्यापारी बँकांशी स्पर्धा करावी लागत आहे.

नवीन वित्तीय व्यवस्थेत अनुत्पादक मालमत्तेला (NPA) महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे सर्वत्र बँकांना अनुत्पादक मालमत्ता कमी करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागत आहेत. भांडवल पर्याप्तता (CAR) प्रमाणात वाढ करावी लागत आहे.

१.३.१ - अनुसूचित व्यापारी बँकांची देयता आणि मालमत्ता -

(Liabilities and Assets of scheduled commercial Banks)

व्यापारी बँक हिशेब ठेवताना बँकिंग कंपनी कायदा, १९४९ चा आधार घेतात. या हिशेबाबरोबरच बँकेजवळ असलेली संपत्ती (मालमत्ता) व देयता कोणत्या स्वरूपात व किती आहे, याबाबतचा तपशील योग्य पद्धतीने ठेवला पाहिजे. यालाच बँकेचा ताळेबंद असे म्हणतात. या ताळेबंदाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल.

विशिष्ट वेळेला बँकेची संपत्ती व बँकेची देयता यांची माहिती दर्शविणारे निवेदन म्हणजे ताळेबंद किंवा विशिष्ट वेळेला दर्शविलेल्या आर्थिक बाबींची नोंद होते.

बँकेचा ताळेबंद म्हणजे व्यापारी बँकेचे उत्पन्न व खर्च यांची माहिती दर्शविणारे निवेदन नव्हे तर बँकांचे उत्पन्न व खर्च म्हणजे ठरावीक कालावधीसाठी एकत्र केलेली माहिती असते. याउलट व्यापारी बँकेचा ताळेबंद विशिष्ट क्षणाची परिस्थिती दर्शवितो. बँकेची आर्थिक स्थिती कशी आहे हे समजण्यासाठी संपत्ती (मालमत्ता) आणि देयतेचे चित्र त्या निवेदनात असते. व्यापारी बँकेच्या ताळेबंदात विशिष्ट वेळेला बँकेच्या येण्याचे मूल्य आणि बँकेच्या देण्याचे मूल्य दर्शविलेले असते.

व्यापारी बँकेचा ताळेबंद

देयता Liabilities	संपत्ती (मालमत्ता) Assets
१) भांडवल अ) अधिकृत ब) विकले गेलेले क) वसूल झालेले	१) रोख अ) स्वतःजवळील ब) केंद्रीय बँकेजवळील क) इतर बँकेकडून घेणे असलेली रक्कम
२) राखीव निधी	२) मागताक्षणी परत मिळणारी कर्जे
३) ठेवी अ) चालू ठेवी ब) बचत ठेवी क) स्थिर ठेवी	३) घटविलेल्या हुंड्या
४) ग्राहकांतर्फे स्वीकारलेल्या आणि घावयाच्या हुंड्या	४) गुंतवणूक (सरकारी, इतर रेल्वे)
५) इतर बँकांकडून घेतलेली कर्जे	५) ग्राहकांना दिलेली कर्जे
६) इतर देणी	६) घावयाच्या हुंड्या ७) न वाटलेला नफा ८) इतर घेणी अ) इमारत ब) फर्निचर इ.

व्यापारी बँकांच्या ताळेबंदात दोन बाजू असतात. डावीकडील बाजू ही देयतेची बाजू असते. उजवीकडील बाजू संपत्ती (Assets) असते. हा ताळेबंद ३१ मार्चपर्यंतची संपूर्ण देण्याची परिस्थिती प्रदर्शित करित असतो. देणे देण्यासाठी बँक विविध प्रकारची मालमत्ता मिळवित असते. या प्रत्येक मालमत्तेचेही एकूण मालमत्तेशी साधारण एक ठरावीक प्रमाण असते. याबरोबरच देणी आणि घेणी यांची समानता राखली गेली पाहिजे. म्हणजे प्रत्येक ताळेबंदात एका अर्थी देणी आणि घेणी यांची समानताच असते. बँकेच्या बाबतीत या समानतेला एक विशेष अर्थ आहे. या ताळेबंदावरूनच बँकेच्या संपूर्ण व्यवहाराची कल्पना येत असते.

- १) **व्यापारी बँकांच्या देयता** - व्यापारी बँकांच्या देयतांमध्ये भागभांडवल, राखीव निधी, इतर देणी यांचा समावेश होतो.
- २) **व्यापारी बँकांच्या मालमत्ता** - अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या मालमत्तांमध्ये रिझर्व्ह बँकेजवळील रोख रक्कम आणि राखीव निधी, स्वतःजवळील शिल्लक अल्पसूचना बाजारात दिलेली कर्जे, गुंतवणूक कर्ज आणि अग्रिम तसेच इमारत, फर्निचर यासारख्या स्थिर मालमत्तेचा समावेश होतो.

१.३.२ - ठेवी आणि ठेवीशिवाय स्रोत (Deposit and Non Deposit Resources)

व्यापारी बँका व्यवहार करण्यासाठी जे भांडवल उभारतात, त्यामध्ये ठेवी आणि ठेवीशिवाय इतर संसाधनांचा समावेश होतो.

- १) **ठेवी - (Deposits)** - व्यापारी बँकांच्या देयतांमध्ये ठेवींचा भाग मोठा असतो. या ठेवींमध्ये चालू ठेवी, बचत ठेवी व मुदत ठेवींचा समावेश होतो. या ठेवींच्या आकारमानावरच व्यापारी बँकांच्या व्यवहारांची संख्या व नफा अवलंबून असतो. ठेवींचे आकारमान जेवढे अधिक तेवढे नफ्याचे प्रमाण जास्त असते. या एकूण ठेवींमध्ये मुदत ठेवींचा भाग जास्त असल्याचे दिसून येते.
- २) **ठेवीशिवाय स्रोत (Non Deposit Resources)** - ठेवीशिवाय इतर मार्गांनी व्यापारी बँका जे भांडवल उभारतात त्यांचा समावेश यामध्ये होतो. ठेवीशिवाय स्रोतांमध्ये भागभांडवल इतर बँकांकडून घेतलेली कर्जे आणि भांडवल बाजारातून उभारलेले भांडवल यांचा समावेश होतो.

१.३.३ - पतपुरवठा आणि गुंतवणूक - (Credit and Investment)

व्यापारी बँका अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, व्यापार तसेच विविध क्षेत्रांचा जो कर्जपुरवठा करतात, त्यास एकूण पतपुरवठा असे म्हणतात. व्यापारी बँकांनी या पतपुरवठ्यात १९६९ च्या राष्ट्रीयीकरणानंतर मोठ्या प्रमाणात वाढ केलेली आहे. कारण शाखांची संख्या वाढण्याने बचतीचे प्रमाण वाढून मोठ्या प्रमाणात बँकांकडे ठेवी जमा झाल्या आणि त्याचा परिणाम म्हणून पतपुरवठ्यात लक्षणीय वाढ झाली. १९६९ मध्ये व्यापारी बँकांनी ३५९९ कोटी पतपुरवठा केला होता. त्यामध्ये १९९१ ला १६,३०१ कोटी रुपयांपर्यंत तर २००७-०८ ला २२,४७,४३७ कोटी रुपयांपर्यंत वाढ झाली.

या पतपुरवठ्यामध्ये कृषी व संबंधित प्रक्रिया, लघुमध्यम, मोठे उद्योग तसेच सेवा क्षेत्र आणि वैयक्तिक कर्जाचा (गृहकर्ज, टिकावू उपभोग वस्तू) यांचा समावेश होतो.

गुंतवणूक (Investment) - व्यापारी बँका आपल्या एकूण ठेवीपैकी काही भाग वेगवेगळ्या साधनांमध्ये गुंतवितात. यामध्ये सरकारी रोखे 'इतर मान्यता प्राप्त' आणि बिगर मान्यता 'प्राप्त रोखे तसेच व्यापारी पत, कंपन्यांचे शेअर्स, डिबेंचर्स' मॅच्युएल फंड युनिट यांचा समावेश होतो.

अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या गुंतवणुकीचे वैशिष्ट्य म्हणजे गुंतवणुकीपैकी सरकारी रोख्यांमधील गुंतवणुकीचे प्रमाण जास्त असते. कारण प्रत्येक व्यापारी बँकेला (SLR) कायदेशीर रोखता प्रमाणाच्या माध्यमातून यामध्ये गुंतवणूक करणे बंधनकारक असते.

१.३.४ - पतठेवी गुणोत्तर आणि गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर -

(Credit Deposit Ratio and Investment Deposit ratio)

अनुसूचित व्यापारी बँकांचे पतठेवी गुणोत्तर आणि गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर हे पतपुरवठा आणि ठेवी यामध्ये किती दराने वाढ होते याची प्रवृत्ती दर्शविते. थोडक्यात पतठेवी गुणोत्तर म्हणजे सर्व अनुसूचित व्यापारी बँकांनी आपल्या एकूण ठेवीच्या त्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आहे ते प्रमाण होय.

त्याचप्रमाणे गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर (IDR) म्हणजे सर्व अनुसूचित व्यापारी बँकांनी आपल्या एकूण ठेवीच्या ज्या प्रमाणात गुंतवणूक केली आहे ते प्रमाण होय.

म्हणजेच एकूण ठेवीला अनुसरून व्यापारी बँकांनी जो पतपुरवठा आणि गुंतवणूक केलेली आहे, त्यास अनुक्रमे पतठेवी गुणोत्तर (CDR) आणि गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर (IDR) असे म्हणतात.

सर्व अनुसूचित बँकांचे पतठेवी आणि गुंतवणूक ठेवी

गुणोत्तर

वर्ष	पतठेवी गुणोत्तर (CDR)	गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर (IDR)
१९९०-९१	६०.४१%	३९.०%
२००५-०६	७१.५%	३४.९%
२००६-०७	७४.९%	३०.३%
२००७-०८	७५.६%	३५.४%

स्रोत - RBI Buletin, फेब्रुवारी २००८

१) पतठेवी गुणोत्तर - (Credit Deposit Ratio)

व्यापारी बँकांना उत्पन्न मिळविण्याच्या दृष्टीने पतठेवी गुणोत्तर महत्त्वपूर्ण असते. बँकांजवळील एकूण ठेवीपैकी किती भाग उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या साधनात गुंतवितात हे या प्रमाणावरून स्पष्ट होते. हे प्रमाण पुढील सूत्राच्या साहाय्याने निश्चित करता येते.

$$\text{पतठेवी गुणोत्तर किंवा प्रमाण} = \frac{\text{एकूण कर्जे}}{\text{एकूण ठेवी}} \times 100$$

रिझर्व्ह बँकेच्या अहवालानुसार सर्व अनुसूचित व्यापारी बँकांचे पतठेवी गुणोत्तर पुढीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	पतठेवी गुणोत्तर
१९९०-९१	६०.४%
२००५-०६	७१.५%
२००६-०७	७४.०%
२००७-०८	७४.६%

Source - RBI Bulletin फेब्रुवारी २००८

२) गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर - (Intrest Deposit Rate)

गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर हे व्यापारी बँकांची रोखता आणि लाभप्रदता या दोन्ही दृष्टिकोनांतून महत्त्वाचे आहे. बँका आपल्याजवळील एकूण ठेवीपैकी किती भाग गुंतवणूक करतात हे या प्रमाणावरून स्पष्ट होते.

सरकारी रोख्यांमध्ये 'विभूयता' आणि 'संभुमणता' हे दोन गुण असतात; त्यामुळे बँकांच्या दृष्टीने सरकारी रोख्यातील गुंतवणूक ही तुलनेने अधिक सुरक्षित असते.

गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तरे वेगवेगळ्या देशांत वेगवेगळे असते. हे गुणोत्तर पुढील सूत्राच्या साहाय्याने

काढता येते.

$$\text{गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर} = \frac{\text{सरकारी कर्जरोखे, ऋणपत्रे}}{\text{बँकांतील ठेवींची एकूण रक्कम}} \times 100$$

रिझर्व्ह बँकेच्या अहवालानुसार गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर पुढीलप्रमाणे होते.

वर्ष	गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर
१९९०-९१	३९.०%
२००५-०६	३४.०९%
२००६-०७	३०.३%
२००७-०८	३५.४%

वरील गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तरात 'कायदेशीर रोखता निधीचा' (SLR) परिणाम होत असतो.

१.४ - वित्तीय कामगिरी - (Financial Performance)

१.४.१ - व्याजदर (Interest Rate) १९८८ नंतर रिझर्व्ह बँकेने व्याज दरावरील नियंत्रण शिथिल केल्यामुळे व्यापारी बँकांना ठेवीवरील व कर्जावरील व्याजदर ठरविण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. तरीसुद्धा रिझर्व्ह बँकेचा व्याजदर रेपो दर याला अनुसरून बदल होत असतो.

१) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे ठेवीवरील व्याजदर पुढीलप्रमाणे होते -

मुदत	२००७-०८
१) एक वर्षापर्यंत	२.७५ - ८.५%
२) १ ते ३ वर्ष	८.२५ - ९.२५%
३) ३ वर्षांपेक्षा जास्त	७.२५ - ९.७५%

२) खाजगी क्षेत्रातील बँका -

ठेवीवरील व्याजदर	२००७-०८
१) १ वर्षापर्यंत	२.५०-९.२५%
२) १ ते ३ वर्षे	७.२५-९.२५%
३) ३ वर्षांपेक्षा जास्त	७.२५-९.७५%

३) विदेशी बँका

ठेवीवरील व्याजदर	२००७-०८
१) १ वर्षापर्यंत	२.२५-९.२५%
२) १ ते ३ वर्ष	३.५०-९.७५%
३) ३ वर्षांपेक्षा जास्त	३.६० - ९.५०%

वरीलप्रमाणे तिन्ही क्षेत्रांतील बँकांचे ठेवीवरील व्याजदर होते.

कर्जावरील व्याजदर	२००७-०८
१) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	१२.२५-१३.५०%
२) खाजगी क्षेत्रातील बँका	१३.००-१६.५०%
३) विदेशी बँका	१०.००-१५.००

वरीलप्रमाणे अनुसूचित व्यापारी बँकांचे व्याजदर होते. अर्थव्यवहारात परिस्थितीनुसार रिझर्व्ह बँक आपल्या मॅट्रिक धोरणाद्वारे यावर परिणाम करित असते. वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या तुलनेत खाजगी क्षेत्रातील बँकांचा ठेवीवरील व कर्जावरील व्याजदर जास्त आहे.

१.४.२ - ठेवींचा खर्च आणि अग्रिमावरील परतावा -

(Cost of Deposit and Return on Advances)

व्यापारी बँका ठेवीदारांकडून ठेवी स्वीकारल्यानंतर त्यांना व्याजाच्या स्वरूपात जे उत्पन्न देतात, तो व्यापारी बँकांचा ठेवी खर्च असतो किंवा त्यालाच ठेवीचा खर्च असे म्हणतात.

याउलट व्यापारी बँका विविध क्षेत्रांना जी अग्रिम देतात, त्या बँकांना जे उत्पन्न प्राप्त होते. त्याला अग्रिमावरील परतावा असे म्हणतात.

वरील ठेवींचा खर्च हा ठेवीवरील व्याजदरातील बदलांनुसार कमी जास्त होत असतो. तसेच अग्रिमावरील परतावा सुरुसुद्धा त्यावरील व्याजदरानुसार कमी जास्त होत असतो. ठेवींचा खर्च व अग्रिमावरील जो फरक असतो तो व्यापारी बँकांचा नफा असतो.

सर्व अनुसूचित व्यापारी बँकांचा ठेवीवरील खर्च आणि अग्रिमावरील परतावा (मालमत्तेच्या प्रमाणात)

	२००६-०७	२००७-०८
१) ठेवीचा खर्च	४.४%	५.४%
२) अग्रिमावरील परतावा	७.९%	८.९%

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, २००६-०७ आणि २००७-०८ या दोन्ही वर्षी ठेवीच्या खर्चापेक्षा अग्रिमावरील परतावा जास्त आहे. तसेच २००६-०७ पासून २००७-०८ पर्यंत दोन्हीमध्ये ७% नी वाढ झाली आहे.

१.४.३- उत्पन्न, खर्च आणि नफा - (Income, cost and Profit) -

व्यापारी बँकांच्या उत्पन्नामध्ये व्याज, उत्पन्न आणि व्याजोत्तर उत्पन्न अशा दोन घटकांचा समावेश होतो. व्यापारी बँका विविध क्षेत्रांना जो पतपुरवठा करतात, त्यापासून बँकांना, व्याजाच्या स्वरूपात जे उत्पन्न मिळते त्यास व्याजउत्पन्न असे म्हणतात.

व्याजोत्तर उत्पन्नामध्ये कमिशन, विनिमय आणि दलाली गुंतवणूक विक्रीवरील नफा विनिमय, देवाण घेवाणीवरील नफा, (इमारत) उत्पन्न आणि बँकांना विविध कार्ये केल्यामुळे मिळणारे उत्पन्न यांचा समावेश होतो.

बँकांच्या एकूण उत्पन्नातून एकूण खर्च वजा जाता जे उत्पन्न शिल्लक असते, त्याला 'नफा' असे म्हणतात.

थोडक्यात अनुसूचित व्यापारी बँकांचे उत्पन्न, खर्च आणि नफा हे महत्त्वाचे वित्तीय निर्देशक आहेत.

अनुसूचित व्यापारी बँकांचे महत्त्वाचे वित्तीय निर्देशक

घटक	वर्ष - रक्कम २००६-०७	एकूण मालमत्तेचा प्रमाणात	वर्ष रक्कम २००७-०८	एकूण मालमत्तेच्या प्रमाणात
१) उत्पन्न	२,७४,७१६	७.९%	३,६८,८८६	८.५%
अ) व्याज उत्पन्न	२,३१,६७५	६.७%	३,०९,५७०	७.२%
ब) व्याजोत्तर उत्पन्न	४३,०४१	१.२%	५९,३७५	१.४%
२) खर्च	२,४३,५१४	७.०%	३,२६,१६०	७.५%
अ) खर्च केलेले व्याज	१,४२,४२०	४.१%	२,०८,००१	४.८%
ब) परिचालका खर्च	६६,३१९	१.९%	७७,२२०	१.८%
क) वेतन खर्च	३६,१४८	१.०%	३९,८०६	०.९%
३) आकस्मिक खर्च	३४,७७५	१.०%	४०,९३९	०.९%
अ) परिचालन नफा	६५,९७७	१.९%	८३,६६५	१.९%
४) निव्वळ नफा	३१,२०२	०.९%	४२,७२६	१.०%

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, एकूण उत्पन्नामध्ये व्याज उत्पन्न हे व्याजेतर उत्पन्नापेक्षा जास्त आहे.

तसेच खर्चामध्ये ठेवींवर दिलेल्या व्याजाचा खर्च जास्त आहे. त्याचप्रमाणे परिचालन किंवा कार्यात्मक खर्च आणि आकस्मिक खर्च बँकांना येतो. एकूण उत्पन्नातून एकूण खर्च वजा केल्यास निव्वळ नफा मिळतो.

१.५- सुदृढ किंवा चांगले निर्देशक - (Soundness Indicators) -

वित्तीय स्थिरता प्राप्त करण्यासाठी बँकिंग व्यवस्था सुदृढ आणि विकसित असणे आवश्यक आहे. बँकिंग प्रणाली आर्थिकदृष्ट्या सक्षम तसेच विकसित आहे की नाही यासाठी पुढील दोन निर्देशक महत्त्वाचे असतात.

१) मालमत्तेचा दर्जा (NPA)

२) जोखीम भारीत भत्ता - भांडवल प्रमाण (CRAR)

बँकांची आर्थिक स्थिती सक्षम असावी, त्यांना आपल्या व्यवसायात निर्माण झालेल्या धोक्यांना सामोरे जाता यावे म्हणून बँकेने व्यापारी बँकांसाठी भांडवल पर्याप्तता प्रमाणाच्या बाबतीत निकष तयार केले आहेत व बासेल समितीच्या या, संबंधीचा बँकांनी त्यांचे भांडवल जोखीम मालमत्तेच्या ८% पर्यंत आणावे असे ठरविण्यात आले.

१) मालमत्तेचा दर्जा (NPA - Non Performance Assets)

बँकांनी जो एकूण कर्जपुरवठा केलेला आहे त्यांपैकी जे कर्ज (मुदल आणि व्याज) मुदतीच्या पूर्वी परत करता येत नाहीत त्यांना अनुत्पादक मालमत्ता (NPA) असे म्हणतात. हे प्रमाण एकूण पतपुरवठ्याच्या किती आहे यावरून बँकांची आर्थिक स्थिती किंवा कार्यक्षमता व लाभक्षमता समजण्यास मदत होते.

रिझर्व्ह बँकेने या अनुत्पादक मालमत्तेचे प्रमाणित मालमत्ता, अप्रमाणित मालमत्ता, संशयास्पद मालमत्ता आणि बुडीत मालमत्ता अशा चार भागांत वर्गीकरण केले आहे. यांच्या एकूण कर्जाच्या प्रमाणावरून बँकेचा दर्जा किंवा कार्यक्षमता समजते.

सर्व अनुसूचित व्यापारी बँकांची एकूण अनुत्पादक मालमत्ता (कोटी रु.)

वर्ष	एकूण अग्रिम	एकूण अनुत्पादक मालमत्ता	एकूण अग्रिमायी प्रमाण
२००५	११,५२,६८२	५८,३७३	५.२%
२००६	१५,५१,४९१	५१,०९७	३.३%
२००७	२०,१२,५१०	५०,४८६	२.५%
२००८	२५,०७,८८५	५६,४३५	२.३%

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, एकूण अग्रिमाच्या तुलनेत अलाभदायी मालमत्तेचे प्रमाण घटत आहे. २००५ ला ५.२% वरून २००८ ला ते २.३% झाले आहे. म्हणजेच बँकांची कार्यक्षमता वाढत आहे.

२) जोखीमभारित मालमत्ता - भांडवल प्रमाण (CRAA)

बँकांची आर्थिक स्थिती सक्षम असावी, त्यांना आपल्या व्यवसायात निर्माण झालेल्या धोक्यांना सामोरे जाता यावे म्हणून बँकेने व्यापारी बँकांसाठी भांडवल पर्याप्तता प्रमाणाच्या बाबतीत निकष तयार केले आहेत व बासेल समितीच्या यासंबंधीचा अहवाल सर्व बँकांना बंधनकारक ठरविण्यात आला. एका ठरावीक बँकांनी त्यांचे भांडवल जोखीम मालमत्तेच्या ८% पर्यंत आणावे असे ठरविण्यात आले.

अनुसूचित व्यापारी बँकांची भारित मालमत्ता भांडवल प्रमाण (CRAA)

वर्ष	जोखीम भारित मालमत्ता भांडवल प्रमाण
२०००	११.१%
२००१	११.४%
२००२	१२.०%
२००३	१२.७%
२००४	१२.९%
२००५	१२.८%
२००६	१२.३%
२००७	१२.३%
२००८	१३.०%

Source - Report on Trend and Progress of Banking, 2007-08

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, सर्व अनुसूचित व्यापारी बँकांनी जोखीमभारित मालमत्ता, भांडवल प्रमाणात वाढ केली आहे. २००० ला हे प्रमाण ११.१% होते. २००८ ला १३% जोखीम भारित मालमत्ता प्रमाण सर्व अनुसूचित बँकांचे आहे. म्हणजेच अनुसूचित बँकांनी जोखीम मतेच्या, १३% भांडवल स्वतःजवळ ठेवले आहे.

१.६ - भांडवल बाजारातील बँकांचे व्यवहार -

(Bank Operation in the capital Market)

भांडवल बाजारातील प्राथमिक बाजारातून बँकांनी किती भांडवल उभारले आणि दुय्यम बाजारात बँकांच्या शेअर्सच्या मूल्यात किती वाढ किंवा घट झाली या बाबींचा समावेश बँकांच्या भांडवल बाजारातील व्यवहारात होतो.

पब्लिक इश्यूच्या माध्यमातून बँकांनी भांडवल बाजारातून उभारलेले भांडवल

वर्ष	भांडवल (कोटी रु.)
२००४-०५	८९२२
२००५-०६	११०६७
२००६-०७	७०६६
२००७-०८	३०४५५

वरील तक्त्यामध्ये सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी इक्विटी इश्यू आणि ऋण इश्यूच्या माध्यमातून उभारलेले भांडवल दर्शविले आहे.

दुय्यम बाजारात बँकिंग क्षेत्रातील शेअर्सच्या चांगल्या व्यवहारामुळे त्याचप्रमाणे बँकांचे अहवाल सुदृढ असल्यामुळे आणि भांडवल पर्याप्तता प्रमाण पूर्ण करण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता असल्याने ५ बँकांनी २००७-०८ मध्ये ६ इश्यू आणले, यामध्ये ५ इक्विटी इश्यू होते. यापैकी २ इश्यूंच्या माध्यमातून सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी १७४४२ कोटी रु. उभारले. तर ४ इश्यू खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी १२,९०३ कोटी रु. उभारण्यासाठी दिले.

१.७ - अनुसूचित बँकांमधील तांत्रिक विकास -

देशातील वित्तीय क्षेत्रामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान आणि माहिती-तंत्रज्ञानाच्या अवलंबनाने मोठा बदल घडून आणलेला आहे. भारतात माहिती-तंत्रज्ञानाचा उपयोग फक्त बँकांच्या आंतरिक कार्यासाठी केला जात नसून ग्राहकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधांमध्ये वाढ करण्यासाठी होत आहे. या तंत्रज्ञानामुळे पुढील घटकांचा समावेश होतो.

१) संगणकीकरण - बँकिंग क्षेत्रामध्ये संगणकीकरण करण्यास २०व्या शतकाच्या शेवटी सुरुवात झाली. आता बँकांमधील जवळजवळ सर्व व्यवहार हे कॉम्प्युटरच्या साहाय्याने होत आहेत.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमधील संगणकीकरण

	२००७	२००८
अ) पूर्ण संगणकीकरण शाखा	८५.६%	९३.७%
१) कोअर बँकिंगसह शाखा	४४.४%	६७.०%
२) सुरुवातीला संगणकीकरण झालेल्या शाखा	४१.२%	२६.६%
आंशिक संगणकीकरण शाखा	१३.४%	६.३%

Source - Report on Trend and Progress of Banking, 2007-08

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या पूर्ण संगणकीकरण शाखांचे प्रमाण २००७ ला ८५.०६% आहे. त्यामध्ये २००८ ला ९३.७% वाढ झाली. यापैकी ६७% शाखांमध्ये कोअर बँकिंग सुविधा ग्राहकांना पुरवली जाते.

थोडक्यात, अलीकडील काळात सर्व क्षेत्रांतील बँकांमध्ये जवळजवळ पूर्ण संगणकीकरण झालेले आहे.

२) ए.टी.एम. (A.T.M.) - बँकांमधील तांत्रिक विकासामध्ये ऑटोमेटिक ट्रेलर मशिन (ए.टी.एम.) ही एक नवीन सुविधा ग्राहकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवांमध्ये सुरू झालेली आहे. या सेवेमुळे बँक आणि ग्राहक या दोहोनाही वेळेची बचत करण्यात फायदा झालेला आहे.

सार्वजनिक बँकांमध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांपेक्षा स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि तिच्या सहयोगी बँकांच्या ए.टी.एम. शाखांचे प्रमाण जास्त आहे. ते प्रमाण २००७ मध्ये ३५.५% आणि २००८ मध्ये ५५.८% आहे.

अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या ६१,१२९ शाखांपैकी ३४,७८९ म्हणजेच जवळजवळ ३५,००० शाखांमध्ये ए.टी.एम. सुविधा पुरविण्यात येते.

३) इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने व्यवहार - यामध्ये किरकोळ आणि कार्ड आधारित अशा दोन प्रकारांचा समावेश होतो. इलेक्ट्रॉनिक समाशोधन नावे आणि जमा (ECS) राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी स्थलांतरण यांचा समावेश होतो.

किरकोळ व्यवहारांमध्ये इ.सी.इस., क्रेडिट इ.सी.एस. डेबिट, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, एन. इ. एफ. टी. यांचा समावेश होतो. किरकोळ इलेक्ट्रॉनिक व्यवहार अलीकडील काळात वाढत आहे. यामध्ये वेतन बिल आणि पेन्शन व इतर प्रत्यक्ष कर्ज, विमा बिल यांचे समाशोधन केले जाते.

४) इतर तंत्रज्ञान - बँकांनी वरील तंत्रज्ञानाबरोबरच MICR समाशोधन पद्धती, स्विफ्ट नेटवर्क, इलेक्ट्रॉनिक डेटा इंटरनेट, बँकिंग, मोबाईल बँकिंग इ. तंत्रज्ञान आणणे सुरू केले आहे. त्यामुळे बँकिंग व्यवस्था विकसित होण्यास मदत होणार आहे.

१.८ - अनुसूचित व्यापारी बँकांचा प्रादेशिक विस्तार -

(Regional Spread of scheduled commercial Banks)

अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या शाखा विस्तारात लोकसंख्या हा घटक महत्त्वाचा आहे. लोकसंख्या घटकाला मध्यवर्ती मानून भारतात शाखा विस्तार झालेला आहे. हा शाखा विस्तार अभ्यासण्यासाठी ६ क्षेत्रांत त्याची विभागणी केली जाते. ३० जून २००८ नुसार एकूण ७६,५७८ शाखांची विभागणी पुढीलप्रमाणे केलेली आहे.

अनुसूचित व्यापारी बँकांचा प्रादेशिक विस्तार

विभाग/केंद्रशासित प्रदेश	२००७	एकूण शाखांशी प्रमाणे	२००८	एकूण शाखांशी प्रमाणे
१) उत्तर विभाग	१२,४०५	१७.१%	१३,०५८	१७.१%
२) उत्तरपूर्व विभाग	१,९७६	२.७%	२,०३९	२.१%
३) पूर्व विभाग	१२,४८२	१७.२%	१२,९३७	१६.९%
४) मध्य विभाग	१४,४३५	१९.९%	१५,२७७	२०%
५) पश्चिम विभाग	११,२१२	१५.४%	११,८२९	१५.५%
६) दक्षिण विभाग	२०,२४२	१००%	७६,५१८	१००%

Source - Report on Trend and progress of Banking (2007-2008)

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, ज्या भागात लोकसंख्या अधिक आहे, त्या ठिकाणी शाखा अधिक आहेत. २००७ ला १६,००० लोकसंख्येमागे एक शाखा आहे. तर २००८ ला हे प्रमाण १५,००० लोकसंख्या इतके आहे.

२००७ च्या तुलनेत २००८ ला ५% वाढ व्यापारी बँकांच्या शाखांमध्ये झालेली आहे. त्याचप्रमाणे ६ विभागांमध्ये सर्वात जास्त शाखा विस्तार दक्षिण विभागात झालेला आहे. तर सर्वात कमी शाखा विस्तार हा उत्तरपूर्व विभागात आहे.

१.९ - बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा आणि यश, फलप्राप्ती -

(Banking sector Reforms and Achievements)

सुदृढ आणि सशक्त पायावर आधारित असलेली बँकिंग व्यवस्था ही निरोगी आणि विकसनशील अर्थव्यवस्थेचा पाया आहे. मुक्त बँकिंग व्यवस्था ही आर्थिक वाढीसाठी, अर्थव्यवस्थेतील विविध विभागांच्या विकासासाठी आणि समाजातील बचतीला चालना देण्यासाठी आवश्यक आहे. या हेतूने १९६९ - १९८० ला व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले आणि बँक व्यवसायाची दिशा शेती आणि उद्योगाकडे वळविण्यात आली. स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि तिच्या सहयोगी बँका राष्ट्रीयीकरण बँका या क्षेत्रातील बँकांकडून ८०% ते ९०% बँक व्यवसाय होऊ लागला.

या बँकांनी ठेवी संकलन, पतविस्तार, प्रादेशिक समतोल, दारिद्र्य निर्मूलन आणि शासनाचे विकासात्मक कार्यक्रम या माध्यमातून महत्वाचे कार्य केले.

परंतु या प्रगतीबरोबरच कमी कार्यक्षमता, नफ्यात घसरण, सदोष मालमत्ता व्यवस्थापन, थकबाकीत वाढ असे दोष निर्माण झाले. यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका तोट्यात जाण्याची चिन्हे दिसू लागली. ही परिस्थिती लक्षात घेऊन बँकिंग क्षेत्राची पुनर्रचना करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली १९९१ ला एक समिती नेमण्यात आली. या समितीने बँकिंग क्षेत्र कार्यक्षम, सक्षम आणि विकसित करण्यासाठी ज्या शिफारशी केल्या, त्यांस एकंदरीत बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा असे म्हणतात. त्या पुढीलप्रमाणे -

१) कायदेशीर रोखता गुणोत्तरात घट -

व्यापारी बँकांना आपल्या चालू आणि मुदत ठेवींच्या विशिष्ट प्रमाणात सोने किंवा सरकारी रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करावी लागत असे. हे प्रमाण रिझर्व्ह बँक ठरविते. १९९१ ला ३८५% एवढे हे प्रमाण होते. या गुंतवणुकीपासून बँकांना फारसे उत्पन्न मिळत नाही व त्यामुळे बँकांना व्यवसाय करण्यासाठी स्वतःजवळ कमी भांडवल शिल्लक राहाते. म्हणून हे प्रमाण कमी करण्यात यावे अशी शिफारस नरसिंहम समितीने केली होती. त्याला अनुसरून हे प्रमाण २५% पर्यंत कमी करण्यात आले.

२) रोख राखीव गुणोत्तरात घट -

कायदेशीर रोखता गुणोत्तराप्रमाणेच समितीने केलेल्या शिफारशीला अनुसरून रोख राखीव गुणोत्तरात घट करण्यात आली. १९९१ ला १५% असलेले प्रमाण ५% पर्यंत कमी करण्यात आले. सध्या रोख राखीव गुणोत्तर ५% आहे. रिझर्व्ह बँक आवश्यकतेनुसार यात वाढ किंवा घट करते.

३) अनियंत्रित व्याजदर -

रिझर्व्ह बँकेकडून नियंत्रित केल्या जाणाऱ्या व्याजाची पद्धत बंद करण्यात येऊन बाजारातील मागणी पुरवठ्यानुसार व्याजदर असावेत. या शिफारशीला अनुसरून, व्याजदरावरील बंधने काढून टाकण्यात आली आणि बँकेवर हा संदर्भ दर ठरविण्यात आला. याला अनुसरून २ लाख रु. कर्जावरचे व्याजदर आणि ठेवींवरील व्याजदर बँकांना ठरविण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले.

४) दूरदर्शी हिशेब पद्धती -

व्यापारी बँकांसाठी समान व निर्दोष हिशेब पद्धती असावी म्हणून रिझर्व्ह बँकेने १९९२-९३ पासून भारतातील सर्व व्यापारी बँकांसाठी दूरदर्शी हिशेब पद्धती सुरू केलेली आहे. यामध्ये उत्पन्न मोजणी, मालमत्ता वर्गीकरण, बुडित व संदिग्ध कर्जे यांचा समावेश होतो.

५) वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळाची स्थापना -

रिझर्व्ह बँकेने १९९३ मध्ये वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळाची स्थापना केली. व्यापारी बँकांच्या पतपुरवठा व्यवस्थापन, मालमत्ता वर्गीकरण, उत्पन्न गणना भांडवल पर्याप्तता व कोषागार या बाबींसंबंधीचे नियमाचे काटेकोर नियंत्रण करण्याचे कार्य या मंडळाकडे सोपविण्यात आले आहे. रिझर्व्ह बँकेचा गव्हर्नर या मंडळाचा अध्यक्ष असतो व या सदस्याचा कालावधी २ वर्षांचा असतो.

६) पर्यवेक्षण विभागाची स्थापना -

रिझर्व्ह बँकेने डिसेंबर १९९३ मध्ये आपल्या मध्यवर्ती कार्यालयात स्वतंत्र पर्यवेक्षण विभागाची स्थापना केली आहे. व्यापारी बँका व बँकेतर वित्तीय संस्थांच्या व्यवहारावर देखरेख ठेवण्याची जबाबदारी या विभागाकडे सोपविण्यात आली. पर्यवेक्षणाची गरज लक्षात घेऊन रिझर्व्ह बँकेने या विभागाचे विभाजन करून बँकेतर वित्तीय संस्थांसाठी स्वतंत्र पर्यवेक्षण विभाग स्थापन केला, असे दोन वेगवेगळे पर्यवेक्षण विभाग सध्या कार्यरत आहेत.

७) मालमत्तेचे वर्गीकरण व तरतूद -

रिझर्व्ह बँकेने मालमत्तेचे वर्गीकरण करण्यासाठी एकसमान व तर्कशुद्ध निकष निर्धारित केले आहेत. त्या अनुषंगाने मालमत्तेचे वर्गीकरण पुढील चार प्रकारांत करण्यात येते.

अ) प्रमाणित मालमत्ता ब) संदिग्ध मालमत्ता, क) उपप्रमाणित मालमत्ता, ड) बुडित मालमत्ता.

प्रमाणित मालमत्ता म्हणजे जे अग्रिम निश्चितपणे वसूल होणार व ज्यावरील व्याज नियमितपणे प्राप्त होते अशी मालमत्ता होय. उपप्रमाणित मालमत्ता म्हणजे ज्याबाबत गुंता निर्माण होण्याची शक्यता आहे व ज्यावर दोन वर्षांपर्यंतचे व्याजाचे उत्पन्न थकीत आहे अशा मालमत्ता होय. संदिग्ध मालमत्ता म्हणजे जे अग्रिम दोन वर्षांहून अधिक कालावधीसाठी थकीत आहे व ज्यावर व्याज मिळाले नाही. अशा प्रकारची मालमत्ता होय. बुडित मालमत्ता म्हणजे अशी अग्रिम खाते ज्याची बुडित म्हणून गणना आहे अशी मालमत्ता होय.

८) अलाभदायी मालमत्ता -

बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणांमध्ये अलाभदायी मालमत्तेची गणना ही सर्वात महत्त्वाची सुधारणा होय. ज्या अग्रिम व कर्ज स्वरूपातील मालमत्तेवर सहा महिन्यांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी व्याज थकीत आहे, ती सर्व कर्जे किंवा अग्रिमे ही अलाभदायी मालमत्ता म्हणून समजण्यात येईल. रिझर्व्ह बँकेच्या मार्गदर्शक निकषानुसार २, ३, ४ मधील प्रत्यक्ष व्याज प्राप्ती झाली तरच त्या व्याजाची उत्पन्न म्हणून गणना करते. व्यापारी बँकांच्या या अलाभदायी मालमत्तेवरून त्यांची वित्तीय प्रकृती ठरवली जाते. यासाठी रिझर्व्ह बँकेने एकूण मालमत्तेच्या किती मालमत्ता अलाभदायी आहे, या प्रमाणावरून तीन गट पाडले आहेत.

- १) १००% पर्यंत अलाभदायी मालमत्तेच्या बँका
- २) १० ते २०% पर्यंतच्या अलाभदायी मालमत्तेच्या बँका
- ३) २०% पेक्षा जास्त अलाभदायी मालमत्तेच्या बँका

दुसऱ्या व तिसऱ्या गटातील बँकांनी आपली अलाभदायी मालमत्ता १०% पर्यंत कमी करावी असे बंधन रिझर्व्ह बँकेने टाकले आहे.

९) भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर -

रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी बँकांसाठी मार्गदर्शक निकष ठरविले आहेत. सर्व व्यापारी बँकांना हे नियम पाळणे आवश्यक आहे. व्यापारी बँकांनी हे प्रमाण ८ ते १०% च्यावर ठेवणे अशी तरतूद आहे.

ज्या व्यापारी, बँकांचे भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर ८% पेक्षा कमी त्या बँकांवर देखरेख ठेवण्यात येते.

१०) परवाना शिथिलीकरण -

नवीन व्यापारी बँका व त्यांच्या शाखांबाबत परवाना धोरण शिथिल करण्यात आले आहे. याचा परिणाम म्हणून UTI, ICICI, HDFC, IDBI आणि SBI इ.नी नवीन शाखा सुरू केल्या आहेत.

११) कर्ज वसुली कायदा -

व्यापारी बँकांनी दिलेली कर्जे किंवा अग्रिमे वसुलीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी भारत सरकारने स्वतंत्र कर्जवसुली कायदा १९९३ मध्ये संमत केला, त्यामुळे कर्ज वसुलीच्या कार्यास गती आली आहे.

१२) कर्ज वसुली न्यायाधिकरण -

कर्ज वसुली कायदानुसार देशातील मोठ्या आठ शहरांमध्ये रिझर्व्ह बँकेने १९९५ मध्ये कर्जवसुली न्यायाधिकरणे स्थापन केली आहेत. कर्जवसुलीच्या प्रकरणाचा जलद निपयश लाभण्यासाठी हे महत्त्वाचे पाऊल आहे.

वरील सुधारणांशिवाय कमल रेटिंग मालमत्ता देयता, व्यवस्थापन पद्धती, हिशेब तपासणी, फॅक्स पद्धती, संगणकीकृत तपासणी, थकीत कर्जदारांची नावे उघड करणे इ. सुधारणा केलेल्या आहेत.

बँकिंग सुधारणांचे यश (Achievement of Banking sector Reforms)

१९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर सर्वच क्षेत्रांत बदल करण्यात आले. वित्तीय व्यवस्थेतील बँकिंग क्षेत्रात ज्या सुधारणा करण्यात आल्या, त्याचा परिणाम म्हणून अलीकडील काळात बँकांना निश्चितच फायदा झालेला आहे. तसेच ग्राहकांना अनेक दर्जेदार सेवा मिळू लागलेल्या आहेत. बँकिंग सुधारणांमुळे प्रामुख्याने जे फायदे झालेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे -

- १) **स्पर्धात्मक वृत्तीचा उगम** - बँकांमध्ये स्पर्धात्मक वृत्ती वाढीस लागली. सर्व बँका आपला व्यवस्थापन खर्च कमी करण्याचा आणि कार्यक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहे.
- २) **नफ्यात वाढ** - बँकिंग सुधारणानंतर बँका कार्यक्षमतेने कार्ये करीत असल्यामुळे व बँकांची कर्जवसुली वाढल्याने नफ्यात वाढ झाली आहे.
- ३) **अनुत्पादक कर्ज प्रमाणात घट (NPA)** - मालमत्तेच्या वर्गीकरण नियमानंतर बँकांनी NPA कमी करण्याकडे लक्ष दिल्यामुळे अनुत्पादक कर्जात घट झालेली आहे.
- ४) **भांडवल पर्याप्तता समाजात वाढ** - बँकांना रिझर्व्ह बँकेने जोखीमभारित मालमत्ता भांडवल प्रमाण कमीत कमी ८% नसावे, असे सुचविले, परंतु आज अनुसूचित व्यापारी बँकांचे हे प्रमाण १३% आहे.
- ५) **बँकिंग व्यवहारात तंत्रज्ञानात वापर** - बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणानंतर आपली कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी आणि ग्राहकांना तत्पर सेवा देण्यासाठी ए.टी.एम. कोअर बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग यांसारख्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करीत आहे.
- ६) **भांडवल उभारणी** - भांडवल बाजारातून नवीन सुधारणांमध्ये व्यापारी उभारणी करण्याची परवानगी दिल्याने स्टेट बँक ऑफ इंडिया व बँकांनी भांडवल बाजारातून नवीन इश्यूच्या माध्यमातून भांडल उभारणी करीत आहेत.
- ७) **ताळेबंदात पारदर्शीपणा** - सुधारणानंतर सर्व बँका मालमत्ता बाजूला एन.पी.ए. दाखवित नसल्यामुळे ताळेबंदात पारदर्शीपणा आलेला आहे.
- ८) **व्याजदराचे विनियंत्रण** - बाजारातील मागणी पुरवठ्यानुसार व्याजदर ठरत असल्यामुळे ग्राहकांना त्याचा फायदा मिळत आहे.
- ९) **नवीन क्षेत्रासाठी कर्ज** - बँका बँकांमध्ये स्पर्धा वाढण्याने नवीन क्षेत्रासाठी सध्या बँक कर्ज पुरवठा करीत आहेत. उदा. शिक्षण.
- १०) **CRR SLR मध्ये घट** - नरसिंहम समितीच्या शिफारसीनुसार रिझर्व्ह बँकेने CRD आणि CRR आणि SLR मध्ये घट केल्यामुळे बँकांना व्यवहारासाठी अधिक निधी उपलब्ध झालेला आहे. त्याचा फायदा ग्राहकांना होत आहे.

१.१० - भारताच्या आर्थिक विकासात व्यापारी बँकांची भूमिका - (Role of commercial Banks in Indian commercial)

विकसनशील अर्थव्यवस्थेतील व्यापारी बँका या आर्थिक विकासाच्या द्योतक मानल्या जातात. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमांना व योजनांना लागणारे भांडवल पुरविण्यात या बँकांना महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागते. बँका हा केंद्रबिंदू असून आर्थिक विकासाची प्रक्रिया त्यांच्यापासून सुरू होते. भारताच्या आर्थिक विकासात व्यापारी बँकांची भूमिका पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

१) बँकिंग क्षेत्राचा विकास -

देशाच्या आर्थिक विकासात व्यापारी बँकांना महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागते. त्यासाठी प्रथम व्यापारी बँकांचा विकास व्हावा लागतो. बँकांच्या विकासाच्या प्रक्रियेत देशाची भौगोलिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थिती लक्षात घेऊन बँकिंग क्षेत्राचा विकास करावा लागतो. देशाच्या अविकसित भागात बँका स्थापना करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. तसेच अर्थव्यवस्थेच्या विशिष्ट घटकासाठी स्वतंत्र बँका निर्माण कराव्या लागतात. १९९० नंतरच्या काळात व्यापारी बँकांचे क्षेत्र अधिक विस्तारले आणि खासगी व्यापारी बँकांच्या स्थापनेला परवानगी देण्यात आली. अशा प्रकारे देशाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने पाया मजबूत करण्याचे कार्य व्यापारी बँकांनी केले.

२) बचतीला प्रोत्साहन -

देशातील व्यापारी, उद्योगपती, विविध आर्थिक संस्था आणि व्यक्तींना प्रोत्साहन देऊन आर्थिक बचतीसाठी प्रेरणा देऊन अशा बचती व ठेवी विकास कार्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात बँका हातभार

लावू शकतात. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत देशातील नागरी क्षेत्राबरोबर ग्रामीण समाजातील विविध घटकांना सहभागी करून घेण्याच्या दृष्टीने अशा भागांना बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने अशा भागांना बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देणे हे बँकांचे कर्तव्य ठरते. बचतींना प्रोत्साहन देणे हे बँकिंग सेवा आणि बँकेद्वारे विविध आकर्षक बचत व ठेव योजना राबविण्यावर अवलंबून असते. या कामात बँका महत्वाची भूमिका पार पाडत असतात. भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात व्यापारी बँकांनी आणि स्टेट बँकेने मोठ्या प्रमाणात विस्तार केलेला आहे.

३) भांडवल पुरवठा -

देशातील औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी भांडवलाचा पुरवठा करण्याच्या दृष्टिकोनातून देशातील व्यापारी बँकांची भूमिका महत्वाची मानली. भारतात खेड्यापाड्यांतून जनतेत ठेवी व बचतीसाठी प्रोत्साहन देऊन व्यापारी बँका अशा ठेवी व बचतीचे एकत्रीकरण नागरी व ग्रामीण भागात उद्योगाच्या विकासासाठी आणि उद्योगाच्या उभारणीसाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवल पुरवठा करतात. त्या उद्योगाच्या उभारणीसाठी भांडवलाचा पुरवठा करणे, उद्योगांना कार्यान्वित करण्यासाठी अर्थपुरवठा करणे, तसेच उद्योगांना भाग बाजारातून भांडवल उभारणीच्या कार्यात मदत करणे ही कार्ये व्यापारी बँकांद्वारे केली जातात.

४) उद्योगांना अर्थपुरवठा -

अर्थव्यवस्थेत कोणताही उद्योग स्वावलंबी असत नाही. प्रत्येक उद्योगाला उत्पादन कार्ये व्यवस्थितपणे चालण्यासाठी बाहेरील निधीवर म्हणजेच देशातील बँकांद्वारे होणाऱ्या कर्जपुरवठ्यावर अवलंबून राहावे लागते. व्यापारी बँका उद्योगांना उद्योगाच्या उभारणीपासून उद्योगाच्या उत्पादनाची बाजारपेठेत विक्री होण्यापर्यंतच्या सर्व कार्यात कर्जपुरवठा करीत असतात. १९९७ मध्ये व्यापारी बँकांनी १,३४,७८१ कोटी रुपयांची कर्जे दिली होती. व्यापारी बँकांनी लोखंड, पोलाद, कोळसा, वीज, इंजिनअरिंग, सूत उद्योग, ज्युट उद्योग, चहा, वनस्पती तेल, कागद, रबर, रसायन, औषध, सिमेंट इ. उद्योगांना अर्थपुरवठा केला.

५) लघुउद्योगांना कर्जपुरवठा -

देशाच्या ग्रामीण भागातील ग्रामोद्योग कुटीरउद्योग, कारागीर, लघुउद्योगांचा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा मोलाचा वाटा असून अशा उद्योगांच्या विकासासाठी ग्रामीण भागात स्वयंरोजगार निर्माण होतो. लघुउद्योग हे कृषीप्रमाणेच देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा आधार असून देशाच्या आर्थिक विकासात त्यांना विशेष महत्त्व आहे. देशातील व्यापारी बँकांद्वारे लघुउद्योगांना प्रकल्पासाठी भांडवल, खेळते भांडवल, सल्ला मार्गदर्शन उत्पादित माल विक्रीस मदत इ. द्वारे मदत कार्ये करतात.

६) व्यापारास मदत -

व्यापारी बँकांद्वारे देशी आणि विदेशी व्यापारास मदत केली जाते. देशातील घाऊक आणि किरकोळ व्यापारास कर्जे, रोख कर्जे, अधिकर्ष इ.द्वारे मदत करणे, हुंड्या वटविण्यासाठी स्वीकारणे, हुंड्या आणि बिलावर कर्जे देणे, बिले स्वीकारणे व पाठविणे इ.द्वारे मदत केली जाते. तसेच विदेशी व्यापारात विदेशातील बाजारपेठेची माहिती देणे, आयातदाराची ओळख करून देणे, माहितीपत्रके व नमुने मागविणे इ. कामांत व्यापारी बँका मदत करतात.

७) कृषिक्षेत्र मदत -

देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे स्थान अत्यंत महत्वाचे असून, कृषी क्षेत्रावर देशाचा औद्योगिक विकास व कार्ये अवलंबून असते. व्यापारी बँका पूर्वी कृषी क्षेत्रास फारशी मदत करीत नसत आणि सरकारी संस्था कृषी क्षेत्रास सर्व प्रकारची मदत करीत. कृषी क्षेत्राच्या सर्व प्रकारच्या गरजा पूर्ण कराव्यात, यासाठी सरकारने १९८२ मध्ये राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेची (नाबार्ड) स्थापना करण्यात आली. देशातील स्टेट बँक आणि व्यापारी बँका कृषी क्षेत्राला अप्रत्यक्षपणे आर्थिक मदत करतात.

८) रोजगार वाढीस मदत -

देशातील व्यापारी बँका त्यांना देशाच्या नागरी आणि ग्रामीण भागात उघडलेल्या देशात वाढीच्या

साधना बनल्या आहेत. या बँकांमुळे उद्योग व्यापार आणि व्यवसाय वाढीसाठी केल्या जात असल्यामुळे मदतीमुळे अप्रत्यक्षपणे लाखो रोजगार निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. लघुउद्योगासाठी दिल्या जाणाऱ्या मदतीमुळे ग्रामीण भागात स्वयंरोजगार माठ्या प्रमाणावर निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. तसेच व्यापारी बँकांनी स्वतः मोठ्या रोजगाराच्या संधी निर्माण केल्या आहेत.

१) अग्रक्रम क्षेत्राच्या विकासास मदत -

भारताच्या आर्थिक विकासात मोठ्या उद्योगाप्रमाणे कृषी उद्योग, कुटिरोद्योग, लघुउद्योग कारागीर, स्वयंरोजगार इ.चा विकास महत्त्वाचा आहे. या सर्वांचा अग्रक्रम क्षेत्रात समावेश होतो. १९९७ मध्ये अग्रक्रम क्षेत्राला व्यापारी बँकांनी ३१,०१२ कोटी रु. खाजगी बँकांनी ६,०७४ कोटी रु. आणि विदेशी बँकांनी ६,१२७ कोटी रु.चे अर्थसाहाय्य केले.

१०) भांडवल बाजाराचा विकास -

भारतात १९५० नंतर विशेषतः व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर भांडवल बाजाराचा विकास होण्यास मदत झाली. व्यापारी बँकांनी आपल्या शाखांचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार केल्यामुळे बचत आणि गुंतवणुकीस प्रेरणा मिळाली. त्यातून देशात आर्थिक क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. भाग, कर्जरोखे, ऋणपत्रे इ.च्या व्यवहारात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्यातून शेअर बाजाराच्या विकासास मदत झाली. व्यापारी बँका व त्यांच्या शाखांमार्फत कंपन्यांना भागाची व कर्जरोख्यांची खरेदी-विक्री करणे, भागभांडवल उभारणीची हमी देणे, भागभांडवल गोळा करण्यास मदत करणे इ. गोष्टी शक्य झाल्या. त्यातून आर्थिक विकासाला चालना मिळालेली आहे.

१.११ - स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न -

- प्र. १ - व्यापारी बँक व्यवस्थेची कृषी आणि कामगिरी सांगा.
- प्र. २ - व्यापारी बँकांच्या देयता आणि मालमत्ता याविषयीची थोडक्यात माहिती द्या.
- प्र. ३ - पतठेवी गुणोत्तर आणि गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर या संकल्पना स्पष्ट करा.
- प्र. ४ - अनुसूचित बँकांमधील तांत्रिक विकास स्पष्ट करा.
- प्र. ५ - भारताच्या विकासात व्यापारी बँकांची भूमिका विशद करा.

प्र. ७ - टिपा लिहा.

- अ) भारतातील व्यापारी बँकांची रचना
- ब) पतपुरवठा आणि गुंतवणूक (credit and Investment)
- क) चांगले निर्देशक (Soundness Indicators)
- ड) बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा (Reforms in Banking sector)
- इ) बँकिंग सुधारणांचे यश (Achievements)

१.२२ - Glossary (पारिभाषिक शब्द)

१. Credit Deposit Ratio - पतठेवी गुणोत्तर
२. Investment Deposit Ratio - गुंतवणूक ठेवी गुणोत्तर
३. Soundness Indicators - चांगले निर्देशक
४. NPA - Non Performane Assets - अलाभदायी मालमत्ता.
५. CRAR - जोखीमभारित मालमत्ता भांडवल प्रमाण
६. ATM - Automatic Trailer Machine
७. Sheduled Banks - अनुसूचित बँका
८. Capital Adequacy Ratio - भांडवल पर्याप्ता गुणोत्तर

१.१४ - संदर्भ सूची (Bibliography)

- १) आधुनिक बँकिंग आणि वित्तीय पद्धती
प्रा. साळुंगे श्याम, मांटे विजय - प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
- २) बँकिंग अँड फायनान्स
प्रा. जोशी सी. जे., प्रा. डांगे अशोक, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- ३) बँक व्यवसाय आणि वित्तीय प्रणाली
प्रा. मुकुंद महाजन, निराली प्रकाशन, पुणे
- ४) R. B. I. Bulletin -
- ५) अर्थ संवाद - मराठी अर्थशास्त्र परिषद.

**प्रकरण - २ - भारतातील सहकारी बँका आणि
ग्रामीण बँका
(Co-operative and Rural Banking in India)**

२.१ - प्रस्तावना (Introduction)

भारतात सहकारी चळवळीची सुरुवात सन १९०४ सालच्या सहकारी सोसायटी कायद्याने घेतली. त्या दृष्टीने भारतात सहकारी चळवळ सुरू होऊन आज १०७ वर्षे पूर्ण झालेली आहेत. इतर देशांमध्ये सहकारी चळवळीची सुरुवात जनतेमध्ये उत्स्फूर्तपणे झालेली दिसते. परंतु भारतात मात्र एक सरकारी कार्यक्रम म्हणून या चळवळीची सुरुवात झाली. सहकारी बँकिंग पद्धती सर्वप्रथम जर्मनीत रुजली. नंतरच्या काळात इतर राष्ट्रांनी ही पद्धती स्वीकारलेली आहे.

सहकारी कायदा आणि भारतीय बँकिंग कायदा याआधारे बँकिंग व्यवसाय करणारी संस्था म्हणजे सहकारी बँक होय.

सहकारी बँका प्रामुख्याने ग्रामीण भागात व्यवसाय करतात. कृषी क्षेत्र आणि कृषी क्षेत्राशी निगडित व्यावसायिकांना पतपुरवठा करणे हे त्यांचे प्रमुख कार्य आहे.

२.१.२ - राज्य सहकारी आणि जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे भांडवल पर्याप्तता प्रमाण -

सध्या राज्य सहकारी बँका आणि जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना CRAR चे नियम लागू नाहीत; परंतु तरीसुद्धा प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचे पूर्णजीवन संबंधित समितीचे अध्यक्ष प्रा. ए. वैद्यनाथन यांनी प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांसहित इतर सहकारी संस्थांना ७.१ भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर ठेवण्यासाठी पॅकेजमधून मदत देण्याची शिफारस केली आहे. त्याचप्रमाणे येत्या वर्षात प्राथमिक सहकारी पतसंस्था (PACS) आणि जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना (DCCB) हे प्रमाण ९% करावे लागेल असे स्पष्ट केले आहे.

तर राज्य सहकारी बँकेला रिझर्व्ह बँकेच्या निर्देशाप्रमाणे भांडवल पर्याप्तता प्रमाण (CRAR) वाढवावे लागेल.

त्याचप्रमाणे रिझर्व्ह बँक २००७-०८ च्या चलनविषयक धोरणाच्या आढाव्यात ३१ मार्च २००८ ला सर्व राज्य सहकारी बँक (SCB) आणि मध्यवर्ती सहकारी बँक (DCCB) नी आपल्या ताळेबंदात CRAR संबंधी स्पष्टीकरण करण्याचे निर्देश दिले आहेत.

राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक यांची अनुत्पादक मालमत्तेची स्थिती किंवा प्रमाण:

राज्य सहकारी बँकांचे अनुत्पादक मालमत्तेची एकूण कर्जाशी प्रमाण-

मार्च ३००६ मार्च २००७	एकूण अनुत्पादक मालमत्ता	एकूण कर्ज प्रमाण
वर्षे २००६	६,७३५ कोटी	१७%
मार्च २००७	६,७०४ कोटी	१४.१६%

मार्च २००७ ला राज्य सहकारी बँकेची अनुत्पादक मालमत्तेची रक्कम ६,७०४ कोटी रु. आहे व एकूण कर्जाशी प्रमाण १४% मागील वर्षात हे प्रमाण १७% होते. म्हणजेच वसुलीत वाढ झाली आहे. जिल्हा मध्यवर्ती बँकांची (NPA) अनुत्पादक मालमत्ता आणि एकूण कर्जाशी प्रमाण -

वर्ष	एकूण अनुत्पादक मालमत्ता	एकूण कर्जाशी प्रमाण
मार्च २००६	१५,७०९ कोटी	१९.६%
मार्च २००७	१६,४३५ कोटी	१८.५%

सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची (DCCB) एकूण अनुत्पादक मालमत्ता २००६ ला १५,७०९ कोटी रु. असून, २००७ ला १६,४३५ कोटी रु. आहे. हे प्रमाण अनुक्रमे १९.६ आणि १८.५% आहे.

२.१.३ - सहकारी पतसंस्था (Co-operative credit societies)

प्रकार, प्रगती, समस्या (Types, Progress and Problems)

सहकारी पतपुरवठ्याच्या त्रिस्तरीय रचनेत खालच्या (खेडेगाव पातळीवर) कार्ये करणाऱ्या या संस्थांची स्थापना १९०४ च्या सहकारी कायद्याने झालेली आहे. या प्रादेशिक कृषी संस्थेचा संबंध हा शेतकऱ्यांशी व सभासदांशी येत असल्यामुळे सहकारी चळवळीत या संस्थांना अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. सहकारी चळवळीचे यश या संस्थांच्या कामगिरीवर अवलंबून आहे. कारण या संस्था त्रिस्तरीय रचनेचा पाया आहे. थोडक्यात, सभासद शेतकऱ्यांच्या फायद्यासाठीच या संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे.

१) कार्यक्षेत्र - प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था १ मोठे खेडे किंवा २ ते ३ छोट्या खेडेगावांसाठी कार्ये करते. या संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात ६०० कुटुंबे किंवा ३००० लोकसंख्या असावी म्हणजे ही संस्था कार्यक्षमतेने कार्ये करू शकते. जवळपास ९७% खेडी २/३ संस्थांनी आपल्या कार्य क्षेत्रात समाविष्ट केली आहेत.

२) व्यवस्थापन - या संस्थेचे सभासद शेतकरी, छोटे कारागीर व समाजातील दुर्बल घटकातील व्यक्ती असतात. सर्वसाधारणपणे १० किंवा अधिक व्यक्ती स्वेच्छेने एकत्र येऊन संस्था स्थापन करतात. लोकशाही पद्धतीने या संस्थेचा कारभार चालतो. अंतिम अधिकार सर्वसाधारण सभेला असतो. संस्थेच्या व्यवस्थापकला वेतन देऊन किंवा विनावेतन चालविले जाते.

३) भांडवल उभारणी - शेअर्सची विक्री करून, प्रवेश शुल्क आकारून, ठेवी स्वीकारून, राखीव निधीमधून आणि कर्ज काढून भांडवलांची उभारणी केली जाते.

प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांची कार्ये -

मेहता समितीने १९६९ प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांची कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) सभासद शेतकऱ्यांना अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करणे.
- २) सभासदांना उत्पादक साधने आणि उपभोग्य वस्तू रास्त किंमतीला उपलब्ध करून देणे. यामध्ये खते, बि-बियाणे, जंतुनाशके, केरोसीन, साबण, साखर यांचा समावेश होतो.
- ३) ग्रामपातळीवरील उत्पादन कार्यक्रमाशी संपर्क ठेवणे.
- ४) सभासदांची कर्ज परतफेडीची क्षमता लक्षात घेऊन त्यांना उत्पादन व उपभोग गरजा पूर्ण करण्यासाठी पतपुरवठा करणे.
- ५) ग्रामीण भागात सभासदांना बचतीसाठी प्रोत्साहन देऊन ठेवी वाढविणे.
- ६) सभासदांची कर्जाची मागणी पूर्ण करण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेणे.
- ७) सभासदांकडून कर्जाची वेळेत वसुली करणे.
- ८) सभासद कर्जाचा वापर योग्य प्रकारे करतात किंवा नाही यावर देखरेख ठेवणे.
- ९) सभासद शेतकऱ्यांच्या मालाची साठवण करण्यासाठी गोदामाची व्यवस्था आणि विक्री करणे.
- १०) ग्राम पातळीवर सामाजिक, आर्थिक कल्याणाचे कार्यक्रम राबविणे.

प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची प्रगती - Progress of Primary Agricultural Credit Society)

१९५० -५१ मध्ये प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची भारतातील संख्या १ लाखापेक्षा अधिक होती. नंतरच्या काळात पुनर्रचनेच्या धोरणांमुळे या संस्थांची संख्या कमी होत गेली. आज ही संख्या मार्च २००७ मध्ये ९७,२२४ इतकी होती. १९५०-५१ ला या संस्थांनी २३ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला होता. १९६०-६१ ला त्यामध्ये २०० कोटीपर्यंत तर २००१ ला ३४५२० कोटीपर्यंत वाढ झाली. पुढील तक्त्यांमधून प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची प्रगती स्पष्ट करता येते.

घटक	२००२	२००३	२००४	२००६	२००७
संस्थांची एकूण संख्या	९८,०००	१,१२,०००	१,०६,०००	१,०६,३८४	९७,२२४
एकूण सभासद	१०२,१४	१२३.५५	१३५.४१	१२,२५७	१२५.७९
एकूण कर्ज	०.२०६	०.२६१	०.२४१	०.२२९	
एकूण ठेवी टक्केवारी	१४,८४६	१९,१२०	१८,१४३	१९,५६१	२३८४
स्वतःचा निधी (कोटी)	६८५५	८१९८	८३९७	९२९२	११,०३९
एकूण केलेला पतपुरवठा	४०,४७९	४२,४११	४८,८७३	५१,७७९	५८,६२०
कार्यकारी भांडवल (कोटी)	५१,९०५	६१,१४२	६२,०२७	७३,३८७	७९,९५९

वरील तक्त्यामध्ये प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची संख्या सभासद संख्या, कर्मचारी संख्या, एकूण ठेवी, एकूण पतपुरवठा, स्वतःचा निधी आणि कार्यकारी भांडवल दर्शविले आहे. २००१ मध्ये PACS च्या एकूण ठेवी २३,४८४ कोटी असून, त्यांनी ५८,६२० कोटी रु.चा पतपुरवठा केला आहे. तसेच PACS ची संख्या ९७,२२४ असून, सभासद संख्या १ कोटी २६ लाख इतकी आहे.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या समस्या - (Problems of PACS)

प्राथमिक कृषी पतसंस्था कार्यक्षमतेने काम करू शकत नाही, कारण या संस्थांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यातील प्रमुख समस्या पुढीलप्रमाणे -

- १) असमतोल विकास - प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा विकास हा संपूर्ण भागात झालेला नाही. तसेच प्राथमिक पतसंस्था या आजारी असल्याचे दिसून येते.
- २) कर्जाचा दुरुपयोग - या संस्थांनी कर्जाचा योग्य वापर केला नाही. या संस्थांच्या संचालक मंडळात विशिष्ट गटाचे वर्चस्व निर्माण झाल्यामुळे कर्जाचा दुरुपयोग होतो.
- ३) अपुऱ्या सोयी - या संस्था खेडेगावात काम करत असल्याने त्यांना आवश्यक त्या सोयी सुविधा उपलब्ध होत नाहीत, त्यामुळे संस्था कार्यक्षमतेने काम करू शकत नाहीत.
- ४) थकबाकीचे वाढते प्रमाण - ही सर्वात महत्त्वाची समस्या या संस्थांसमोर आहे. बरेचसे कर्जदार कर्जाची नियमितपणे परतफेड करित नाहीत. त्याचप्रमाणे कर्ज वसुलीसाठी परिणामकारक यंत्रणा नसते. बरेच कर्जदार कर्जाला अनुदान समजतात. त्यामुळे थकबाकी वाढत जाते.
- ५) निष्क्रिय पतसंस्थांचे प्रमाण जास्त भारतात ९७.२२४ या संस्थांची संख्या आहे. यापैकी फक्त ५७,४२७ संस्था नफ्यात आहेत. इतर संस्थांपैकी ४७१७ संस्था निष्क्रिय तर २५२० संस्था बंद आहेत.
- ६) सदोष व्यवस्थापन - संस्थांचे सभासद अशिक्षित असल्यामुळे जे काही सभासद संचालक मंडळात असतात, त्यांना व्यवस्थापनाचे पूर्ण ज्ञान नसते. तसेच संस्थेचा वापर ते स्वतःच्या हितासाठी करतात.
- ७) व्यापारी बँकांशी स्पर्धा - १९६९ नंतर व्यापारी बँकांनी ग्रामीण भागात आपल्या शाखा सुरू केल्या. त्यामुळे या संस्था बँकांशी स्पर्धा करू शकत नाहीत. तसेच त्यांना ठेवीही मिळत नाहीत.
- ८) लहान शेतकऱ्यांकडे दुर्लक्ष - ज्या हेतूने या संस्थांची स्थापना करण्यात आली, त्याच उद्देशाकडे या संस्थांनी दुर्लक्ष केलेले दिसते. या संस्थेचा उपयोग मोठ्या शेतकऱ्यांना होतो.
- ९) अपुरा कर्जपुरवठा - शेती व्यवसायासाठी ज्या प्रमाणात व वाजवी दराने पतपुरवठा व्हायला पाहिजे, त्या प्रमाणात होत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांना सावकाराकडून कर्ज घ्यावेच लागते. कारण या संस्था आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी नाहीत. कारण त्यांचे कार्य DCCB च्या पतपुरवठ्यावर अवलंबून असते.
- १०) राजकीय हस्तक्षेप - स्थानिक राजकीय पुढाऱ्यांचे या संस्थांवर वर्चस्व असल्यामुळे सहकाराच्या मूळ तत्वाला तिलांजली मिळते. त्यामुळे थकबाकी वाढत जाऊन संस्था डबघाईला येते.

२.२ - सहकारी बँकांची रचना आणि विकास

(Structure and Development of Co-operative Banks)

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे व तो आर्थिकदृष्ट्या गरीब आहे. अजूनही या देशातील लोकांचे राहणीमान उंचावलेले नाही. त्यामुळे बँकांना प्रामुख्याने सहकारी बँकांना आर्थिक साहाय्य करण्याची उत्तम संधी उपलब्ध झालेली आहे. या पार्श्वभूमीवर सहकारी बँकांचा विचार केला तर मुख्यत्वे करून बँका तीन प्रकारे कार्यरत आहेत.

- १) शेतीसाठी कर्जपुरवठा करणाऱ्या सहकारी बँका
- २) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका
- ३) राज्य सहकारी बँका

वरील तिन्ही प्रकारच्या सहकारी बँका भारतात ग्रामीण भागात कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य करीत असतात. या बँका निरनिराळ्या पातळीवर स्वतंत्रपणे शेतीला कर्जपुरवठा करीत असतात. अशा बँका खेड्यात किंवा तालुक्याच्या ठिकाणी असतात व त्या तेथे कर्जपुरवठा करतात. म्हणजे त्या बँकांचे कार्यक्षेत्र खेडेगाव किंवा तालुक्याचे गाव असते. भारताची ग्रामीण लोकसंख्या ७०% आहे. त्यामुळे सहकारी बँकांना या क्षेत्रात काम करण्याची चांगली संधी आहे.

दुसरा प्रकार जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचा आहे. या बँका जिल्ह्याच्या ठिकाणी आपले कार्य करीत असतात. साधारणपणे प्रत्येक जिल्ह्यात एक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक असते. त्यामुळे साहजिकच प्राथमिक शेती कर्जपुरवठा सहकारी संख्यापेक्षा तुलनेने कमी करीत असतात. परंतु जिल्हा पातळीवर कर्ज देण्याचे लक्ष त्या केंद्रित करू शकतात. कृषी विकासाला जास्तीत जास्त मदत कशी देता येईल या दृष्टीने कर्जपुरवठा करण्याकडे त्यांचा कल असतो.

तिसरा प्रकार राज्य सहकारी बँकेचा आहे. राज्य सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र ती ज्या राज्यात आहे, त्या राज्यापुरतेच मर्यादित आहे. प्रत्येक राज्यात एकच राज्य सहकारी बँक असते.

वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, प्रत्येक राज्यात ग्रामीण भागात, गाव, तालुका, जिल्हा व राज्य पातळीवर या सहकारी बँका स्थापन केल्या आहेत व त्या बँका आपआपल्या कार्यक्षेत्रात आवश्यक त्या कर्जाचे वाटप करून शेतकऱ्याला शेतीसाठी कर्जपुरवठा करीत असतात. अर्थात या बँकांबरोबरच शेतीला दीर्घमुदतीसाठी कर्जपुरवठा करणाऱ्या भूविकास बँकाही स्थापन करण्यात आलेल्या आहे.

अल्पकालीन पतपुरवठा करण्यासाठी सहकारी बँकांची रचना त्रिस्तरीय आहे. यामध्ये राज्य पातळीवर राज्य सहकारी बँक, जिल्हा पातळीवर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक आणि खेडे पातळीवर कार्ये करणाऱ्या प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांचा समावेश होतो.

सहकारी बँकांची त्रिस्तरीय रचना

दीर्घकालीन पतपुरवठा करण्यासाठी राज्य पातळीवर राज्य सहकारी कृषी आणि ग्रामीण विकास बँका (SCARDB) व जिल्हा व तालुका पातळीवर प्राथमिक कृषी व ग्रामीण विकास बँका (PCARDB) कार्यरत आहेत.

याशिवाय शहरी भागात पतपुरवठा करण्यासाठी नागरी सहकारी बँका, कर्मचारी पतपुरवठा संस्था, औद्योगिक सहकारी बँका, गृहनिर्माण सहकारी पतपुरवठा संस्था कार्यरत आहेत.

२.२.१ - राज्य सहकारी बँका, जिल्हा सहकारी बँका व नागरी सहकारी बँकांची भूमिका आणि वित्तीय कामगिरी

राज्य सहकारी बँका (State Co-operative Banks)

भारताच्या सहकारी पतपुरवठ्याच्या रचनेत सर्वात वरच्या पातळीवर कार्य करणारी सहकारी संस्था म्हणजे राज्य सहकारी बँक होय. ही बँक राज्य पातळीवर कार्ये करते. राज्यामध्ये ही वरच्या पातळीवर कार्ये करीत असल्यामुळे तिला शिखर बँक (Apex Bank) असेही म्हणतात. ही बँक राज्यातील मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संघ संस्था आहे. सहकारी बँकांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवून त्यांच्यामध्ये सुसूत्रता आणण्यासाठी मॅक लॅगन समितीच्या शिफारशीनुसार या राज्य सहकारी बँकेची स्थापना करण्यात आली.

राज्य सहकारी बँक जिल्हा पातळीवर कार्ये करणाऱ्या जिल्हा मध्यवर्ती बँका आणि राष्ट्रीय पातळीवर ग्रामीण पतपुरवठ्याचा प्रश्न सोडविणारी राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) यांच्यात मध्यस्थाची भूमिका पार पडते.

कार्यक्षेत्र - प्रत्येक राज्यात एक राज्य सहकारी बँक कार्यरत असते. संपूर्ण राज्य हे तिचे कार्यक्षेत्र असते. राज्यातील सहकारी चळवळीला दिशा देण्याची जबाबदारी या बँकेवर असते.

सभासदत्व - जिल्हा मध्यवर्ती बँका तसेच राज्यातील सहकारी पतसंस्था यांना या बँकेचे सभासदत्व खुले असते. काही राज्यांतून व्यक्तींना सुद्धा सभासदत्व दिले जाते. उदा. महाराष्ट्र, बिहार.

भांडवल उभारणी - १) भागांची विक्री करणे, २) ठेवी स्वीकारणे, ३) रिझर्व्ह बँक व नाबार्डकडून कर्ज घेणे, ४) स्वतःच्या नावावर रोखे विक्री करणे, ५) राखीव निधी स्वीकारणे.

या बँकेच्या भांडवलात राज्य सरकारचा हिस्सा सर्वात जास्त असतो. रिझर्व्ह बँक या बँकांना बँक दरापेक्षा १ ते १.५% व्याजदर कमी आकारते. नाबार्डकडून घेतलेल्या कर्जाचा हिस्सा जास्त आहे.

व्यवस्थापन - दैनंदिन कामकाजावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी संचालक मंडळाची निवड केली जाते. राज्य सरकार या बँकांचे भाग खरेदी करीत असल्यामुळे एकूण संचालकात १/३ संचालक हे राज्य सरकारचे असतात.

संचालकांमध्ये अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे प्रतिनिधी, नागरी सहकारी बँकांचे प्रतिनिधी, राज्य सरकारचे प्रतिनिधी आणि मागासवर्ग प्रतिनिधी असतात. दैनंदिन व्यवहार पाहण्यासाठी कर्ज समिती, व्यवस्थापन समिती असते.

राज्य सहकारी बँकांची कार्ये (Functions of State Co-operative Banks)

राज्य सहकारी बँकांची कार्ये पुढीलप्रमाणे -

- १) भारतीय रिझर्व्ह बँक तसेच नाबार्ड आणि नाणे बाजार यांच्यात मध्यस्थांची भूमिका बजावणे आणि राज्यातील सर्व सहकारी संस्थांमध्ये समतोल निर्माण करणे.
- २) राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचा समतोल विकास साधणे आणि त्यांच्या कार्यात समन्वय साधण्यासाठी कार्ये करणे.
- ३) राज्यातील सहकारी चळवळीचा मुख्य आधार म्हणून राज्यातील चळवळीचे नेतृत्व करणे.
- ४) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची बँक म्हणून त्यांना नाणेबाजारातून पैसा उभारून भांडवल पुरवठा करणे.
- ५) सहकारी चळवळ आणि सहकारी धोरण यामध्ये सुसूत्रता आणणे.
- ६) राज्यात कर्जविषयक धोरणाची आखणी करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे.
- ७) राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना सल्ला देणे, मार्गदर्शन करणे आणि त्यांच्या कार्यावर देखरेख ठेवणे.
- ८) राज्यात ग्रामीण विकासाच्या योजना तयार करणे आणि त्या राज्य सरकारद्वारे राबविण्याचा प्रयत्न करणे.
- ९) धनादेश, हुंड्या वटविणे, अधिकर्ष सवलत देणे यासारखी बँकांची सामान्यतः उपयोगी कार्ये

करणे.

१०) राज्यातील सहकारी चळवळीचा अभ्यास करून त्यातील दोष दूर करण्याचे कार्य करणे.

११) राज्यातील सहकारी पतसंस्था आणि नाबार्ड यांच्यात दुवा साधणे.

वरील प्रकारे प्रत्येक राज्यात सहकारी चळवळीत शिखर बँक या नात्याने राज्य सहकारी बँक कार्ये करते.

राज्य सहकारी बँकांची प्रगती -

१९५० मध्ये राज्य सहकारी बँकांची संख्या भारतात १६ इतकी होती. त्यांच्याकडे स्वनिधी ४ कोटी, एकूण ठेवी २१ कोटी आणि ५५ कोटी रु.चा पतपुरवठा केला होता. यामध्ये वाढ होऊन ही संख्या २००७ ला ३१ इतकी होती. तसेच त्यांच्याकडे स्वतःचा निधी १०,५४८ कोटी आहे. एकूण ठेवी ४८,५६० कोटी रू. तर ५२,७७७ कोटी रुपयांचे कर्ज वितरण केलेले आहे.

२००१ ते २००७ या काळातील राज्य सहकारी बँकांची प्रगती

घटक	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७
संख्या	३०	३०	३१	३१	३१	३१
स्वनिधी	६,७७२	७,९७९	८,२८८	९५००	१०,५४५	१०,५४८
ठेवी	३६,१९१	३९,३८६	४४,३३५	४४,३३६	४५,४०५	४८,५६०
घेतलेले कर्ज	११,६७२	१२,२०९	१२,४५७	१४,६०२	१६,९८९	२२,२५०
कार्यकारी भांडवल	५४,२६२	२७,६००	६५,३९९	६९,१४०	७८,२८०	
कर्ज वितरण	-	-	३३,९६१	४६,२३४	४८,२६०	५२,७७७
येणे कर्ज	३२,६७८	३४,७६१	३५,१०५	३७,३५३	३९,६८४	४७,३५४

Source- RBI Report on Trends and Progress of Banking 2004-05 and 2007-08

नागरी सहकारी बँका - Urban Co-operative Banks)

सहकारी बँकांच्या स्थापनेमुळे ग्रामीण भागातील जनतेचे प्रश्न सोडविण्याची व्यवस्था करण्यात आली. परंतु शहरी व निमशहरी भागातील पगारदार व गरीब जनतेच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष झाले. या जाणिवेतून नागरी सहकारी बँकांची स्थापना होण्यास सुरुवात झाली.

नागरी सहकारी बँका सुरुवातीला जर्मनीत अस्तित्वात आल्या. भारतात १९व्या शतकात ही संकल्पना स्वीकारण्यात आली. 'अन्योन्य सहकारी मंडळी मर्यादित' ही बडोद्यातील पहिली नागरी पतसंस्था होय. तर 'श्यामराव विठ्ठल सहकारी बँक' ही नागरी सहकारी बँक होय.

भारतातील सर्वात मोठी नागरी सहकारी बँक म्हणून 'बॉम्बे मर्कन्टाईल को-ऑपरेटिव्ह बँकेला ओळखले जाते. १९६६ मध्ये या बँकांना बँक नियंत्रण कायदा लागू झाला आणि नागरी सहकारी बँकांच्या चळवळीला प्रोत्साहन मिळाले. या नागरी सहकारी बँका शहरातील पगारी नोकरदार, औद्योगिक कामगार, मध्यम आणि उच्च मध्यमवर्गीयांना त्यांच्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी पतपुरवठा करतात. या बँकांचे कर्ज फक्त सभासदांनाच दिले जाते.

व्याख्या - 'एका शहरापुरते किंवा प्रदेशापुरते मर्यादित कार्यक्षेत्र असणारी तसेच ठेवी स्वीकारणे व कर्ज देणे याबरोबरच बँकिंगची कर्जे करणारी सहकारी संस्था म्हणजे नागरी सहकारी बँक होय.'

ही बँक स्थानिक पातळीवर कार्ये करित असल्यामुळे तिला प्राथमिक सहकारी बँक असेसुद्धा म्हटले जाते. तसेच बँकिंगच्या कार्यामुळे बँकसुद्धा म्हटले जाते.

भांडवल उभारणी - या बँका नाममात्र सभासद वर्गणी गोळा करून राखीव निर्माण करून तसेच जनतेकडून ठेवी स्वीकारून आणि जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक आणि अनुसूचित व्यापारी बँकांमधून कर्ज घेऊन भांडवल उभे करतात.

व्यवस्थापन - इतर सहकारी बँकांप्रमाणेच या बँकांवर सर्वसाधारण सभेचे नियंत्रण असते. या सभेतून संचालक मंडळाची नियुक्ती केली जाते. संचालक मंडळ, दैनंदिन कारभारावर देखरेख आणि नियंत्रण ठेवते. संचालक मंडळाला मदत करण्यासाठी विविध समित्यांची स्थापना केली जाते. संचालक मंडळात ३ ते ११ संचालक असतात.

नागरी सहकारी बँकेची कार्ये - (Functions of Urban Co-operative Banks)

नागरी सहकारी बँका सहकारी तत्वावर शहरी भागात अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्ज पुरवठा करतात. त्याचप्रमाणे ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे आणि बँकिंग विषयक सोयीसुविधा उपलब्ध करून देण्याचे कार्य करतात.

- १) **ठेवी स्वीकारणे** - सभासद व बिगर सभासदांकडून ठेवी जमा करणे, यामध्ये चालू बचत व मुदत ठेवींचा समावेश होतो.
- २) **कर्ज देणे** - जमा केलेल्या ठेवीतून सभासदांना कर्ज देणे. यासाठी तारण म्हणून सोने, जमीन घर घेतले जाते.
- ३) **प्रतिनिधी म्हणून कार्ये करणे** - सभासदांना आवश्यक असणाऱ्या घरगुती व इतर आवश्यक वस्तूंच्या खरेदीसाठी प्रतिनिधी म्हणून कार्य करणे.
- ४) **हुंड्या वटविणे** - सभासदांच्या हुंड्या वटविण्याची जबाबदारी स्वीकारणे. व्यापारी लोकांनी एकमेकांवर काढलेल्या हुंड्या वटविण्याचे कार्ये करणे.
- ५) **इतर कार्ये** - सभासद व इतरांमध्ये बचतीची सवय निर्माण करणे, बचत गोळा करणे, पाठविलेला पैसा जमा करणे इ.कामे सभासदांसाठी व इतरांसाठी करणे.

नागरी सहकारी बँकांची प्रगती (Progress of Urban Co-operative Banks)

घटक	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८
संख्या	१९२६	१८७२	१८५३	१८१३	१७७०
स्वनिधी	१२,३४८	१६,६०४	१३,९७३	१८,२०९	१९,४९९
घेतलेले कर्ज	१४८४	१७८२	१७८१	२६५७	२२९२
येणे कर्ज	६७,९३०	६६,८७४	७१,६४१	७९,७३३	८८,९८१
ठेवी	१,१०,२५६	१,०५,०२१	१,१४,०६०	१,३१,३९१	१३,४९६

Source - RBI - Reports on Trend and Progress of Banking 200708

वरील तक्त्यामध्ये दर्शविल्याप्रमाणे २००८ ला नागरी सहकारी बँकांची एकूण संख्या १७७० आहे. यापैकी १७१७ बिगर अनुसूचित बँका असून, फक्त ५३ बँका अनुसूचित आहेत. या नागरी सहकारी बँकांच्या एकूण ठेवी १,३८,४९६ कोटी आहेत. तर त्यांनी ८,८९,१८१ कोटी रु. दिलेले आहे. तसेच या बँकांचा स्वनिधी १९,४९९ कोटी रु. आहे.

गेल्या ३ वर्षांत या बँकांची संख्या घटत असल्याचे वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते. मात्र, या बँकांच्या ठेवी व कर्जांमध्ये वाढ होत आहे.

२.३ - सहकारी बँक व्यवस्थेचे यश आणि अपयश -

(Strength and Weakness of the Co-operative Banking system)

भारतात सहकारी चळवळीला सुरुवात होऊन २००४ मध्ये १०० वर्षे पूर्ण झालेली आहेत. या पार्श्वभूमीवर सहकारी बँक व्यवस्थेचे मूल्यमापन केल्यास असे दिसून येते की, या व्यवस्थेला काही यश मिळाले आहे. तर त्याचबरोबर या व्यवस्थेत काही दोष निर्माण झाले आहेत.

यश -

- १) **ग्रामीण भागातील फायदा** - ग्रामीण भागात सहकारी संस्थांचे जाळे पसरल्यामुळे या भागातील लोकांना बँकिंगच्या सोयी निर्माण झाल्या. तसेच शेती विकासासाठी कर्ज, आदाने आणि शेतमालावर प्रक्रिया यामुळे शेतीला बहुमोल मदत झाली आहे. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागात गोदामांची व्यवस्था उपलब्ध झाली आहे.
- २) **सावकारांशी स्पर्धा** - ग्रामीण भागात सहकारी संस्थांचे जाळे पसरल्यामुळे या भागातील लोकांना बँकिंगच्या सोयी निर्माण झाल्या. ग्रामीण भागात सावकारी कर्जाला पर्याय म्हणून सर्व प्रथम सहकारी समित्या स्थापन झाल्या. सावकाराचे ग्रामविभागात महत्त्व असले तरी या समित्यांनी त्यांच्याशी स्पर्धा करण्याचा प्रयत्न केला.
- ३) **नवीन क्षेत्रात सहभाग** - पतपुरवठ्याशिवाय इतर क्षेत्रात सहकारी चळवळीने भरीव काम केले आहे. यामध्ये पाणी पुरवठा समित्या, दूध समित्या आणि साखर कारखाने यांचा समावेश होतो.
- ४) **लोकांच्या सवयीत बदल** - ग्रामीण भागातील लोकांना चांगल्या सवयी लावण्याचे काम सहकारी बँक व्यवस्थेने केले. सहकारी बँकांमुळे लोकांना काटकसर आणि बचत यांचे महत्त्व समजले आणि लोकांना बचतीची सोय उपलब्ध झाली.
- ५) **लोकशिक्षण** - श्री. उर्लिव यांच्या मते सहकारी समित्या म्हणजे ग्रामीण वित्ताचे शिक्षण देणाऱ्या शाळा आहेत. या समित्यांमुळे जनतेला सामाजिक सहकार्य, लोकशाही पद्धत, संस्थांचे व्यवस्थापन इ. गोष्टींचे ज्ञान होते.
- ६) **सामाजिक लाभ** - या समित्या ज्या क्षेत्रात काम करतात, त्या ठिकाणच्या लोकांच्या सवयी, जुनाट परंपरा काही प्रमाणात बदलल्या आहेत.
- ७) **आर्थिक दृष्ट्या दुर्बलांना आधार** - समाजातील ज्या व्यक्ती आर्थिक दुर्बल आहेत, त्यांची परिस्थिती बदलण्यासाठी सहकारी समित्यांनी हातभार लावला आहे. यामध्ये शेतकरी खरेदी-विक्री समित्या यांचे कार्य महत्त्वाचे आहे.

सहकारी चळवळीच्या प्रगतीबरोबरच सहकारी तत्वांची अंमलबजावणी करताना अनेक दोष या चळवळीचे यश मर्यादित झाले आहे आणि म्हणून १९५४ मध्ये अखिलभारतीय ग्रामीण पतपाहाणी मंडळाने भारतात सहकारी चळवळ अयशस्वी ठरली आहे. असे मत व्यक्त केले.

अपयश / समस्या -

- १) **विशिष्ट गटाचे वर्चस्व** - सहकारी चळवळ जसजशी वाढत गेली त्याप्रमाणे काही हितसंबंधी गट निर्माण होत गेले. सहकारी प्रक्रिया संस्थांमध्ये व्यापाऱ्यांचे वर्चस्व, वित्त समित्यांमध्ये मोठ्या शेतकऱ्यांचा प्रभाव तर शेती समित्यांमध्ये जमीनदारांचे वर्चस्व दिसून येते. म्हणजे ज्या दुर्बल घटकांसाठी ही चळवळ असायला हवी होती तोच वर्ग बाजूला राहिल आणि आर्थिकदृष्ट्या सबल असलेल्या लोकांनी त्याचा फायदा घेतला.
- २) **अकार्यक्षमता** - सहकारी समित्यांचे व्यवस्थापन कार्यक्षम नाही. त्यांचा कर्मचारी वर्ग अद्यापही प्रशिक्षित नाही. या समित्या योग्य तत्वाच्या आधारे काम करित नसल्यामुळे त्यांची थकबाकी वाढत आहे.
- ३) **अनियोजित विस्तार** - गुणवत्ता लक्षात न येता समित्यांच्या संख्येत वाढ करण्यात आल्यामुळे त्यांचे कार्य परिणामकारक झाले नाही. याउलट संख्यात्मक विस्तारामुळे अनेक दोष या व्यवस्थेत निर्माण झाले.
- ४) **तत्त्वाविषयी अज्ञान** - सहकारी चळवळीची वाढ होण्यासाठी लोकांना सहकाराच्या तत्त्वाचा अर्थ समजणे आवश्यक असते. परंतु भारतात या चळवळीत लोकांना स्वार्थाच्या दृष्टीने पाहाण्याची सवय लागली म्हणजेच ही तत्त्वे स्वेच्छेने स्वीकारण्याऐवजी लोकांवर लादली गेली.
- ५) **राजकीय हस्तक्षेप** - सत्ता टिकवण्यासाठी भारतीय लोकशाहीमध्ये एखादे क्षेत्र हाताशी असणे राजकारणी लोकांना आवश्यक असते. अनेक नेत्यांनी त्यासाठी सहकार क्षेत्राची निवड केली,

त्यामुळे सहकारी समित्या देशातील परिवर्तनाचे साधन न ठरता राजकारणांचे अड्डे बनलेले आहेत.

६) **वाढती थकबाकी** - सहकारी बँक व्यवस्था ही फक्त कर्नाटक, महाराष्ट्र, गुजरात आणि तामिळनाडू या राज्यांतच मोठ्या प्रमाणावर रुजलेली आहे. इतर राज्यांत या बँक व्यवस्थेने फारसे मूळ धरलेले नाही.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरचा नियोजनाचा एक भाग म्हणून दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सहकाराला महत्त्व देण्यात आले. परंतु सहकारी चळवळ ही लोकांची आहे, हे पटवून देण्यात सरकार अयशस्वी ठरले. त्यामुळे सहकारी बँक व्यवस्था सरकारच्या मदतीवरच अवलंबून राहिली. यामुळे या चळवळीचे यश मर्यादित राहिले आणि अपयश मोठ्या प्रमाणात समोर आले.

२.४ - प्रादेशिक ग्रामीण बँका (Regional Rural Banking)

भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतीय शेतीसाठी व ग्रामीण विकासासाठी पुरेसा पतपुरवठा महत्त्वाचा असल्याने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या काळात अनेक योजना त्या दृष्टीने राबविण्यात आल्या. २०व्या कलमानुसार ग्रामीण नागरिकांना कर्ज बाजारीपणातून मुक्त करण्याचे आणि त्यांना संस्थात्मक पतपुरवठा उपलब्ध करण्याचे ठरविण्यात आले. त्या अनुषंगाने ग्रामीण भागात सढळ तसेच व्याजाच्या दराने पतपुरवठा करण्यासाठी स्वतंत्र ग्रामीण बँका किंवा 'प्रादेशिक ग्रामीण बँक' सुरू करण्याचा निर्णय सन १९७५ मध्ये घेण्यात आला.

सन १९७५ मध्ये भारतात आणीबाणी जाहीर करण्यात आली आणि त्याचवेळी मा. पंतप्रधानांनी नवा आर्थिक कार्यक्रम जाहीर केला. नव्या आर्थिक कार्यक्रमाच्या विविध उद्दिष्टांपैकी एक होते. या संदर्भात पाऊल उचलण्यासाठी एम. नरसिंहम समितीने प्रादेशिक ग्रामीण बँका सुरू करण्याची शिफारस केली. परिणामी २८ सप्टेंबर १९७५ रोजी एका अध्यादेशाद्वारे आणि 'Regional Rural Banks Act' नुसार भारतात ग्रामीण बँका सुरू करण्यात आल्या.

प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची उद्दिष्टे -

- १) भारतीय ग्रामीण भागातील कर्जबाजारीपणा कमी करणे.
- २) भारतातील लहान शेतकरी, सीमांत शेतकरी, भूमिहीन शेतमजूर, कारागीर, लघुउद्योजक यांना पतपुरवठ्याची पर्यायी व्यवस्था निर्माण करणे.
- ३) ग्रामीण भागातील ठेवी संकलित करणे आणि ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी वापरणे.

कोणत्याही सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँकेला प्रादेशिक ग्रामीण बँकेच्या भागभांडवलासाठी भरणा करून 'प्रवर्तक' होता येते.

प्रादेशिक ग्रामीण बँकेचे अधिकृत भागभांडवल १ कोटी ठरविण्यात आले आहे. प्रारंभी केवळ रु. २५ लाख वसूल भांडवलाने बँकेचे कार्य सुरू करता येते. प्रादेशिक ग्रामीण बँकेच्या भाग भांडवलात ५०% वाटा केंद्र सरकारचा, १५% वाटा संबंधित राज्य सरकारचा आणि उर्वरित ३५% वाटा प्रवर्तक बँकेचा असतो.

प्रवर्तक बँक आपल्या ग्रामीण बँकांना विविध प्रकारे मदत करू शकते. उदा. प्रादेशिक ग्रामीण बँकेचे भागभांडवल घेणे, प्रादेशिक ग्रामीण बँकेचे कर्मचारी नियुक्त करणे व त्यांना प्रशिक्षण देणे.

२.४.१ - ग्रामीण विकासात प्रादेशिक ग्रामीण बँकेची भूमिका (Role in Rural Development)

भारतातील प्रत्येक प्रादेशिक ग्रामीण बँकेला बँकिंग नियमन कायद्यातील (१९४९) तरतुदीनुसार बँकिंगची सर्व कार्ये करण्याचा अधिकार आहे. म्हणजे इतर व्यापारी बँकांची सर्व कार्ये करण्यात प्रादेशिक बँकांना पूर्ण परवानगी आहे. या बँका ग्रामीण भागासाठी वेगळी कार्ये करीत असतात. त्यांची भूमिका पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) **ग्रामीण भागात विशिष्ट क्षेत्रांना / व्यक्तींना कर्ज देणे** - प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची स्थापना केवळ ग्रामीण भागातील पतपुरवठ्याची समस्या सोडविण्यासाठी झाली. त्यामुळे ग्रामीण भागात त्यांनी पतपुरवठा करावा अशी अपेक्षा आहे. त्यातही ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने महत्वाच्या क्षेत्रांना / व्यक्तींना कर्ज देण्याचे कार्य प्रादेशिक बँकांना करावे लागते. यात अल्पभूधारक सीमांत शेतकरी भूमिहीन शेतमजूर, सहकारी संस्था इ.चा समावेश होतो. यांना सढळ पतपुरवठा करण्याचे काम प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना करावे लागते.

२) **ग्रामीण उद्योगांना पतपुरवठा** - ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची सर्वांगीण प्रगती साधण्यासाठी केवळ शेतीला पतपुरवठा पुरेसा नाही. त्याचबरोबर ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करणे आणि उत्पादन वाढविणाऱ्या विविध ग्रामीण उद्योगांची प्रगती महत्वाची आहे. तेव्हा प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी ग्रामीण उद्योगांना कर्ज द्यावे, अशी अपेक्षा आहे. यात कारागीर, लघुउद्योजक, लहान व्यापारी, व्यावसायिक इ.चा समावेश होतो.

प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या कार्यपद्धतीचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या नफा मिळवणाऱ्या संस्था नाहीत. निदान प्रारंभीच्या काळात तरी हा विचार मान्य होता. म्हणजे प्रादेशिक बँकांच्या कारभारातून दरवर्षी काही नफा मिळाल्यास बुडित कर्ज आणि संशयित कर्ज यांची तरतूद केल्यावर लाभांश देण्याचे स्वातंत्र्य या बँकांना आहे.

प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना सवलतीच्या व्याजदराने पतपुरवठा करण्याचे काम या बँका करतात. तसेच सहकारी बँकांप्रमाणेच प्राप्ती कराच्या सर्व सवलती प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना मिळतात.

२.४.२ - प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या समस्या -

(Problems of Regional Rural Banks)

प्रादेशिक ग्रामीण बँकांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली तरीदेखील सध्या प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या अनेक समस्या आहेत. त्यापैकी महत्वाच्या समस्या पुढीलप्रमाणे -

- १) प्रादेशिक ग्रामीण बँकांचे उद्दिष्ट कमी खर्चाचे आहे. परंतु प्रत्यक्षात अधिक खर्च होत आहे. प्रादेशिक ग्रामीण बँकांचा व्यवस्थापन खर्च सतत वाढत आहे.
- २) प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या कार्यपद्धतीवर अनेक नियंत्रणे असल्याने त्यांची उत्पन्न मिळवण्याची क्षमता मर्यादित आहे.
- ३) प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या कर्मचाऱ्यांचे वेतन झपाट्याने वाढल्याने या बँकांचा व्यावसायिक खर्च वाढलेला आहे.
- ४) प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या शाखा असलेल्या भागाने प्रवर्तित व्यापारी बँका आपल्या शाखा सुरू करित असल्याने सदोष स्पर्धा व गोंधळ निर्माण झाला आहे.
- ५) भारतातील बहुतेक प्रादेशिक ग्रामीण बँका आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आणि ढासळलेल्या अवस्थेत आहेत. बहुतेक प्रादेशिक ग्रामीण बँका तोट्यात आहेत.
- ६) प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची थकबाकी वाढत आहे. सामाजिक बांधिलकीमुळे प्रादेशिक ग्रामीण बँका कार्ये करित असल्याने थकबाकी वाढत जाते. त्यामुळे तोटा वाढत आहे.

प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या समस्या सोडविण्यासाठीचे उपाय - (Remedial Measures)

प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या पुनर्वसनासाठी आणि आर्थिकदृष्ट्या निकोप, सुदृढ करण्यासाठी भंडारी समिती आणि बसू समित्यांनी काही शिफारशी केलेल्या आहेत. त्याप्रमाणे प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या पुनर्वसनाचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. नव्याने भांडवलपुरवठा करण्याची शिफारस करण्यात आली. त्यासाठी सुरुवातीला १३८ प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी नफा मिळविण्यास प्रारंभ केलेला आहे. तर २८ प्रादेशिक ग्रामीण बँका नफ्याच्या मार्गावर आहेत.

थोडक्यात प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी सरकारची ध्येयधोरणे राबविण्याचा, ग्रामीण भागात सढळ पतपुरवठा करण्याचा आणि ग्रामीण भागाचा विकास करण्याचा चांगल्या प्रकारे प्रयत्न केलेला आहे.

प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या प्रगतीसाठी दातवार समितीने पुढील उपाय सुचवलेले आहेत.

- १) प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी मध्यम पातळीवर काम करावे.
- २) प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या कार्यक्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यापारी बँकांनी त्यांच्या ग्रामीण शाखांचा व्यवसाय टप्प्याटप्प्याने ग्रामीण बँकांकडे सोपवावा.
- ३) समितीने असे सुचविले की, प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची कार्यकक्षा साधारणपणे एका जिल्ह्यापुरती मर्यादित असावी. साधारणपणे १० ते १५ लाख लोकसंख्येसाठी एक प्रादेशिक ग्रामीण बँक असावी.

२.५ - स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न -

- १) सहकारी बँकांची रचना स्पष्ट करा.
- २) सहकारी बँकांचा विकास कसा झालेला आहे, ते स्पष्ट करा.
- ३) राज्य सहकारी बँकांची भूमिका आणि प्रगती स्पष्ट करा.
- ४) सहकारी बँक व्यवस्थेचे यशापयश स्पष्ट करा.
- ५) सहकारी कृषी पतसंस्थांची प्रगती व समस्या
- ६) नागरी सहकारी बँकेवर सविस्तर टिप लिहा.
- ७) प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची उद्दिष्टे व कार्ये स्पष्ट करा.

८) टीपा लिहा.

- १) प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्था
- २) नागरी सहकारी बँका
- ३) प्रादेशिक ग्रामीण बँका
- ४) सहकारी बँकांची रचना

२.६ - सारांश -

या प्रकरणात सहकारी क्षेत्रातील राज्य सहकारी बँका, नागरी सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, प्राथमिक कृषी पतसंस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांच्या उद्दिष्टांचा, प्रगतीचा, समस्यांचा आढावा घेतलेला आहे. भारतासारख्या विकसनशील व जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशात सहकारी क्षेत्रात चालणारा बँक व्यवसाय किती महत्त्वपूर्ण आहे. याची कल्पना येते. सहकारी क्षेत्रातील प्राथमिक पतसंस्था ग्रामीण भागात शेतीला कर्जपुरवठा करण्यास उपयुक्त आहेत. तसेच त्यांच्यामुळे काही समस्याही निर्माण झालेल्या आहेत. या समस्यांचा अभ्यासपूर्ण विचार केलेला आहे. सहकारी बँक व्यवस्थेचे यश आणि अपयश काय आहे त्याचाही विचार केलेला आहे.

२.७ - पारिभाषिक शब्द :

- १) PACS- Primary Agricultural Credit Societies प्राथमिक कृषी पतसंस्था
- २) SCBS - State Co-operative Banks - राज्य सहकारी बँका
- ३) D.C.C.B. - District Central Co-operative Banks - जिल्हा सहकारी मध्यवर्ती बँका
- ४) U.C.B.- Urban Co-operative Banks - नागरी सहकारी बँका
- ५) Regional Rural Banks - प्रादेशिक ग्रामीण बँका
- ६) NPA - Non Performance Assets - अनुत्पादक बुडित मालमत्ता
- ७) Capital Adequacy Ratio - भांडवल उत्पादकता गुणोत्तर
- ८) Rural Banking - ग्रामीण बँक व्यवसाय
- ९) C.C.B. - Central Co-operative Banks - मध्यवर्ती सहकारी बँका.

२.८ - संदर्भ सूची (Bibliography)

- १) डॉ. देसाई, डॉ. दास्ताने - भारतातील ग्रामीण बँक व्यवसाय (शेती वित्तपुरवठा) निराली प्रकाशन, पुणे.
- २) प्रा. डॉ. जोशी, प्रा. डॉ. डांगे - बँकिंग अँड फायनान्स फडके प्रकाशन, पुणे.
- ३) प्रा. साळुंखे, प्रा. माटे - आधुनिक बँकिंग आणि वित्तीय पद्धती प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
- ४) डॉ. कायंदे, पाटील - पैसा, बँकिंग, राजस्व, चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक - १३

२.९- सरावासाठी प्रश्न

- १) राज्य सहकारी बँक व्यवस्था स्पष्ट करा.
- २) प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांची प्रगती व समस्या सांगा.
- ३) नागरी सहकारी बँकेवर सविस्तर टीप लिहा.
- ४) क्षेत्रीय, प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची भूमिका.

प्रात्यक्षिक व समस्या स्पष्ट करा

- १) ग्रामीण भागातील कृषी पतसंस्थांना भेटी देऊन त्यांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
- २) प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची माहिती मिळविणे.
- ३) सहकारी क्षेत्रातील बँक व्यवसायाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

**प्रकरण - ३ - रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची
कार्यपद्धती आणि व्यवहार
(Reserve Bank of India : Working and Operations)**

३.१ - प्रस्तावना (Introduction)

वित्तीय व्यवस्थेतील सर्वोच्च संस्था म्हणून रिझर्व्ह बँक वित्तीय व्यवस्थेचा विकास आणि नियंत्रण यासाठी सतत प्रयत्नशील असते. यासाठी आंतरराष्ट्रीय वित्तीय परिस्थिती आणि देशांतर्गत वित्तीय परिस्थिती लक्षात घेऊन त्यानुसार नियमावलीमध्ये बदल करणे. रिझर्व्ह बँकेने अलिकडील काळात बँकिंग व्यवस्था वित्तीय बाजार यासाठीच्या नियमावलीमध्ये जो बदल केला आहे, त्याचे विवेचन या प्रकरणात केले आहे.

३.२ - वित्तीय बाजाराचा विकास आणि नियंत्रण यामध्ये रिझर्व्ह बँकेची भूमिका - (Role of RBI in the Development and Regulation of Financial Markets)

वित्तीय व्यवस्थेमध्ये नाणेबाजार, भांडवल बाजार आणि विदेशी विनिमय बाजाराचा समावेश होतो. या तिन्ही वित्तीय बाजारांत रिझर्व्ह बँकेची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे.

भारतीय नाणे बाजारात रिझर्व्ह बँक ही शिखर संस्था असल्याने या बाजाराचा विकास करण्याची जबाबदारी रिझर्व्ह बँकेवर असते. त्या दृष्टिकोनातून रिझर्व्ह बँक नाणे बाजाराच्या विकासासाठी, स्थैर्यासाठी नेहमीच प्रयत्नशील असते. यासाठी ती नाणे बाजाराचे नियंत्रण ही करित असते.

रिझर्व्ह बँकेच्या मौद्रिक धोरणाचा परिणाम नाणे बाजारातील विविध संस्थांवर होत असतो. नाणे बाजारातील व्याजदराच्या स्थैर्यासाठी रिझर्व्ह बँक पैशाचा पुरवठा कमी जास्त प्रमाणात उपलब्ध करून देत असते. हंगामामध्ये कमी वित्तपुरवठा करते. त्याचप्रमाणे रिझर्व्ह बँक नाणेबाजारात वेगवेगळे उपबाजार सुरू करून नाणेबाजार विकसित होण्यासाठी प्रयत्न करते. नाणेबाजारात अन्य सूचना कर्जबाजार व्यापारी व कोषागार हुंडी बाजार, व्यापारी पत, ठेव प्रमाण पत, मॅच्युअल फंड असे अनेक उपबाजार रिझर्व्ह बँकेने सुरू केलेले आहेत. तसेच नाणेबाजारात पुनर्वित्तीय सोय निर्माण करण्यासाठी आणि नाणेबाजारातील आणि नाणेबाजारातील व्यवहार गतिशील करून उलाढाल वाढविण्यासाठी भारतीय वरणावळ वित्तगृहाची (DFHI) स्थापना केलेली आहे.

थोडक्यात नाणेबाजाराच्या विकासाच्या दृष्टीने रिझर्व्ह बँकेने भरघोस कामगिरी केलेली आहे.

भांडवल बाजारातील सरकारी रोखे बाजारात रिझर्व्ह बँकेची भूमिका महत्त्वाची ठरते. या बाजारात सरकारच्या वतीने रिझर्व्ह बँक सरकारी रोख्यांची खरेदी विक्री करते आणि या कार्यातून चलनविषयक स्थैर्य वित्तीय व्यवस्थेत निर्माण करते. सरकारी कर्जरोख्यांच्या व्यवहाराचा परिणाम मौद्रिक धोरणातील खुल्या बाजारातील रोख्यांचे व्यवहार आणि कायदेशीर रोखता प्रमाण या दोन साधनांवर होत असतो. या रोख्यांची खरेदी व्यापारी बँका, वित्तीय संस्था, विमा कंपन्या, युटीआय आणि गुंतवणूक संस्था करतात. या बाजारात व्यवहार करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेचे अधिकृत दलाल आहेत. इतर दलालांचे स्थान या बाजारात अल्प प्रमाणात असते.

या बाजारात रिझर्व्ह बँक सातत्याने रोख्यांची खरेदी विक्री कलाटणी व्यवहार म्हणून करते. या कलाटणी व्यवहारात काही रोखे विकून त्याऐवजी दुसरे रोखे खरेदी केले जातात.

अर्थव्यवस्थेत रोखतेत वाढ करावयाची झाल्यास आपल्याजवळील रोख्यांची खरेदी करते. याउलट रोख्यांत घट करावयाची झाल्यास आपल्याजवळील रोख्यांची विक्री करते.

थोडक्यात, रिझर्व्ह बँकेला सरकारी रोखे बाजारात महत्त्वाचे स्थान असते.

वरील दोन्ही बाजारांप्रमाणेच विदेशी विनिमय बाजारात विनिमय नियंत्रण करण्याच्या दृष्टिकोनातून

रिझर्व्ह बँक महत्वाची भूमिका पार पाडते.

रिझर्व्ह बँकेला स्वतःतर्फे आणि सरकारतर्फे विदेशी विनिमय व्यवहारामध्ये भाग घेण्याचा अधिकार आहे. परंतु रिझर्व्ह बँक विदेशी विनिमय व्यवहार बँकांशी प्रत्यक्षपणे करीत नाही. हे व्यवहार अधिकृत व्यापारांच्या विनिमयाचे व्यवहार कसे राहतील हे निश्चित करून रिझर्व्ह बँक विदेशी विनिमय बाजाराची पाहाणी, मार्गदर्शन व नियंत्रण करते.

महत्वाच्या व्यापारी केंद्राच्या ठिकाणी सक्रिय विनिमय बाजार निर्माण व्हावा, या बाजारात अधिकृत व्यापारी निर्यात करणारे व आयात करणारे यांनी चलनाचे व्यवहार करावे आणि ग्राहकांना योग्य दराने व्यवहार करण्याची परवानगी मिळावी यासाठी रिझर्व्ह बँक प्रयत्नशील असते. रुपयाचा विनिमय दर स्थिर राहावा यासाठी विदेशी चलनाची खरेदी विक्री करण्याचा अधिकार रिझर्व्ह बँकेला आहे.

अशा प्रकारे रिझर्व्ह बँक विदेशी विनिमय बाजारात रिझर्व्ह बँकेची भूमिका महत्वाची आहे.

थोडक्यात, नाणेबाजार, भांडवल बाजारातील सरकारी रोखे बाजार आणि विदेशी विनिमय बाजार यामध्ये रिझर्व्ह बँकेला अतिशय महत्वाचे स्थान असते. त्या दृष्टिकोनातून या बाजाराच्या विकासासाठी ती सतत प्रयत्नशील असते. त्यासाठी रिझर्व्ह बँक नवनवीन नियमावली तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करते.

३.३ - भारतीय वित्तीय व्यवस्थेसाठी नियंत्रणात्मक व्यवस्था (Regulatory Framework for the Financial System)

वित्तीय व्यवस्थेमध्ये सुधारणा सुचविण्यासाठी ऑगस्ट १९९१ मध्ये केंद्र सरकारने रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर श्री. एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. ही समिती 'नरसिंहम समिती' या नावाने ओळखली जाते.

या समितीने बँकिंग व्यवस्थेची देखरेख व नियंत्रण करण्याबाबत महत्वाच्या शिफारशी केल्या. केंद्र सरकारने त्यापैकी अनेक शिफारशी स्वीकारून त्यांची अंमलबजावणी केली. ही अंमलबजावणी किती झाली आणि वित्तीय व्यवस्थेमध्ये काय सुधारणा झाल्या, याचा आढावा घेण्यासाठी केंद्र सरकारने १९९७ ला पुन्हा श्री. एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरी समिती नेमली. ही समिती (दुसरी) नरसिंहम समिती या नावाने ओळखली जाते. या समितीने आपला अहवाल १९९८ ला सादर केला.

या दोन्ही समित्यांच्या शिफारशींना अनुसरून वित्तीय क्षेत्रासाठी नियंत्रणात्मक चौकट तयार करण्यात आली. त्यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो.

३.३.१ - वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळ - (Board for Financial Supervision (BFS))

रिझर्व्ह बँकेच्या नियंत्रणाखाली मे १९९३ मध्ये वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळ स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्यानुसार नोव्हेंबर १९९४ मध्ये 'वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळाची स्थापना करण्यात आली. देशातील सर्व व्यापारी बँका, अखिल भारतीय वित्तीय संस्था व बिगर वित्तीय संस्था या सर्व संस्थांवर समन्वित देखरेख ठेवणे हे या मंडळाचे मुख्य कार्य आहे. रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर या मंडळाचे अध्यक्ष आणि उपगव्हर्नर उपाध्यक्ष असतात. त्याचप्रमाणे चार अन्य सदस्य या मंडळात असतात. त्यांची मुदत दोन वर्षांची असते. व्यापारी बँकांच्या व इतर वित्तीय संस्थांच्या कार्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्यासाठी या मंडळाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. व्यापारी बँकांच्या पतपुरवठा व्यवस्थापन, मालमत्ता वर्गीकरण, उत्पन्न गणना, किंवा भांडवल पर्याप्तता व कोषागार व्यवहार यासंबंधी नियमांचे काटेकोर नियंत्रण करण्याचे कार्य मंडळाकडे सोपविण्यात आले आहे.

व्यापारी बँकांमध्ये कर्जे किंवा अग्रिमे देण्याच्या व्यवहारामध्ये मोठ्या प्रमाणावर अनुचित प्रकार घडतात. म्हणून मंडळाने व्यापारी बँकांच्या व्यवहारावर अधिक काटेकोर पद्धती विकसित केल्या आहेत.

वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळाला कृतिशील करण्यासाठी मंडळाने नवीन पर्यवेक्षीय अहवाल पद्धतीचा समावेश होतो. या 'पद्धती' अंतर्गत तिमाही अहवाल मागविण्यात येतात. या अहवालामध्ये -

१) Capital Adequacy 2) Asset Quality 3) Loan Concentration 4) Operational Results
5) Connecting.

या बाबींची माहिती मागितली जाते.

थोडक्यात, वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळ हे एक स्वायत्त मंडळ असून बँका व वित्तीय संस्थांसाठी नवीन पर्यवेक्षण पद्धती किंवा नियम तयार करण्याचे कार्य हे मंडळ करित असते.

३.३.३ - सध्याच्या काळातील (अलीकडील) नियंत्रणात्मक उपाय किंवा नियम (Recent Regulatory Initiatives : Prudential Norms, Capital Adequacy, NPA Norms)

अलीकडील काळात रिझर्व्ह बँकेने वित्तीय व्यवस्थेत आंतरराष्ट्रीय स्तरावरच्या उत्तम पद्धती आत्मसात करणे आणि कामकाजात जास्तीत जास्त पारदर्शकता आणण्यासाठी अनेक नवीन नियम तयार केलेले आहेत. त्यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो.

१) दूरदर्शी बँक धोरण नियम - (Prudential Norms) - बँका व वित्त बाजारात आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारातील पद्धतीला अनुसरून उत्पन्न जाणिवतेसाठी अनुत्पादक माल व भांडवल पर्याप्तता प्रमाण यासंबंधी जे नियम किंवा धोरण तयार करण्यात आले. त्यास 'दूरदर्शी नियम' (Prudential Norms) असे म्हणतात. यामध्ये मालमत्ता वर्गीकरण, उत्पन्न जाणीव तरतूद तसेच बासेल पद्धतीवर आधारित भांडवल पर्याप्तता यांचा समावेश होतो.

२) भांडवल पर्याप्तता प्रमाण / गुणोत्तर (Capital Adequacy Ratio) - व्यापारी बँकांची जोखीमभारित मालमत्ता काळाची व त्या आधारे अग्रिमाचे स्वरूप समजावे म्हणून रिझर्व्ह बँकेने निर्धारित केलेल्या दूरदर्शी नियमांमध्ये (Prudential Norms) भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर, हा एक महत्त्वाचा निकष आहे. व्यापारी बँकांच्या एकूण भांडवलाच्या तुलनेत जोखीमभारित मालमत्ता किती आहे, या दृष्टीने भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर काढण्यास सांगितले जाते. भांडवल व जोखीमभारित मालमत्ता (Capital to Risk weighted Assets Ratio) यांच्यातील प्रमाण काढण्यात येते. हे प्रमाण (CCRAR) कमीत कमी ८०% असावे असे रिझर्व्ह बँकेने सांगितलेले आहे. या गुणोत्तराच्या आधारे व्यापारी बँकांचे चार गटांत वर्गीकरण केले जाते.

१) ४% पेक्षा कमी (CRAR)

२) ४ ते ८% कमी (CRAR)

३) ८ ते १०% (CRAR)

४) १०% पेक्षा अधिक (CRAR)

ज्या बँकांचे (CRAR) जोखीमभारित मालमत्ता भांडवल प्रमाण ८% पेक्षा जास्त आहे. त्यांची आर्थिक सुदृढता चांगली समजली जाते. ज्या व्यापारी बँकांचे प्रमाण ८% पेक्षा कमी आहे, त्या बँकांवर विशेष देखरेख ठेवण्यात येते.

बँकांनी अधिक परिणामकारक, कार्यक्षमतेने कार्य करावे यासाठी हे प्रमाण वाढवावे असे रिझर्व्ह बँकेने ठरविले आहे. यासंबंधीचा बासेल समितीचा भांडवल पर्याप्तता अहवाल भारतातील सर्व बँकांवर बंधनकारक करण्यात आला आहे. यासाठी ज्या बँका नफ्यात आहेत. त्यांना आपल्या भांडवल उभारणीसाठी खुल्या बाजारातून भांडवल उभारण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. २००८ ला सर्व अनुसूचित व्यापारी बँकांचे (CRAR) जोखीमभारित मालमत्ता भांडवल प्रमाण १३% आहे.

३) अनुत्पादक मालमत्ता / अलाभदायी मालमत्ता - (NPA) (Non Performing Assets)
रिझर्व्ह बँकेने दूरदर्शी नियमांमध्ये बँकांना अलाभदायी मालमत्ता निर्धारित करण्याबाबत स्पष्ट निर्देश दिले आहेत. त्यानुसार व्यापारी बँका दिलेल्या कर्जाचे चार गटांत वर्गीकरण करतात.

१) प्रमाणित मालमत्ता (Standard Assets)

२) उपप्रमाणित मालमत्ता (Sub-standard Assets)

३) संशयास्पद मालमत्ता (Doughfur Assets)

४) नुकसानकारक मालमत्ता (Loss Assets)

१) प्रमाणित मालमत्ता (Standard Assets) - जे कर्ज किंवा अग्रिम निश्चितपणे वसूल होते व ज्यावरील व्याज नियमितपणे प्राप्त होते, अशा मालमत्तेला प्रमाणित मालमत्ता असे म्हणतात.

२) उपप्रमाणित मालमत्ता - ज्या कर्जावरील दोन वर्षांपर्यंतचे व्याजाचे उत्पन्न थकीत आहे व ज्या कर्जाबाबत गुंता निर्माण होण्याची लक्षणे आहेत, अशा मालमत्तेला उपप्रमाणित मालमत्ता असे म्हणतात.

३) संशयास्पद मालमत्ता - (Doubtful Assets) - जे कर्ज दोन वर्षांपेक्षा अधिक कालावधीसाठी थकीत आहे व ज्यावर व्याज मिळाले नाही, अशा मालमत्तेला संशयास्पद मालमत्ता असे म्हणतात.

४) नुकसानकारक मालमत्ता - (Loss Assets) - ज्या कर्जाची गणना थकीत कर्जे म्हणून झाली आहे, अशा मालमत्तेला संशयास्पद मालमत्ता असे म्हणतात.

प्रमाणित मालमत्ता सोडून इतर सर्व मालमत्तांचा समावेश अनुत्पादक किंवा अलाभदायी मालमत्तेमध्ये केला जाईल, असे रिझर्व्ह बँकेने ठरविले आहे.

रिझर्व्ह बँकेच्या मार्गदर्शक निकर्षानुसार गट २, ३, ४मधील मालमत्तेवर प्रत्यक्ष व्याजप्राप्ती झाली तरच त्या व्याजाची उत्पन्न म्हणून गणना करण्यात येते. या तीन वर्गातील कर्ज किंवा अग्रिमावर सहा महिन्यापेक्षा जास्त कालावधीसाठी व्याज थकीत असेल तर त्या तीनही वर्गातील मालमत्ता ही अनुत्पादक किंवा अलाभदायी समजली जाते. व्यापारी बँकेच्या अलाभदायी मालमत्तेवरून त्यांची वित्तीय प्रकृती ठरवली जाते. यासाठी रिझर्व्ह बँकेने एकूण मालमत्ता व अलाभदायी मालमत्ता यांच्यातील प्रमाणावरून तीन गट पाडले आहेत.

१) १०% पर्यंत (NPA) पर्यंतच्या अलाभदायी मालमत्तेच्या बँका

२) १०% ते २०% (NPA) जास्त अलाभदायी मालमत्तेच्या बँका.

दुसऱ्या तिसऱ्या गटातील बँकांनी आपली अलाभदायी मालमत्ता १०% पेक्षा कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित करावे, अशी रिझर्व्ह बँकेने संबंधित बँकांना ताकीद दिली आहे.

३.३.२ - अलीकडील काळात पैशाचे गैरव्यवहार आणि ग्राहक सेवांसंबंधी केलेले पर्यवेक्षीय उपाय (Recent Supervisory Initiatives Monitoring of Pruds and Customer Services)

व्यापारी बँकांमध्ये होणारे पैशाचे गैरव्यवहार किंवा फसवणूक रोखण्यासाठी रिझर्व्ह बँक सतत प्रयत्न करीत आहे. याचाच भाग म्हणून अनेक देशांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या २००३च्या कायद्यावर आधारित पैशाच्या गैरव्यवहार विरोधी कायदे बनविले आहेत.

पैशाच्या गैरव्यवहारामध्ये गंभीर स्वरूपाच्या गुन्ह्यातून किंवा तस्करीच्या माध्यमातून निर्माण होणारी संपत्ती त्याचप्रमाणे कर चुकविणे, लाच घेणे, चुकीच्या पद्धतीने हिशेब ठेवून आर्थिक गैरव्यवहार करणे, भ्रष्टाचार करणे, आर्थिक फसवणूक करणे, आतंकवादीकृत्याला पैसा पुरविणे आणि नोटांची बेकायदेशीर निर्मिती करणे याचा समावेश होतो व अशा गैरव्यवहारामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आतंकवादाला प्रोत्साहन मिळते व त्याचा परिणाम म्हणून अमेरिकेतील ११/९ आणि भारतातील २६/११ सारखी आतंकवादी कृत्ये होतात.

तसेच वित्तीय व्यवस्थेत काळ्या पैशाची निर्मिती होते आणि समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण होते.

वरील सर्व धोके रोखण्यासाठी केंद्र सरकार आणि रिझर्व्ह बँकेने पुढील उपाययोजना सुचविल्या आहेत.

१) तुमच्या ग्राहकांना (ओळखा) समजून घ्या - (Know your customers KYC) योजनेनुसार प्रत्येक बँकेने नवीन खाते सुरू करताना त्या ग्राहकाची सर्व वैयक्तिक व सामाजिक माहिती करून घेणे आवश्यक आहे. कारण यामुळे एखादी गुन्हेगारी प्रवृत्तीची व्यक्ती बँकेचा ग्राहक होणार नाही. परिणामी बँक व्यवहारामुळे कोणताही गैरप्रकार होणार नाही.

- २) एखादा ग्राहक मोठ्या प्रमाणावर बँकेशी रोख व्यवहार (५०,००० रु. पेक्षा जास्त) तर रिझर्व्ह बँकेने संबंधित खातेदाराकडून पॅनकार्डची मागणी करण्याची विनंती करा, असे निर्देश सर्व बँकांना दिले आहेत. त्यामुळे संबंधित खातेदार योग्य व परिचित आहे, याची खात्री होईल.
- ३) प्रत्येक खातेदाराची वैयक्तिक माहिती मिळवून त्याच्याशी व्यावहारिक संबंध प्रस्थापित करा, असे व्यापारी बँकांना कळविले आहे.
- ४) प्रत्येक खातेदाराचे खातेप्रकारानुसार वर्गीकरण करा.
- ५) ग्राहकाच्या व्यवहारविषयक हालचालींवर काळजीपूर्वक लक्ष ठेवा.
- ६) बँकेत पैसे जमा करताना नोटांची तपासणी करून त्यांच्या व्यवहारावर लक्ष ठेवा.
- ७) संशयास्पद ग्राहकांची वेगळी माहिती तयार करून त्यांच्या व्यवहारावर लक्ष ठेवा.
- ८) बँकेत होणाऱ्या भ्रष्टाचाराला आळा घाला.

रिझर्व्ह बँकेने वरीलप्रमाणे वेळोवेळी मार्गदर्शक सूचना प्रकाशित करून वित्तीय व्यवस्थेतील काळाबाजार किंवा बेकायदेशीर पैसे रोखण्याच्या दृष्टीने केलेले आहेत.

ग्राहक सेवा - व्यापारी बँकांनी ग्राहक सेवेकडे योग्य लक्ष द्यावे आणि त्यामध्ये सुधारणा करावी, यासाठी रिझर्व्ह बँक विविध दृष्टिकोनातून प्रयत्न करित आहे. चांगल्या आणि कार्यक्षम सेवा देण्यासाठी व्यापारी बँकांना ग्राहक सेवांकडे लक्ष देण्यासाठी व्यापारी बँकांमध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो.

- १) धोरण निर्माण करण्यासाठी मंडळस्तरीय ग्राहक सेवा समिती स्थापना केली आहे.
- २) ग्राहक सेवांचे मूल्यमापन करण्यासाठी स्थायी समिती स्थापन केली आहे.
- ३) रिझर्व्ह बँकेसोबत संपर्क ठेवण्यासाठी 'नोडल विभाग' त्याचप्रमाणे बँक किंवा शाखास्तरीय समिती स्थापन केलेली आहे.
- ४) ग्राहकसेवांचे महत्त्व याची माहिती देण्यासाठी बँकिंग लोकपाल, त्याचप्रमाणे रिझर्व्ह बँकेतील ग्राहक सेवा विभागातर्फे बँकांतील नोडल अधिकाऱ्यांसोबत नियमित बैठका होतात.

२००७-०८ मध्ये बँकांमधील ग्राहक सेवा क्षेत्रासाठी रिझर्व्ह बँकेने काही पावले उचललेली आहेत. यामध्ये वसुली प्रतिनिधी नेमण्याच्या बाबतीत मार्गदर्शक तत्त्वे, बँकांमधील तक्रार निवारण प्रक्रिया मजबूत करणे, ग्राहक सेवांसाठी शाखास्तरीय समिती, कर्जदाराला कर्ज फेडण्याच्या कराराच्या प्रती देणे, बँक खाते उघडणे आणि व्यवहार करणे यासाठी विकलांग किंवा अपंग व्यक्तींसाठी पालक म्हणून एखाद्या व्यक्तीची नेमणूक करण्यास परवानगी देणे आणि इतर बँक सुविधा विकलांग व्यक्तीला प्रदान करणे यांचा समावेश होतो.

३.४ - चलनविषयक (मौद्रिक) धोरणाची कार्यपद्धती - भारतातील अलिकडील काळातील चलनविषयक धोरण - (Monetary Policy Operations : Stence of Monatory Policy in India)

आर्थिक धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत राजकोषीय धोरण आणि चलनविषयक धोरणाचा अवलंब केला जातो. या दोन धोरणांपैकी राजकोषीय धोरण सरकारच्या अंदाजपत्रकात व्यक्त होते. तर पैसाविषयक धोरण रिझर्व्ह बँकाही वित्तीय व्यवस्थेतील सर्वोच्च संस्था असल्याने तिला तो अधिकार असतो.

सर्वसाधारणपणे अर्थव्यवस्थेतील एकूण चलन पुरवठ्यावर परिणाम करण्यासाठी देशाची मध्यवर्ती बँक जे धोरण अंमलात आणते, त्यास चलनविषयक (मौद्रिक) धोरण असे म्हणतात. हे धोरण निश्चित करताना रिझर्व्ह बँक विविध उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवते. ती उद्दिष्टे काळ, देश, परिस्थितीनुसार वेगवेगळी असतात.

भारतात रिझर्व्ह बँक मौद्रिक धोरणाद्वारे किंमत स्थैर्य आर्थिक विकास, पूर्ण रोजगार आर्थिक स्थैर्य आणि विनिमय दरातील स्थैर्य इ. उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न करते.

अर्थव्यवस्थेत किंमत पातळीत वाढ झाल्यास त्याचा विपरित परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होतो. म्हणून

रिझर्व्ह बँक मौद्रिक धोरण निश्चित करताना किंमत पातळीत वाढ होणार नाही आणि विकासाच्या कार्यक्रमात अडथळे निर्माण होणार नाही याची काळजी घेते. थोडक्यात किंमत पातळीतील स्थिरता आणि आर्थिक विकास यात समतोल साधला जाईल, अशा प्रकारचे धोरण रिझर्व्ह बँक आखत असते. या धोरणालाच 'नियंत्रित विस्ताराचे धोरण' (Controlled Expansion Policy) या नियंत्रित विस्ताराच्या धोरणानुसार देशातील पतपुरवठा मर्यादित केला जातो आणि कृषी, संरक्षण, निर्यात उद्योग यासारख्या आवश्यक क्षेत्रांत पतपुरवठा वाढविला जातो. याद्वारे आर्थिक विकासाला चालना दिली जाते.

या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक बँकदर, खुल्या बाजारातील रोख्यांची खरेदी-विक्री, रोख राखीव गुणोत्तर (CRR) आणि कायदेशीर रोखता गुणोत्तर (SLR) या संख्यात्मक साधनांचा तसेच कर्ज व तारण यातील अंतर, उपभोग्य कर्जाचे नियंत्रण, पतचलनाचे वाटप, नैतिक समजावणी तसेच प्रत्यक्ष कार्यवाही या गुणात्मक साधनांचा वापर करून अर्थव्यवस्थेतील रोखतेवर किंवा पैशांच्या संख्येत बदल करते, यामुळे अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवांसाठी असणारी मागणीची पातळी बदलते. परिणामी किंमतीमध्ये बदल होऊन किंमत स्थैर्य हे उद्दिष्ट पूर्ण होते.

थोडक्यात, मौद्रिक धोरणाच्या माध्यमातून रिझर्व्ह बँक अर्थव्यवस्थेत योग्य ते बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करते.

व्याख्या - आर्थिक अभिवृद्धी, पूर्ण रोजगार आणि विनिमय दराचे स्थैर्य इ. आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी बँकदर धोरण, खुल्या बाजारातील रोख्यांचे खरेदी-विक्रीचे व्यवहार, रोकडनिधी गुणोत्तर (CRR) आणि कायदेशीर रोखता गुणोत्तर (SLR) या सर्वसाधारण साधनांच्या साह्याने तसेच किमान फरक प्रमाण, किमान व्याजदर, पतपुरवठ्यातील कमाल मर्यादा, इ. निवडक साधनांच्या साह्याने अर्थव्यवस्थेतील रोखता किंवा पैशाची संख्या, व्याजदर, संरचना आणि वस्तू व सेवांच्या एकूण मागणीच्या पातळीवर करण्यासाठी मौद्रिक क्षेत्रातील सरकारचे जे आर्थिक धोरण देशाची मध्यवर्ती बँक वापरते, त्यास मौद्रिक धोरण असे म्हणतात.

अशा प्रकारे वरील व्याख्येवरून मौद्रिक धोरणाची कार्यपद्धती लक्षात येते.

भारतातील सध्याचे मौद्रिक (चलनविषयक) धोरण - (Latest Monetary Policy in India)

१९९१ च्या नवीन आर्थिक सुधारणांनंतर अर्थव्यवस्थेमध्ये स्थैर्य निर्माण करण्यात बऱ्याच प्रमाणात मौद्रिक धोरणाला यश प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

२००७-०८ या वर्षात शेवटच्या तिमाहीत अर्थव्यवस्थेत भाववाढ होण्यास सुरुवात झाली. ही भाववाढ कमी करणे हा उद्देश मध्यवर्ती बँकेसमोर होता आणि म्हणून मध्यवर्ती बँकेने आपल्या रोख राखीव गुणोत्तर (CRR) ६% पासून क्रमाक्रमाने ९% पर्यंत वाढ केली. तसेच आवश्यकतेनुसार रेपो आणि रिर्व्हर्स रेपो दरात वाढ केली.

२००८ या वर्षात तिमाहीत आंतरराष्ट्रीय बाजारात संकट निर्माण झाले. (ऑगस्ट २००८) अमेरिकेमध्ये नावाजलेल्या बलाढ्य वित्तीय संस्था अडचणीत आल्या. त्याचा परिणाम होऊ नये म्हणून मध्यवर्ती बँकेला आपल्या देशातील वित्तीय बाजारावर अधिक लक्ष केंद्रित करावे लागले. त्याला अनुसरून २००८-०९ मध्ये रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर डी. सुब्बाराव यांनी मौद्रिक धोरण जाहीर केले. या धोरणाचा उद्देश अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक वृद्धिदर कायम करण्यासाठी निर्यात आणि गुंतवणुकीला चालना देणे हा होता. त्याचप्रमाणे किंमत स्थैर्यासहित आर्थिक विकास याकडे लक्ष केंद्रित केले गेले.

जागतिक बाजारातील अस्थिरतेचा आपल्या वित्तीय बाजारावर परिणाम होणार नाही. यासाठी रिझर्व्ह बँकेने अर्थव्यवस्थेतील रोखतेमध्ये आवश्यकतेनुसार वाढ केली. यासाठी रोख राखीव गुणोत्तरामध्ये (CRR) ९०% पासून क्रमाक्रमाने ५०% पर्यंत घट करण्यात आली. त्याचप्रमाणे रेपो दर व रिर्व्हर्स रेपो दर यामध्येसुद्धा अनुक्रमे ४.७५% आणि ३.२५% अशी घट करण्यात आली. नोव्हेंबर २००८ मध्ये कायदेशीर रोखता प्रमाण (SLR) २५% वरून २४% पर्यंत करण्यात आले.

या सर्व प्रमाणात बदल करून अर्थव्यवस्थेत पैशांच्या पुरवण्यात वाढ करण्यात आली.

२००९-१० या वर्षात मौद्रिक धोरणात मध्यवर्ती बँकेने फारसा बदल केला नाही. परंतु

ऑक्टोबर, २००९च्या तिमाही आढाव्यात कायदेशीर रोखता प्रमाण (SLR) चे प्रमाण पुन्हा २४% वरून १५% पर्यंत करण्यात आले.

वरील दोन-तीन वर्षातील मौद्रिक धोरणाचा उद्देश हा अर्थव्यवस्थेत चलनवाढीकडे लक्ष देण्याबरोबरच आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे आणि विकासाचा दर कायम ठेवणे हा होता. या धोरणामध्ये ७% विकासाचा दर रिझर्व्ह बँकेने अपेक्षित केला आहे.

३.४.१ - रोखता व्यवस्थापन - (Liquidity Management by RBI)

रिझर्व्ह बँक मौद्रिक धोरणाद्वारे अर्थव्यवस्थेतील रोखतेवर परिणाम करते. त्यासाठी ती रोख राखीव गुणोत्तर (CRR) खुल्या बाजारातील रोख्यांची खरेदी विक्री तसेच बाजार स्थिरीकरण योजना या साधनांचा वापर करते. अलीकडच्या काळात अल्पमुदती व दीर्घ मुदती रोखता राखण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने विशेष उपाययोजना सुरू केलेली आहे. 'तरलता समायोजना सुविधा' (Liquidity Adjustment Facility) सुरू करून त्या, अंतर्गत रेपो व रिव्हर्स रेपोद्वारे रोखतेचे योग्य पातळीवर ठेवण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने रेपो बाजार सुरू करून तो अधिक गतिमान केला आहे. बँक दराने बदल करण्याऐवजी रेपो दराने बदल करून त्याद्वारे रोखतेचे नियंत्रण करण्याचे मौद्रिक धोरण रिझर्व्ह बँक अलीकडील काळात निश्चित करित आहे. यासाठी कोषागार हुंड्या व सरकारी कर्जरोखे यांची अल्पमुदतीसाठी खरेदी विक्री करण्यात येते. हे रेपो व्यवहार काही दिवसांच्या मुदतीच्या आधारावर (day to day basis) केले जातात. रेपो दर हे नवीन साधन रिझर्व्ह बँक अल्पकालीन रोखतेचे व्यवस्थापन किंवा नियंत्रणात वापरात आहे. रिझर्व्ह बँकेने रेपो व्यवहार १९९२ मध्ये सुरू केले होते, परंतु मध्यंतरी हे व्यवहार बंद करण्यात आले, परंतु नोव्हेंबर १९९६ पासून हा रेपो व्यवहाराचा बाजार सुरू करण्यात आला आहे.

रिझर्व्ह बँकेच्या दृष्टीने अर्थव्यवस्थेत रोखता योग्य पातळीवर असणे महत्वाचे असते. यासाठी रिझर्व्ह बँक आंतरराष्ट्रीय वित्तीय स्थिती आणि देशांतर्गत परिस्थिती व त्यातील हालचाली यावर बारकाईने लक्ष ठेवून असते. जेणेकरून ताबडतोब आपल्याजवळील साधनांचा वापर करून वेळीच उपाययोजना करता येईल, अशा प्रकारे परंपरागत तसेच नवीन साधनांच्या साह्याने रिझर्व्ह बँक अर्थव्यवस्थेतील रोखतेचे व्यवस्थापन करते. उदा. सप्टेंबर २००८ ला अमेरिकेतील वित्तीय संस्था एकामागोमाग कोसळू लागल्यानंतर भारतीय बँका व वित्तीय व्यवस्थेवर त्याचा परिणाम होऊ नये म्हणून गेल्या दीड वर्षात रिझर्व्ह बँकेने रोख राखीव गुणोत्तर (CRR) मध्ये ९% वरून ५% घट केली.

३.४.२ - रिझर्व्ह बँकेने पतपुरवठ्याचे केलेले उपाय (Credit Delivery Measures by RBI)

बँका व वित्तीय संस्थांकडून अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांना योग्य दराने पर्याप्त आणि वेळेवर पतपुरवठा होण्यासाठी रिझर्व्ह बँक योग्य वातावरण निर्माण करित आहे.

जो भाग किंवा समाज अजूनही बँकिंग सेवांच्या कक्षेबाहेर आहे त्यांना बँकिंग सेवांमध्ये सामील करून घेण्यासाठी रिझर्व्ह बँक प्रयत्न करित आहे. यासाठी रिझर्व्ह बँक, बँका व वित्तीय संस्थांकडून कृषी व लघुवित्त आणि लघु व मध्यम उद्योगांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जांमध्ये सुधारणा आणि प्रक्रिया सुलभ करण्याच्या दृष्टीने पाऊल उचलत आहे. त्याचप्रमाणे ग्रामीण असंघटित क्षेत्रात रोजगार निर्मितीसाठी मदत करित आहे. नैसर्गिक आपत्ती व इतर कारणांनी या क्षेत्रावर संकट आल्यास कर्जाची वसुली थांबवली जाते व अल्पकालीन कर्जाचे मध्यमकालीन कर्जात रूपांतर केले जाते.

रिझर्व्ह बँक पुढील प्रकारे अर्थव्यवस्थेत पतपुरवठा करते.

१) अग्रक्रम प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा - (Priority sector Lending) -

नियोजनबद्ध आर्थिक विकासासाठी सरकारला उद्योगाची व व्यवसायाची अनुक्रम क्षेत्रे निश्चित करावी लागतात. त्यानुसार रिझर्व्ह बँक पत पुरवठ्याचे राष्ट्रीय धोरण आटवते व अग्रक्रम क्षेत्राची निश्चिती करून त्याप्रमाणे व्यापारी बँकांना पतपुरवठा करावा म्हणून निर्देश देते. या क्षेत्रामध्ये उत्पादन रोजगार व उत्पन्न वाढविण्याची क्षमता असते. परंतु पत पुरवठ्याच्या दृष्टीने हे क्षेत्र दुर्लक्षित असते.

यामध्ये कृषिक्षेत्र, लघुउद्योग, कारागीर, स्वयंरोजगार, लहान व्यापारी, छोटे व्यावसायिक, अनुसूचित जाती जमातीतील व्यक्ती, गृहबांधणी, अल्पभूधारक, भूमिहीन शेतमजूर, ग्रामीण कारागीर यांचा समावेश होतो. रिझर्व्ह बँक देशातील बँकांना तसेच विदेशी बँकांना सुद्धा अग्रक्रम क्षेत्रांना कर्जपुरवठा करण्याचे प्रमाण ठरवून देते. यासाठी व्यापारी बँकांना निव्वळ कर्ज पुरवठ्याच्या ४०% व विदेशी बँकांना कर्ज पुरवठ्याच्या ३२% या पारंपरिक नियमात २००६ ला रिझर्व्ह बँकेने दुरुस्ती केलेली आहे.

सर्व व्यापारी बँकांना या अग्रक्रम क्षेत्राला किती कर्जपुरवठा केला यासंबंधी वर्षातून सप्टेंबर आणि मार्च अशी दोन वेळेत रिझर्व्ह बँकेला माहिती द्यावी लागते. व्यापारी बँका याशिवाय प्रादेशिक ग्रामीण बँकेला कृषी व कृषीसंबंधी उद्योगाला पतपुरवठा करण्यासाठी कर्ज देतात. त्यांचा समावेश कृषी क्षेत्राला दिल्या गेलेल्या अप्रत्यक्ष पतपुरवठ्यात होतो व ती परवानगी रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी बँकांना दिली आहे.

रिझर्व्ह बँकेने या क्षेत्रांना पतपुरवठा करण्यासंबंधी श्री. सी. एस. मूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली कार्य गट नेमला गेला होता. त्यांच्या अहवालानुसार या क्षेत्रासाठी नवीन मार्गदर्शक तत्त्वे RBI ने ठरवून दिलेली आहेत. नवीन नियमानुसार या क्षेत्राला ठरवून दिल्याप्रमाणे पतपुरवठा न केल्यास म्हणजे निर्धारित लक्ष्य पूर्ण न केल्यास जेवढा पतपुरवठा केला असेल तेवढी राशी ग्रामीण पायाभूत विकास निधी (RIDF) मध्ये टाकली आहे.

२) ग्रामीण पायाभूत विकासनिधी (Rural Infrastructure Development fund)

केंद्र सरकार आणि रिझर्व्ह बँकेने राज्य शासनाला ग्रामीण पायाभूत विकासाच्या प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी 'नाबार्ड'द्वारे १९९५ मध्ये ग्रामीण पायाभूत विकासनिधीची स्थापना केली. ज्या व्यापारी बँकांनी अग्रक्रम किंवा प्राधान्य क्षेत्राला करावयाच्या पतपुरवठ्याचे लक्ष पूर्ण केले नाही, यांच्याकडून हस्य पूर्ण करण्यासाठी जेवढी तूट आहे, तेवढी राशी यामध्ये जमा केली जाते.

१९९९-२००० पासून ग्रामीण पायाभूत विकास निधीची व्याप्ती वाढविण्यात आली आहे. या निधी अंतर्गत पंचायतराज संस्था, स्वयंसाहाय्यता गट आणि बिगर सरकारी संघटना (NGOs) ना कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. हा निधी स्थापन होऊन १३ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. या निधीअंतर्गत राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक 'नाबार्ड' ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करते. या निधीमधून ग्रामीण भागातील रस्ते, सिंचन सुविधा, पूल, कृषी व कृषीशी संबंधित व्यवसायासाठी वित्तपुरवठा केला जातो.

१९९५-९६ मध्ये (RIDF) या निधी अंतर्गत ४५३० योजनांसाठी २००० कोटी रूपये जमा करण्यात आले होते. १९९६-९७ मध्ये (RIDF) अंतर्गत २५०० कोटी विविध योजनांसाठी मंजूर केले. २००१-२००२ (RIDF) अंतर्गत ५००० कोटी उभारण्यात आले.

२००६-०७ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात केंद्र सरकारने भारत निर्माण योजनेमधील ग्रामीण रस्त्यांसाठी ४००० कोटी रु.ची तरतूद केलेली आहे. आणि २००६-०८ मध्ये ८०० कोटीपर्यंत यामध्ये वाढ केली. २००६-०७ मध्ये या निधीत व्यापारी बँकांकडून ११,८०८ कोटी रु.च्या ठेवी जमा झालेल्या आहेत व RIDF ची एकूण रक्कत ४७,५२४ कोटी रु. आहे. या निधीअंतर्गत स्वयंसाहाय्यता गट (SHGs) ला कर्ज दिले जात असल्यामुळे ग्रामीण भागातील व्यक्तींची उत्पन्न पातळी वाढण्यास मदत होत आहे.

थोडक्यात, ग्रामीण पायाभूत विकास निधीमार्फत रिझर्व्ह बँक देशाच्या आर्थिक विकासासाठी ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचे कार्य करित आहे.

८) सूक्ष्म आणि लघुउद्योगांना पतपुरवठा - (Credit to micro and small Enterprises)

देशाचा आर्थिक विकास जलद गतीने होण्यासाठी लघु व मध्यम उद्योग अतिशय महत्त्वाचे आहेत. कारण हे उद्योग रोजगारनिर्मिती करतात. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे समान वितरण होते. त्याचप्रमाणे हे उद्योग ग्रामीण भागात किंवा निमशहरी भागात कार्ये करित असल्याने प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यास त्यांची मदत होते आणि हे उद्योग सामान्य ग्राहकांना लागणाऱ्या वस्तूचे उत्पादन करतात. त्याचप्रमाणे भांडवलनिर्मिती आणि उद्योजकांमध्ये कौशल्य वाढविणे तसेच निर्यातीला प्रोत्साहन देतात.

वरील महत्त्व लक्षात घेऊन भारतीय बँकिंग कोड आणि स्टँडर्ड बोर्डांने निवडक बँका, रिझर्व्ह बँकेचे सदस्य, भारतीय बँकिंग संघ यांना सोबत घेऊन लघुउद्योगासाठी किंवा या उद्योगाच्या ग्राहकासाठी बँकिंग कोड बनविण्यासाठी कार्यगट स्थापन केला. लघुउद्योग संघ सिडबी (SIDBI) यांच्याशी विचार विनिमय करून एक सांकेतिक कोड या उद्योगासाठी तयार केला व ३१ मे २००८ पासून केंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी तो लागू केला.

या कोडामुळे लघुउद्योगांना दैनंदिन कार्यात तसेच आर्थिक पेचप्रसंगाच्या वेळी बँकिंग सेवा वेळीच उपलब्ध होणार आहे.

आजारी असलेल्या लघुउद्योगांची पुनर्स्थापना करण्यासाठी डॉ. के. सी. चक्रवर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने आपला अहवाल एप्रिल २००८ ला सादर केलेला आहे.

अशा प्रकारे रिझर्व्ह बँक मध्यम व लघुउद्योगाला कर्जपुरवठा करते तसेच अलीकडील काळात वित्तीय समावेशकासाठी लघुवित्त पुरवठ्याकडे (Micro finance) लक्ष देत आहे.

९) शासकीय पुरस्कृत योजना (Government Sponsord Schemes)

सामाजिक न्यायालयीन आर्थिक विकास हे उद्दिष्ट असल्यामुळे स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर समाजातील दुर्बल झाली. दुर्लक्षित घटकांना सामाजिक सुरक्षा देण्यासाठी त्यांच्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी व राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी अनेक योजना सुरू करण्यात आल्या. सुरुवातीच्या काळात या योजनांची संख्या कमी होती. नंतर त्यात वाढ होत गेली. ही संख्या कमी करण्यासाठी १९९९ मध्ये एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना (IRDP), ग्रामीण युवकांसाठी स्वयंरोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम (TRYSEM), ग्रामीण महिला व बालविकास कार्यक्रम (DWCRA), ग्रामीण कारागीरांसाठी तांत्रिक अवजारांचा पुरवठा कार्यक्रम (SITRA) गंगा कल्याण योजना (GKY) आणि दशलक्ष विहीर योजना (MWA) या सहा योजनांचे एकत्रीकरण करण्यात येऊन स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना १ एप्रिल १९९९ पासून सुरू करण्यात आली.

त्याचप्रमाणे अलीकडील काळात पंतप्रधान रोजगार योजनेचे विलिनीकरण ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (REGP) या योजनेमध्ये करून नवीन योजना निर्माण करण्याचा निर्णय घेण्यात आलेला आहे. या योजनेमध्ये सहभागी असलेल्या बँकांना मार्च २००८ ला या योजनेअंतर्गत असणारी लक्ष्ये पूर्ण करावयाच्या सूचना रिझर्व्ह बँकेने दिल्या आहेत व यासाठी अनुदानाची रक्कम ३१ मार्च २००८ पर्यंत पाठविण्याच्या सूचना केल्या आहेत.

या दोन्ही योजनांचे एकत्रीकरण करून १५ ऑगस्ट २००८ ला पंतप्रधान रोजगार निर्मिती योजना सुरू करण्याची घोषणा करण्यात आली आहे.

स्वर्णसंमती ग्राम स्वयंरोजगार योजना (SGSY) च्या केंद्रीय समितीने २००८ ला आयोजित केलेल्या बैठकीत राज्य सरकार आणि व्यापारी बँकांनी स्वर्णजयंती स्वयंरोजगार योजनेचे फायदे दुर्बलांपर्यंत पोहचविण्यासाठी ग्रामीण विकास आणि स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्थांसारख्या प्रशिक्षण संस्था स्थापन करण्याची गरज आहे, असे सुचविले आहे.

थोडक्यात, रिझर्व्ह बँक 'सामाजिक न्याय' हे सरकारचे उद्दिष्ट प्राप्त करण्यासाठी सरकारच्या पुरस्कृत योजनेचे फायदे गरिबांपर्यंत पोहचविण्यासाठी सर्व बँकांना पतपुरवठा करण्याचे आदेश देते.

३.४ - सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापन - (Publicdebt Management)

रिझर्व्ह बँक जी विविध कार्ये करते, त्यामध्ये सरकारची बँक म्हणून कार्ये करणे, या कार्याचा समावेश होतो. या, अंतर्गत केंद्र सरकार व राज्य सरकारच्या वतीने पैसे देणे. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक कर्ज उभारणे, त्यांचे व्यवस्थापन करणे हे एक महत्त्वपूर्ण कार्य रिझर्व्ह बँकेला करावे लागते. नवीन कर्ज उभारण्याच्या बाबतीत ती सरकारला सल्ला देते. सरकारचा खर्च उत्पन्नापेक्षा जास्त असतो. त्यामुळे सरकारला तूट भरून काढण्यासाठी सार्वजनिक कर्ज घ्यावे लागते. या सार्वजनिक कर्जांमध्ये अंतर्गत व

बहिर्गत कर्जाचा समावेश होतो. हे कर्ज उभारण्यासाठी केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार या दोन्ही सरकारांना रिझर्व्ह बँक मदत करते. सरकारला ९० दिवसांच्या मुदतीवर कर्ज देण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने अर्थोप्राय अग्रिम (ways and mean advances) हे साधन १९९७ पासून आणले आहे.

अशा प्रकारे नाणेबाजार आणि भांडवल बाजारातून रिझर्व्ह बँक सरकारला विविध विकास कामांसाठी कर्ज उभारून देते. केंद्र सरकारला कर्ज घेण्यासाठी बंधन नसते. परंतु राज्य सरकारला रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज घेताना केंद्र सरकारची मान्यात घ्यावी लागते.

थोडक्यात, रिझर्व्ह बँक ही केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांची प्रतिनिधी आणि सल्लागार म्हणून कार्ये करते..

३.६ - पेमेंट आणि हिशेबपूर्ती पद्धत (Payment and Settlement system)

बँकिंग क्षेत्रात झालेल्या सुधारणांमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब ही एक महत्वाची सुधारणा आहे. बँकांमधील व्यवहार सुलभतेने पार पाडणे हे ग्राहकांना देण्यात येणाऱ्या सेवेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी बँकांमध्ये ATM, Internet Banking, Core Banking, Mabile Banking हे तंत्रज्ञान मूळ धरू लागले आहे.

हिशेबपूर्ती यंत्रणेमध्ये (पेमेंट अँड सेटलमेंट) इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीअंतर्गत पैशाची देवाणघेवाण किंवा समाशोधन केले जाते.

मौद्रिक धोरणाची अंमलबजावणी करण्यामध्ये पेमेंट आणि सेटलमेंट सिस्टिमची भूमिका महत्वाची आहे. कारण मौद्रिक धोरणातील दिशा निर्देश किंवा संकेत त्वरित बँकांना या यंत्रणेद्वारे पारित केले जातात.

रिझर्व्ह बँक इतर मध्यवर्ती बँकांप्रमाणेच भारतात एक सुरक्षित, सुदृढ आणि कार्यक्षम हिशेबपूर्ती यंत्रणा निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करित आहे. यासाठी रिझर्व्ह बँकेने २००७-०८ मध्ये काही उपाय केले. रिझर्व्ह बँक आणि बँकांच्या संयुक्तिक प्रयत्नातून राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (NEFT) पद्धती तसेच तात्काळ एकूण समाशोधन (RTGS) पद्धती यांचा विस्तार करण्यात आला आहे.

रिझर्व्ह बँकेने पेमेंट आणि हिशेबपूर्ती पद्धतीला कार्यक्षम रितीने कार्ये करण्यासाठी २००७ मध्ये एक कायदा केला आहे.

पेमेंट आणि सेटलमेंट सिस्टिममध्ये किरकोळ पेमेंट यंत्रणेचा समावेश होतो.

किरकोळ देण्याघेण्याच्या व्यवस्थेमध्ये कागद आधारित देणे, इलेक्ट्रॉनिक समाशोधन सेवा (ECS), राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (NEFT) आणि कार्ड आधारित व्यवहारांचा समावेश होतो.

रिझर्व्ह बँक कागदावर आधारित व्यवहाराचे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीमध्ये रूपांतर करण्यासाठी प्रयत्न करित आहे. थोडक्यात, अलीकडील काळात माहिती व तंत्रज्ञानाचा विकास झाल्यामुळे बँका बँकांमधील देण्याघेण्याचे व्यवहार कार्यक्षमरित्या व ताबडतोब मिटविण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने ही यंत्रणा कार्ये करते.

३.७ - विदेशी विनिमय व्यवस्थापन - (Foreign Exchange Management)

देशाच्या सुवर्णकोषाचे तसेच परकीय चलनाच्या साठ्याचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी विदेशी विनिमय क्षेत्रातील देशातील सर्वोच्च संस्था या नात्याने रिझर्व्ह बँकेकडे असते. या दृष्टिकोनातून रिझर्व्ह बँक विदेशी विनिमयाचे व्यवस्थापन करते.

देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापार महत्वाचा आहे. औद्योगिक विकासाला आवश्यक साधनसामग्री आयात करण्यासाठी परकीय चलनाची आवश्यकता असते. त्याचप्रमाणे विनिमय दरात मोठ्या प्रमाणात चढउतार झाल्यास त्यांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर परिणामी आर्थिक विकासावर परिणाम होतो. असे होऊ नये म्हणून रिझर्व्ह बँक विनिमयदर स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करते. त्या अनुषंगाने रिझर्व्ह बँक आवश्यकतेनुसार परकीय चलनाची खरेदीविक्री करते. यासाठी रिझर्व्ह बँकेत

विनिमय केंद्र विभाग कार्यरत आहे.

विदेशी विनिमयाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक पुढील कार्ये करते.

- १) परकीय चलनाचे अधिकृत व्यवहार करणारे प्रतिनिधी आणि अनुसूचित बँका यांच्याकडून परकीय चलन खरेदी करणे आणि त्यांची विक्री करणे व अर्थव्यवस्थेत ते योग्य प्रमाणात उपलब्ध करून देणे.
- २) परदेशात गुंतवणूक म्हणून ठेवलेल्या सुवर्ण खात्यातील व्यवहार पाहणे.
- ३) विदेशी सरकार आणि विदेशी संस्थांचे भाग व हमीपत्रे यांचे व्यवस्थापन करणे.
- ४) परकीय चलन गंगाजली किंवा विदेशी विनिमय साठ्याची किंमत पातळी राखणे.
- ५) परकीय चलन निधीचा उपयुक्त वापर करणे.
- ६) रुपयाच्या परकीय मूल्यामध्ये स्थैर्य ठेवणे.
- ७) सरळ व्याज पद्धतीने निर्माण झालेल्या परिस्थितीत स्थिरता निर्माण करणे.

वरील प्रकारे विदेशी विनिमयाशी संबंधित सर्व व्यवहार रिझर्व्ह बँक नियंत्रित करते. या कार्यातूनच रिझर्व्ह बँक विदेशी विनिमयाचे व्यवस्थापन करते.

३.८ - स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न -

- १) वित्तीय बाजाराचा विकास आणि नियंत्रण यामध्ये रिझर्व्ह बँकेची भूमिका स्पष्ट करा.
- २) भारतीय वित्तीय व्यवस्थेसाठी नियंत्रणात्मक चौकट स्पष्ट करा.
- ३) रिझर्व्ह बँकेचे अलीकडील काळातील नियंत्रणात्मक उपाय कोणते आहेत ते सविस्तरपणे सांगा.
- ४) अनुत्पादक मालमत्ता (NPA) स्पष्ट करा.
- ५) भारताचे अलीकडील काळातील चलनविषयक (मौद्रिक) धोरणाचे स्पष्टीकरण करा.

६) टीपा लिहा.

- १) वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळ (BFS)
- २) भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर (CAR)
- ३) ग्राहक परिचय प्रमाणके (KYC)
- ४) ग्रामीण पायाभूत विकासनिधी
- ५) सूक्ष्म आणि लघुउद्योगांना पतपुरवठा
- ६) रिझर्व्ह बँकेचे सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापन
- ७) विदेशी विनिमय व्यवस्थापन.

३.९ - सारांश (Summary)

या प्रकरणात भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या कार्याचा आढावा घेतलेला आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या चलनविषयक (मौद्रिक) धोरणाचा अभ्यास केलेला आहे. रिझर्व्ह बँकेने पतपुरवठ्यासाठी केलेले उपाय म्हणजेच १) अग्रक्रम क्षेत्राला कर्जपुरवठा २) ग्रामीण पायाभूत विकास निधी ३) सूक्ष्म व लघुउद्योग पतपुरवठा ४) शासकीय पुरस्कृत योजना यांची माहिती दिलेली आहे.

सार्वजनिक कर्जाचे व्यवस्थापन कसे करावे लागते, तसेच पेमेंट आणि हिशेबपूर्ती पद्धत कशी आहे, याचा विचार केलेला आहे. याबरोबरच विदेशी विनिमय व्यवस्थापन करण्यासाठी काय करावे लागते, त्यात रिझर्व्ह बँकेची कामगिरी काय, याविषयीचे विवेचन केलेले आहे.

३.१० - पारिभाषिक शब्द (Glossary)

- 1) Board for Financial Supervision - वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळ
- २) Prudential Norms - दूरदर्शी बँक धोरण नियम
- ३) Capital Adequacy Ratio - भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर

- ४) Non Performing Assets (NPA) - अनुत्पादक मालमत्ता
- ५) Know your Customers (KYC) - तुमच्या ग्राहकांना समजून घ्या.
- ६) Monetary policy - चलनविषयक / मौद्रिक धोरण
- ७) Liquidity Management - रोखता व्यवस्थापन
- ८) Rural Infrastructure Development Fund - ग्रामीण पायाभूत निधी
- ९) Credit to Micro and Small Enterprises - सुक्ष्म व लघुउद्योगांना पतपुरवठा.
- १०) Government Sponsored Schemes - शासकीय पुरस्कृत योजना
- ११) Foreign Exchange Management - विदेशी विनिमय व्यवस्थापन

३.११ - संदर्भ सूची (Bibliography)

- १) प्रा. डॉ. जोशी, प्रा. डॉ. डांगे - बँकिंग अँड फायनान्स फडके प्रकाशन, पुणे.
- २) प्रा. डॉ. देसाई, प्रा. डॉ. दास्ताने - भारतातील ग्रामीण बँक व्यवस्थापन निराली प्रकाशन, पुणे.
- ३) प्रा. साळुंगे व प्रा. माटे - आधुनिक बँकिंग व वित्तीय पद्धती प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
- ४) प्रा. डॉ. मुकुंद महाराज - भारताची वित्तीय प्रणाली निराली प्रकाशन, पुणे.
- ५) E- Banking and Development of Bank
K. C. Shetkar
- 6) RBI Monthly Buletin
- 7) RBI Annual Report

३.१२ - सरावासाठी प्रश्न

- १) भारताच्या रिझर्व्ह बँकेच्या चलनविषयक धोरणावर चर्चा करा.
- २) वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळ (BRI) यावर टीप लिहा.
- ३) विदेशी विनिमय व्यवस्थापन रिझर्व्ह बँक कशा प्रकारे करते, यावर चर्चा करा.
- ४) अनुत्पादक मालमत्ता (NPA) यावर उदा.सह चर्चा करा.
- ५) ग्रामीण भागासाठी रिझर्व्ह बँकेच्या कोणकोणत्या पुरस्कृत योजना आहेत त्यांचा आढावा घ्या.
- ६) रिझर्व्ह बँकेने पतपुरवठ्यासाठी अलीकडच्या काळात कोणकोणते उपाय केलेले आहेत?

प्रकरण - ४ - भारतीय भांडवल बाजार (Indian Capital Market)

१.० - घटकाची उद्दिष्टे :

भांडवल बाजारात भांडवलाची मध्यम व दीर्घकालीन देवाण-घेवाण केली जाते. सरकार व सरकारच्या मालकीच्या वित्तीय संस्था, खाजगी कंपन्या भांडवलाची उभारणी करतात. भांडवलाचा पुरवठा बँका व वित्तीय संस्था आणि खाजगी गुंतवणूकदारांकडून केला जातो. भांडवल बाजाराचे वेगवेगळ्या साधनांचा वापर केला जातो. भांडवल बाजारात वेगवेगळ्या प्रकारच्या प्रतिभूतीची (शेअर्स) विक्री करून भांडवलाची उभारणी केली जाते. उदा. कर्जरोखे, वॉरंट बॉन्डस, म्युच्युअल फंड. भांडवल बाजाराला विशिष्ट असे भौगोलिक स्थान नसते. भांडवल बाजारात प्रामुख्याने सरकार, उद्योग व कृषी क्षेत्राला वित्तपुरवठा करित असतो. त्यासाठी विकास बँक व वित्तीय संस्थांना महत्वाचे स्थान असते. तसेच कंपन्यांची दीर्घकालीन गरज भांडवल बाजारामार्फत पूर्ण केली जाते. रोखे बाजार महत्वाचा घटक असतो. मुंबई रोखे बाजार, राष्ट्रीय रोखे बाजार यांच्यामार्फत भांडवलाची हालचाल मोठ्या प्रमाणात होत असते. भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय बोर्ड (सेबी) ची वेगाने वाढ झालेली आहे. त्याचा भांडवल बाजाराच्या एकूण व्यवहारावर परिणाम झालेला आहे. डिपॉझिटरी सिस्टिम सुरू करण्यात आली आहे. याशिवाय गुंतवणूक दर्जानुसार श्रेणीकरण करण्याच्या हेतूने पतवर्गवारी करण्यात येते. त्यामुळे गुंतवणूकदारांना भांडवल बाजाराची योग्य पद्धतीने कार्यपद्धती समजावून घेता येते. त्यामुळे गुंतवणूकदारांच्या हिताचे संरक्षण होते. कंपन्यांना आपले आर्थिक नियोजन योग्य पद्धतीने करता येते व मर्चंट बँकेचे कार्य सुलभरित्या पार पाडता येतात. परकीय गुंतवणूक वाढविण्यासाठी पतवर्गवारी महत्वाचा घटक ठरते. अलीकडील काळात भांडवल बाजारात बँकेवर वित्तीय संस्थांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे. सरकारच्या रोखे बाजार योजनेमुळे भांडवल संचय प्रमाणात वाढ झाली आहे. ऑनलाईन ट्रेडिंग (Bolz) मुळे इतर देशांशी संपर्क वाढला आहे.

१.१ - प्रस्तावना :-

देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी भांडवल बाजार एक आवश्यक असा घटक असतो. देशातील उत्पादक घटक, शेती, व्यापार, दळणवळण या क्षेत्रांना योग्य दराने व आवश्यक असा पतपुरवठा भांडवल बाजारामार्फत केला जातो. नाणेबाजारामार्फत अल्पकालीन भांडवल पुरविले जाते. परंतु उद्योग व व्यवसायाचा विकास, नवीन व्यवसाय व कंपन्यांची स्थापना इतर कंपन्यांचे विलिनीकरण यासाठी दीर्घकालीन भांडवलाची आवश्यकता असते. उत्पादक स्वरूपाची साधनसामग्री खरेदी करण्यासाठी भांडवल बाजाराचा देशात विकास होणे आवश्यक असते. त्याचाच अर्थ असा की भांडवल बाजारात दीर्घकाळासाठी भांडवलाची हालचाल होत असते. मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या काळासाठी होणाऱ्या व्यवहारांना भांडवल पुरविण्याचे काम भांडवल बाजार करित असतात. थोडक्यात, या बाजारात भांडवलाची दीर्घकालीन देवाण-घेवाण केली जाते. त्याशिवाय विविध तारणांच्या आधारे, शेअर्स, डिबेंचर्स, सरकारी कर्जरोख्यांची देवाणघेवाण होत असते. भांडवलाची उभारणी करण्यात अनेक व्यक्ती व संस्थांचा सहभाग या बाजारात असतो. दीर्घकाळासाठी कर्ज उपलब्ध करून देणारी ती व्यवस्था असते. निश्चित स्वरूपाचे भौगोलिक स्थान या बाजारास नसते. भांडवल बाजार प्रामुख्याने भांडवल निर्मितीसाठी अथवा गुंतवणुकीसाठी पैसा उपलब्ध करून देत असतो. या बाजारात कर्जरोखे, ऋणपत्रे यांच्या साह्याने दीर्घकालीन वित्तपुरवठा केला जातो. शेती व्यवसायात कायम सुधारणा करण्याकरिता, शेतीचे यांत्रिकीकरण करण्यासाठी, शेतमाल गोदामाकरिता, इमारतीसाठी तर कंपन्यांना यंत्रसामग्री खरेदी

करण्याकरिता, व्यवसायाचा भौतिक विकास करण्यासाठी दीर्घकालीन भांडवलाची सतत गरज असते. तर सरकारला रेल्वे, रस्ते, धरणे, युद्ध व सार्वजनिक उपक्रमांसाठी मोठ्या प्रमाणावर व दीर्घकालीन भांडवलाची आवश्यकता असते. स्थानिक स्वराज्य संस्था, वीज कंपनी यांनाही दीर्घकालीन कर्जाची मोठ्या प्रमाणावर गरज असते. या सर्व घटकांना हा वित्तपुरवठा भांडवल बाजारात कर्जरोखे, ऋणपत्रे यांच्या व्यवहारातून केला जात असतो. या बाजारात पैशाचा पुरवठा व्यापारी बँका, विमा कंपनी, खाजगी गुंतवणूकदार यांच्यामार्फत केला जातो. त्यासाठी कर्ज रोख्यांत गुंतवणूक केली जाते. भारतातील बँका कायदेशीर रोखता प्रमाण आधारे भांडवल बाजारात गुंतवणूक करतात. म्हणून भांडवल बाजारात व्यापारी बँकांचे स्थान महत्त्वाचे असते. व्यापारी बँका सरकारी कर्जरोख्यांत मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करतात. 'कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी' हा भांडवल बाजारातील पुरवठ्याचा महत्त्वाचा भाग असतो. तसेच बँका, वित्तीय संस्था, बँकेतर वित्तीय संस्था, वित्तीय मध्यस्थ संस्था, नोंदणीकृत दखल भांडवल बाजारात कार्यरत असतात. त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सेबी कार्य करीत असते. देशातील शेती व्यवसाय उद्योग व सेवा क्षेत्राचा विकास करण्यात व आर्थिक पाठबळ देण्यासाठी भांडवल बाजार कार्य करीत असतो. भांडवल बाजाराचे प्रमुख चार भाग पडत असतात तर काही भागाचे उपबाजारही असतात. त्यात प्रामुख्याने सरकारी रोखे बाजार, औद्योगिक रोखे बाजार, विकास वित्तीय संस्था, वित्तीय मध्यस्थ संस्था, यांचा समावेश असतो. तर साधनांमध्ये वेगवेगळ्या रोख्याची विक्री करून भांडवलाची उभारणी केली जात असते. त्यात प्रामुख्याने शेअर्स, कर्जरोखे, वॉरंट, बॉन्ड्स म्युच्युअल फंड या साधनांच्या आधारे प्राथमिक बाजारात भांडवलाची उभारणी केली जाते. भांडवल बाजार दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करणारा, भाग, कर्जरोखेचा वापर, भौगोलिक स्थान नसलेला, सरकार शेती, उद्योगास वित्त साह्य करणारा, गरजूंना वित्तपुरवठा तर गुंतवणूकदारांना रोखता प्राप्त करून देणारा असतो. मुंबई रोखे बाजार व राष्ट्रीय रोखे बाजार भांडवल बाजारात कार्यरत आहे. देशातील रोखे बाजार सार्वजनिक बचतीतून निर्माण होतात. भांडवल कायदेशीर व विकसित उद्योगामध्ये गुंतवणूक देशाच्या विकासास मदत केली जाते. रोखे बाजारामुळे भागाच्या स्वरूपात गुंतविलेल्या भांडवलाला, तरलता, गतिशीलता, मूल्यस्थिरता व हस्तांतरणीयता प्राप्त होत असते. तसेच रोखे बाजारामुळे व्यक्ती व संस्था त्यांच्या जवळील अतिरिक्त पैसा कायदेशीर व विकसित उद्योगामध्ये गुंतवणूकीसाठी उपयोगात आणला जातो. त्यामुळे गुंतवणूकदारांना नफा व उद्योगांना भांडवल उपलब्ध होत असते. भांडवल बाजाराचा सातत्याने विकास करण्यासाठी व लोकांचा भांडवल बाजारातील विश्वास वाढावा आणि गुंतवणूकदारांच्या हिताची जोपासना व्हावी, तसेच बचतकर्ते व उद्योजक यांच्यातील दलालांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय बोर्ड' सेबीची स्थापना करण्यात आली आहे. त्याशिवाय गुंतवणूक दर्जानुसार श्रेणीकरण करून पतवर्गवारी करण्यात येते.

१.२ -

भांडवल बाजारात भांडवलाची मध्यम व दीर्घकालीन देवाणघेवाण केली जाते. यामध्ये सरकार व सरकारच्या मालकीच्या वित्तीय संस्था, खाजगी कंपनी भांडवलाची उभारणी करतात. भांडवलाचा पुरवठा बँका व वित्तीय संस्था आणि खाजगी गुंतवणूकदारांकडून केला जातो. भांडवल बाजाराचे प्रमुख चार भाग आहेत. तर भांडवल बाजारात शेअर्स, कर्जरोखे, वॉरंट, बॉन्ड्स म्युच्युअल फंड या साधनांचा वापर केला जातो. दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करणारी ती संस्था आहे. तिला भौगोलिक स्थान नसते. सरकार, उद्योग व शेती व्यवसाय वित्तपुरवठा केला जातो. प्रामुख्याने गरजूंना वित्तपुरवठा व गुंतवणूक करणाऱ्यांना रोखता प्राप्त होत असते. मुंबई रोखे बाजार व राष्ट्रीय रोखे बाजार हे दोन प्रमुख बाजार असतात. याशिवाय इतरही वित्तीय संस्था या बाजारात कार्यरत असतात. रोखे बाजार सर्वात महत्त्वाचा असतो. 'सेबी' संस्था भांडवल बाजाराच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवत असते. शेअर्स बाजारातील घोटाळावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी डिपॉझिटरी सिस्टिम सुरू करण्यात आलेली आहे. तसेच गुंतवणूक दर्जाची पतवर्गवारी करण्यात येते. भांडवल बाजाराचा विकास करण्यासाठी मुदतीचे कोषागार रोखे, झिरो कुपन बाड यांचा समावेश आहे. दुय्यम बाजारातील व्यवहारात पारदर्शकता आणण्यासाठी व्यापार महामंडळ

स्थापन केले आहे. तर भारतीय औद्योगिक विकास बँक IDBI कडे राष्ट्रीय शेअर बाजाराचे कार्य सोपविण्यात आले आहे. विदेशी चलनातील गुंतवणुकीसाठी डॉएक्स बाजार निर्देशांक काढला जातो. तर मुंबई शेअर्स बाजारात ऑनलाईन ट्रेडिंग सुरू केलेले आहे. भांडवल बाजाराच्या व्यवहारात पारदर्शकता आणण्यासाठी राष्ट्रीय रोखे वरणावळ महामंडळाची स्थापना करण्यात येऊन भांडवल बाजाराच्या व्यवहाराच्या संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढविण्यात यश आलेले दिसून येते.

१.२.१ - भांडवल बाजाराचे स्वरूप / रचना : -

भांडवल बाजाराचे प्रमुख कार्य गुंतवणुकीसाठी व भांडवल निर्मितीकरता भांडवलाची (पैशाची) निर्मिती केली जाते. या बाजारात भांडवलाची मध्यम व दीर्घकालीन देवाण-घेवाण केली जाते. सरकार व सरकारच्या मालकीच्या वित्तीय संस्था, खाजगी कंपनी भांडवलाची उभारणी करतात. शेअर्स, कर्जरोखे, ऋणपत्रे यांच्यामार्फत दीर्घकालीन वित्तपुरवठा केला जातो. हा वित्तपुरवठा प्रामुख्याने शेतकरी, कारखानदार, व्यापारी व वाहतूक व्यवसाय करणारे उत्पादक त्याची मागणी करीत असतात. शेतकरी शेती व्यवसायात कायम सुधारणा व शेतीचे यांत्रिकीकरण, महाग किंमतीची शेती अवजारे खरेदी करण्यासाठी भांडवल बाजारात भांडवलाची मागणी करीत असतात. तर व्यापारी व व्यावसायिक आपल्या व्यवहारांची संख्या वाढविण्यासाठी भांडवल बाजारात सहभागी होत असतात. तर सरकार ही भांडवल बाजारातून भांडवलाची उभारणी करून सार्वजनिक हिताकरिता विविध व्यवसायांची उभारणी करतात. त्यात रस्तेबांधणी, रेल्वे, पूल, धरणे त्यांची उभारणी करतात. तसेच सार्वजनिक उद्योगाच्या विकासासाठी भांडवल गुंतवणूक करतात. यासाठी सरकारला दीर्घकालीन भांडवलाची आवश्यकता असते. ती गरज भांडवल बाजारामार्फत पूर्ण होत असते. तसेच सार्वजनिक स्थानिक स्वराज्य संस्था, वीज महामंडळ यांनाही दीर्घकालीन कर्जाची व भांडवल गुंतवणुकीची आवश्यकता असते. असा वित्तपुरवठा कर्जरोखे, ऋणपत्रे, शेअर्स यांच्या व्यवहारांतून भांडवल उभारणी केली जाते. तर भांडवल पुरविण्याचे कार्य व्यापारी बँका, विकास बँका, विमा कंपन्या, बचत बँका, व्यक्तिगत गुंतवणूकदार हे सर्व घटक व्याज आणि नफा मिळविण्यासाठी भांडवल बाजारात भांडवलाची गुंतवणूक करीत असतात. व्यापारी बँकांना या गुंतवणुकीतील रोखता आर्थिक असल्यामुळे बँक व्यवसायाचे रोखता तत्व सहज उपयोगात आणता येते, त्यामुळे व्यापारी बँका अशी सुरक्षित गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात करतात. भविष्य निर्वाह निधीमार्फतही भांडवल बाजारात बँकांच्या बरोबरीनेच गुंतवणूक केली जात असते. भांडवल बाजारात वित्तपुरवठा करणारे व वित्ताची मागणी करणाऱ्या घटकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'सेबी' ही संस्था कार्य करीत असते. भांडवल बाजार दीर्घकालीन उत्पादक विकास साधण्याचे कार्य करीत असतो. भांडवल बाजाराचे चार प्रमुख भाग आहेत तर काही भागाचे उपभागही आहेत.

सरकारी रोखे बाजार - सरकारी रोखे बाजारास चांगल्या प्रकारचा रोखे बाजार असेही म्हणतात. कारण अशा रोख्यांना सरकारची हमी असते आणि मुदतीनंतर पैसे परत मिळण्याची ही हमी असते. या बाजारात रिझर्व्ह बँक सरकारच्या वतीने रोख्यांची खरेदी-विक्री करते. केंद्र सरकारच्या व राज्य सरकारच्या मालकीचे उपक्रम व कंपनी भांडवल बाजारात कर्ज रोख्यांची खरेदी-विक्री करतात. यालाच सरकारी रोख्यांचा बाजार म्हणतात.

औद्योगिक रोखे बाजार - देशातील खाजगी सेवांतील कंपनी नव्याने उद्योगाची उभारणी करण्यासाठी, आधुनिकीकरण, विविधीकरण, विस्तारीकरण आणि विलिनीकरणासाठी शेअर्स किंवा डिबेंचर्स खुल्या बाजारात विक्री करून भांडवलाची उभारणी करतात. औद्योगिक रोखे बाजाराचे दोन भागांत विभाजन केले जाते.

अ) नवीन रोखे बाजार - या बाजाराला प्राथमिक बाजार असेही म्हणतात. कारण या बाजारात नवीन शेअर्स, डिबेंचर्स यांची विक्री केली जाते. या बाजारात उपलब्ध असलेल्या भांडवलातून कंपनी जमीन, इमारत, यंत्रसामग्री यासारख्या घटकांची खरेदी करून आपल्या मालमतेत वाढ करतात. म्हणजेच नवीन रोखे विक्रीतून नवीन मालमत्ता निर्माण होते.

ब) जुना रोखे बाजार - या बाजाराला दुय्यम बाजार म्हणतात. हा बाजार देशात शेअर्स बाजाराच्या स्वरूपात दिसून येतो. दुय्यम बाजार म्हणजे पूर्वी प्राथमिक बाजारात विक्री झालेल्या रोख्यांची सट्टेबाजीच्या हेतूने, कंपनी ताब्यात घेण्याच्या हेतूने जी खरेदी-विक्री केली जाते, त्यामुळे फक्त रोख्यांच्या मालकी हक्कांचे हस्तांतरण होते.

अशा बाजारास दुय्यम रोखे बाजार म्हणतात.

विकास वित्तीय संस्था

देशातील काही कंपन्या भांडवल बाजारात शेअर्स, डिबेंचर्सची विक्री करून भांडवल उभारण्याऐवजी बँका आणि वित्तीय संस्थांकडून कर्ज घेतात. यामध्ये भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI) मुळे भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ, भारतीय औद्योगिक गुंतवणूक बँक (IDBI) भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ (IFCI), राज्य वित्तीय महामंडळ (SFC), भारतीय लघुउद्योग विकास बँक (SIDBI), आयुर्विमा महामंडळ (LIC) सामान्य विमा महामंडळ (GIC), युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI) यांचा समावेश आहे.

वित्तीय मध्यस्थ संस्था - यात व्यापारी बँका, म्युच्युअल फंड, लिझिंग कंपन्या, जोखीम भांडवल कंपन्या आणि इतर वित्तीय संस्थांचा समावेश आहे. वित्तीय मध्यस्थ संस्था भांडवल बाजारात रोख्यांचा व्यवहार करून मध्यम व दीर्घ मुदतीचा भांडवल पुरवठा करतात.

भांडवल बाजाराची रचना या चार विभागांवर आधारित आहे. त्याच्याद्वारे सरकारी व खाजगी गुंतवणूक प्रोत्साहित होऊन भांडवलाची मोठ्या प्रमाणात आणि दीर्घकालीन हालचाल होत असते.

भांडवल बाजाराची साधने -

भांडवल बाजारात वेगवेगळ्या प्रतिभूतीची विक्री करून भांडवल उभारणी केली जाते. त्यासाठी पुढील साधनांचा वापर केला जातो.

शेअर्स - सामान्यभाग आणि अग्रहक्काचे भाग. या दोन प्रकारच्या भागांद्वारे भांडवल उभारणी केली जाते.

कर्जरोखे - यात प्रामुख्याने परिवर्तनीय आणि अपरिवर्तनीय आणि अंशतः अपरिवर्तनीय रोख्यांचा समावेश होतो.

वॉरंट - भांडवल बाजारातील प्रतिभूतीचा नवीन प्रकार होय. यामध्ये वॉरंटधारकाला ठरलेल्या अटीप्रमाणे भविष्यात समभाग दिले जातात.

बॉण्ड्स - सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग भांडवल उभारणीसाठी बॉण्ड्सची विक्री करतात. याचे करमुक्त बॉण्ड व करदेय बॉण्ड असे दोन प्रकार असतात.

म्युच्युअल फंड युनिट - या अंतर्गत सामान्य नागरिकांकडून त्याची बचत युनिट विक्रीतून जमा केली जाते. जमा केलेला पैसा वेगवेगळ्या रोख्यांमध्ये गुंतविला जातो.

अशा प्रकारे वरील साधनांच्या साह्याने भांडवल बाजाराच्या प्राथमिक बाजारात या साधनांद्वारे भांडवल उभारणी केली जाते.

भांडवल बाजाराचे भवितव्य -

भांडवल बाजाराच्या रचनेवरून व स्वरूपावरून भांडवल बाजाराचे भवितव्य दिसून येते. भांडवल बाजार दीर्घकालीन वित्तपुरवठा, कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देऊन देशातील उद्योग, व्यवसाय व प्राथमिक क्षेत्राचा विकास घडवून आणत असतो. वित्तपुरवठा उपलब्ध करण्यासाठी भाग, कर्ज रोखे, ऋणपत्रे त्याची बँका, बँकेतर संस्था, वित्तीय संस्था, गुंतवणूकदार यांच्यामार्फत खरेदी-विक्री केली जाते. भांडवल बाजारात रोखे बाजार सर्वात महत्त्वाचा घटक असतो. मुंबई रोखे बाजार व राष्ट्रीय रोखे बाजार या दोन विभागांमार्फत भारतीय वित्तीय बाजारपेठा व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांशी समरूप केले आहे. भांडवल बाजाराच्या विकासामध्ये सर्व व्यवहार संदेश वहन साधनांमार्फत पूर्ण केले जातात. या बाजाराच्या व्यवहारात ऑनलाईन ट्रेडिंग पद्धतीचा वापर केला जात आहे. त्यामुळे कंपन्यांची संख्या, व्यवहाराची संख्या, शेअर्सची संख्या व सदस्यांच्या व डिलर्सच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असलेली दिसते.

भांडवल बाजाराच्या व्यवहारात पारदर्शकता आणण्यासाठी भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय बोर्ड (SEBI) ची स्थापना करून वित्तीय व्यवहाराची माहिती प्रसार माध्यमांद्वारे गुंतवणूकदारांसमोर मांडण्यात येते. स्टॉक इन्व्हेस्टर योजनेनुसार भरणा केलेली रक्कम व्याजासहित परत मिळत असते. व्यवहार करण्यासाठी नोंदणी आवश्यक करण्यात आली आहे. पाच वर्षे नप्यात असलेल्या कंपनीस नवीन इश्यू काढण्याची परवानगी दिली जाते. तसेच अंतर्गत रोख्यांची मालकी हक्क संगणीकरण प्रणालीद्वारे हस्तांतरित केली जाते. गुंतवणुकीच्या दर्जानुसार व श्रेणीनुसार पतवर्गवारी करण्यात येते. त्यासाठी पतवर्गवारी संस्थांची स्थापना केल्यामुळे भांडवल बाजाराचा मोठ्या प्रमाणात विकास घडून आला आहे.

अशा विविध सुधारणांचा परिणाम भारतीय भांडवल बाजाराचे भवितव्य उज्वल असल्याचे दिसते. कारण व्यवहारात पारदर्शकता आल्यामुळे एकूण गुंतवणूकदारांमध्ये वाढ होऊन एकूण व्यवहाराची संख्या वाढलेली दिसत आहे. संगणकामार्फत व्यवहार होत असल्यामुळे सर्वसामान्य गुंतवणूकदाराला भांडवल बाजाराची अचूक माहिती होऊन गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढलेले दिसत आहे. सरकारचाही भांडवल बाजारातील सहभाग सातत्याने वाढत असलेला दिसतो.

भारतातील शेअर्स बाजार -

देशाच्या आर्थिक व्यवहारात व विकासात रोखे बाजाराला महत्वाचे स्थान आहे. बचतीचा परिणामकारकरित्या वापर करण्यासाठी रोखे बाजाराचा उपयोग होत असतो. अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांचा विकास करण्यासाठी आवश्यक असणारे भांडवल रोखे बाजारामार्फत एकत्रित केले जाऊन त्या त्या क्षेत्रांना उपलब्ध करून दिले जाते. ज्या बाजारामध्ये विविध कंपन्यांच्या सरकारी तसेच निमसरकारी संस्थांच्या रोख्यांच्या आणि भागाचा व्यवहार होत असते. अशा बाजाराला रोखे बाजार असे म्हणतात.

रोखे बाजाराचे दोन प्रमुख विभाग आढळून येतात. १) मुंबई रोखे बाजार २) राष्ट्रीय रोखे बाजार.

मुंबई रोखे बाजार - मुंबई रोखे बाजार हा आशिया खंडातील सर्वात जुना बाजार आहे. या बाजाराची स्थापना १८७५ मध्ये 'नेटिव्ह शेअर्स अँड स्टॉक असोसिएशन' या दलालांच्या संघटनेच्या स्वरूपात झाली. त्याच संघटनेला १९२९ पासून 'मुंबई रोखे बाजार' म्हणून ओळखले जाते. १९९४ मध्ये अहमदाबाद व १९०८ मध्ये कलकत्ता येथे रोखे बाजाराची स्थापना करण्यात आली. या रोखे बाजारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'रोखे करार नियंत्रण कायदा' अस्तित्वात आला. भारतामध्ये सध्या २२ शहरांमध्ये २४ रोखे बाजार अस्तित्वात आहे. या सर्व रोखे बाजारांपैकी ७०% पेक्षा जास्त व्यवहार मुंबई रोखे बाजारात होत असतात.

मुंबई रोखे बाजारामार्फत विविध कंपन्या व प्रस्थापित अथवा नवीन स्थापन होणाऱ्या कंपन्यांना त्यांच्या भागांसाठी, कर्जरोख्यांसाठी कायमस्वरूपी व नियमित अशी खुली बाजारपेठ उपलब्ध झालेली आहे. अर्थव्यवस्थेतील बचत आकर्षित करून भांडवल निर्मितीला मदत केली जाते. गुंतवणूक करणाऱ्यांना गुंतवणूक रोखता प्राप्त करून दिली जाते. रोख्यांच्या किंमती स्थिर ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले जातात आणि सट्टेबाजीच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवले जाते. गुंतवणूकदारांमध्ये विश्वास निर्माण करून गुंतवणुकीसाठी भांडवलनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात केली जाते. त्यातून आर्थिक विकासाला हातभार लावला जातो. गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीविषयी माहिती उपलब्ध करून दिली जाते व त्याची प्रसिद्धी विविध साधनांमार्फत दिली जाते. त्यामुळे गुंतवणुकीकरणाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळते. मुंबई रोखे बाजारात मोठे बदल अलीकडील काळात घडून आले आहेत. भारतात ४१७ शहरांमध्ये नेटवर्कच्या माध्यमातून कार्यरत आहे. त्या बाजारात १९९५ पासून बॉम्बे ऑनलाईन ट्रेडिंग पद्धती सुरू झाली आहे. त्यामुळे देशभरात या बाजाराचे जाळे पसरविण्यास मदत झाली आहे व सर्वसामान्य लोकांनाही या व्यवहारांची माहिती मिळू लागली आहे. या बाजारात ३० कंपन्यांच्या शेअर्स व्यवहाराच्या उलाढालीवर 'सेन्सेक्स' ठरविण्यात येतो. हा बाजाराचा संवेदनशील निर्देशांक आहे. देशाच्या औद्योगिक आणि आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने या बाजाराची मोठ्या प्रमाणात प्रगती होत आहे. या बाजाराने देशातील भांडवल निर्मितीच्या दृष्टीने महत्वाची भूमिका बजावित आहे.

राष्ट्रीय रोखे बाजार (NSE)

प्रचलित रोखे बाजारातील समस्या दूर करून आणि भारतीय वित्त बाजारपेठांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेशी समन्वय करण्यासाठी १९९१ मध्ये भारत सरकारने 'फेरवानी समितीची' नियुक्ती करून राष्ट्रीय रोखे बाजाराची स्थापना केली. या समितीच्या शिफारशीनुसार १९९२ मध्ये भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI) राष्ट्रीय रोखे बाजाराची स्थापना करून तिची कार्यपद्धती निश्चित करेल. १९९३ पासून या बाजारास सरकारकडून मान्यता देण्यात आली. या बाजाराचे मुख्य कार्यालय दक्षिण मुंबईला आहे. IDBI बँक या बाजाराची मुख्य प्रवर्तक आहे. या बाजाराचे सुरुवातीचे वसूल भागभांडवल २५ कोटी रुपयाचे होते. या बाजारात समभाग, ऋणपत्रे, सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांचे रोखे यांचे व्यवहार केले जातात.

संपूर्ण देशात व्यापारी सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. त्यात प्रामुख्याने विविध कंपन्यांचे भाग, कर्जरोखे आणि सरकारी प्रतिभूतींचा समावेश असतो. प्रतिभूतीच्या व्यवहारात पारदर्शकता आणून वास्तवता आणि कार्यक्षमता आणली जाते. भारतीय रोखे व्यवहारास आंतरराष्ट्रीय प्रतिभूतीचा दर्जा प्राप्त करण्यासाठी कार्य केले जाते. देशातील गुंतवणूकदारांना रोखे बाजारात प्रवेश करण्याची समान संधी दिली जाते. तसेच तडजोड व्यवस्था, ही पुरविण्यात येते. या बाजारात Screen Based व्यवहार पद्धती सुरू केलेली आहे. घाऊक कर्ज बाजार आणि सामान्य भाग व्यापार सुरू केलेला आहे. त्या बाजारातील रोख्यांच्या उलाढालीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. देशामध्ये ४७ केंद्रामार्फत राष्ट्रीय रोखे बाजार कार्यरत आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर 'निरसन महामंडळाची' स्थापना केलेली आहे. भारतातल्या ३३४ शहरांमध्ये कार्यरत असून ९९९ नोंदणीकृत कंपन्या या बाजारात आहेत. तर सदस्य संख्या ८९३ आहे. २००५ मध्ये भाग बाजारात १८,४८,७४० कोटी रुपयांचे भांडवलीकरण आहे.

ओव्हर दी काउंटर एक्सेंज ऑफ इंडिया (OTCEI) भारतीय कंपनी कायदा १९५६ नुसार या रोखे बाजाराची १९९०मध्ये स्थापना करण्यात आली. भारतात २४ रोखे बाजार कार्यरत आहेत. मुंबईमध्ये १९९२ मध्ये पहिले काउंटर उघडून या राष्ट्रीय रोखे बाजाराने व्यवहारास सुरुवात केली आहे. सरकारने प्रतिभूती करार नियम कायदानुसार मान्यताप्राप्त भाग बाजार म्हणून मान्यता दिली आहे. OTCEI चे मुख्य प्रवर्तक भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ (ICICI), भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI), भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ (IFIC), आर्युविमा महामंडळ (LIC), सामान्य विमा महामंडळ (GIC), भारतीय स्टेट बँक (SBI) आहेत. OTCEI म्हणजे अशी बाजारपेठ होय की ज्या बाजारात खरेदीदार विक्रेत्यांचा शोध घेतात व विक्रेते खरेदीदारांचा शोध घेतात आणि खरेदीदार व विक्रेते या दोन्ही घटकांना मान्य होतील, अशा खरेदी-विक्रीच्या अटी व शर्ती निश्चित होतात. ही संख्या व्यवसाय केंद्राशिवाय अधि करते. सर्व व्यवहार संदेश वहनामार्फत होतात. ज्या प्रतिभूतींना बाजारात कमी दर्जा असेल त्यांना तरलता मिळवून देणे, त्याचप्रमाणे लहान कंपन्यांच्या प्रतिभूतीला स्थान मिळवून देणे व प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीची व्यवस्था साधी, सुलभ व पारदर्शक करणे. सर्वसामान्य जनतेमध्ये विश्वास निर्माण करून कायदेशीर सहस्र निर्माण करणे. नवीन प्रतिभूती विक्रीसाठी जनतेस सोय उपलब्ध करून देणे. सुरुवातीला नोंदणीकृत संस्था सहा होत्या. तर १९९६ मध्ये ६५ झाल्या. तसेच शेअर्सची संख्या ३ कोटी रुपयांनी वाढली. सदस्य, डिलर्स संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली. १९ राज्यांत ५४ शहरांमध्ये संगणकीकृत व्यवहार या बाजारात होत आहे.

१.२.२ - रोखे बाजार Stock Exchange

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत रोखे / भाग बाजार महत्त्वाचा घटक असतो. या बाजाराची निर्मिती सार्वजनिक बचतीतून होत असते. भांडवल गुंतवणूक उद्योगामध्ये करून देशाच्या आर्थिक विकासास मदत केली जाते. सरकारी, निमसरकारी कंपनी, संयुक्त भांडवली मंडळे, त्यामध्ये सर्वसामान्य जनतेने केलेली गुंतवणूक दीर्घकालीन असल्यामुळे ती रक्कम रोखे बाजारात गुंतवणूक करून अधिक उत्पन्न मिळविले जाते. या भांडवलाला तरलता, मूल्यस्थिरता, गतिशीलता व हस्तांतरणीयता प्राप्त होत असते.

उद्योगसंस्थांच्या भागाची किंमत वेळोवेळी जाहीर करण्यात येते.

रोखे बाजाराच्या समस्या - रोखे बाजारात / भांडवल बाजारात काही दोष/ समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात. स्टॉक एक्सचेंजची संख्या वाढली; परंतु त्याच्यामध्ये परस्पर सहकार्याचा अभाव दिसून येतो. विशेष शेअर आणि अविशेष शेअर असा भेदभाव केला जातो, परंतु या भेदास कोणताच आर्थिक आधार नाही. शेअर्सच्या खरेदी-विक्रीमध्ये मोठे अंतर निर्माण होते. त्यामुळे दलालांच्या नफ्यात वाढ होते आणि गुंतवणूकदारांना कमी लाभ मिळतो. बदला व्यवहारात गुंतवणूकदाराचे मोठे नुकसान होत असते. रोखे बाजारात ब्रोकरचे प्रतिनिधी अधिक असल्यामुळे त्याच्या हिताचे निर्णय घेतले जातात. सरकारी रोख्याचे वर्चस्व असते. त्यामुळे भांडवल बाजारात भांडवलाची टंचाई निर्माण होत असते. सर्वसामान्य लोक रोखे बाजारात गुंतवणूक करीत नाहीत.

अशा व्यावहारिक अडचणीचा परिणाम रोखे बाजाराचा पुरेशा प्रमाणात विकास होऊ शकलेला नाही.

भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय बोर्ड

Securities Exchange Board of India : SEBI

भारतीय भांडवलाच्या व्यवहारात गेल्या दोन दशकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. १९८० ते १९८५ या काळात औद्योगिक गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात करण्यात आली आहे. तर १९८० ते १९९० या कालखंडात भांडवलात प्रचंड वाढ झाली आहे. भांडवल बाजाराची ही वाढ कायम राहण्यासाठी व लोकांचा विश्वास वाढविण्यासाठी आणि गुंतवणूकदारांच्या हिताची जोपासना, दलाल यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी १९८८ मध्ये 'भारतीय प्रतिभूती विनिमय बोर्ड' स्थापन करण्यात आले. १९९२ पासून या संस्थेला वैधानिक दर्जा देण्यात आला. व्यवस्थापन मंडळात सहा सदस्य असून, अध्यक्षाचा कालावधी पाच वर्षे असतो व प्रमुख कार्यालय मुंबईला आहे.

सेबीची कार्यपद्धती -

भांडवल बाजारातील एकमेव शिखर संस्था म्हणून भांडवल बाजाराकरिता नियम आणि नियंत्रण करते. भांडवल बाजाराचा विकास करण्यासाठी कंपन्यांकडून माहिती जमा करून वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध केली जाते. देशातील सर्व रोखे बाजारांचे नियमन करणे, भांडवल बाजारात कार्यरत असलेले ठेवीदार, व्यापारी बँका, शेअर्स, गुंतवणूक सल्लागार इतर मध्यस्थ, दलाल या सर्वांची नोंद करणे व त्यांच्या व्यवहारांचे नियमन करणे, म्युच्युअल फंडांच्या सामूहिक गुंतवणूक योजनांची नोंदणी करणे व नियमन करणे. रोखे बाजारात घोट्याळे निर्माण होऊ नये व फसवणुकीच्या व्यवहारांना आळा बसविणे. रोखे बाजाराशी संबंधित असलेल्या व्यक्तींना प्रशिक्षण देणे व गुंतवणुकीची माहिती देणे, रोखे बाजारातील विविध संघटनांच्या कार्यपद्धतीचे संरक्षण करणे, भांडवल बाजाराचे संशोधन करणे, संशोधन प्रकल्पांना निधी पुरविणे, नवीन रोखे बाजाराला मान्यता देणे, सेबीच्या कार्याच्या पद्धतीचे पालन न केल्यास कायदेशीर दंडात्मक कार्यवाही करणे व रोखे बाजारातील अवैध व्यवहार समाप्त करणे.

अशा कार्यपद्धतीचा अवलंब करून नियंत्रणात्मक आणि विकासात्मक कार्ये करून 'सेबी' भांडवल बाजाराचा विकास व नियमन करते. या सर्व कार्यांमध्ये सर्वसामान्य बचतकर्त्यांना संरक्षण देण्यावर सेबीचा भर असतो. भांडवल बाजाराला दिशा देण्याचे कार्य 'सेबी' करीत असते.

सेबीचा भांडवल बाजारावरील परिणाम -

भारतीय भांडवल बाजाराची १९८० ते १९९० या काळात जलद गतीने विकास व वाढ झाली. ती वाढ कायम टिकून राहावी आणि भांडवल बाजाराचा विकास व्हावा, त्यावर नियंत्रण असावे. या महत्त्वाच्या उद्देशाने सेबीची स्थापना करण्यात आली. त्याचा परिणाम म्हणून भांडवल बाजारात बदल घडून आले आहेत.

बाजारात पुढील बदल घडून आले आहेत.

- १) कंपनीस शेअर्स / रोख्याचे अधिमूल्य आकारावयाचे असेल तर ते अधिमूल्य कसे योग्य आहे त्यांची संपूर्ण माहिती सेबीला देणे आवश्यक आहे.
- २) कंपन्यांना डिबेंचर्स, शेअरच्या माध्यमातून भांडवल बाजारातून भांडवल उभारावयाचे असेल तर त्यांनी आपली सर्व वित्तीय माहिती प्रसार माध्यमांतून गुंतवणूकदारासमोर मांडली पाहिजे.
- ३) भांडवल बाजारात कार्यरत असणाऱ्या एजंट, विश्वस्त आणि इतर मध्यस्थ या सर्वांकडे नोंदणी करून व्यवहाराचा परवाना घेणे आवश्यक नाही.
- ४) व्यापारी बँका सेबीच्या सहकार्याने स्टॉक इन्व्हेस्ट योजना करून गुंतवणूकदारांना व्याजासह रक्कम परत देण्याची हमी देतात.
- ५) सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे भांडवल बाजारात कार्यरत असलेल्या व्यापारी बँका व युटीआय, सेबीच्या नियंत्रणाखाली आल्या आहेत.
- ६) सुचीकरण केलेल्या कंपन्यांना सेबीच्या नियमांचे काटेकोर पालन करावे लागते.
- ७) भारतातील २४ स्टॉक एक्स्चेंजमध्ये समन्वय निर्माणे होऊन नेटवर्किंग तयार करून एकमेकांशी जोडण्यात आले.
- ८) भांडवल बाजारात कार्यरत असलेल्या घटकांच्या कार्यपद्धती तपासणीचा अधिकार सेबीला प्राप्त झाला.
- ९) १९९३ कायदानुसार सार्वजनिक क्षेत्रातील म्युच्युअल फंड व खाजगी क्षेत्रातील म्युच्युअल फंड समान पातळीवर आणणे.
- १०) विदेशी गुंतवणूकदारांना सेबी कायदा १९९५ नुसार भारतीय पोर्टफोलिओमध्ये गुंतवणूक व्यवहार करण्यासाठी नोंदणी करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी स्वतंत्र नियमावली तयार करण्यात आली.

आर्थिक विकासात भांडवलाची भूमिका विचारात घेता असे दिसते की सेबीने भांडवल बाजाराच्या विकासासाठी अनेक बदल घडवून आणले आहेत. अमेरिकेतील सेबीची तुलना करता भारतीय सेबीला व्यापक अधिकार प्राप्त झालेले नाहीत.

१.२.३ - भारतातील रोखे संग्रहण Securities Depository in India

शेअर्स बाजारात नव्याने घोटाळे होऊ नये म्हणून खबरदारीचा उपाय करण्यासाठी 'डिपॉझिटरी सिस्टिम' सुरू करण्यात आली. या पद्धतीनुसार शेअर्स, डिबेंचर्स, रोख्यांचे रक्षण केले जाते आणि सर्व व्यवहार संगणकामार्फत केले जातात. भांडवल बाजाराच्या विकासाचा हा महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. ही सुविधा अशा प्रकारची असते की रोख्यांचे मालकी हक्क संगणकाद्वारे हस्तांतरित केले जातात. त्यासाठी रोखे धारकाला भौतिक देवाण घेवाण करावी लागत नाही. तर रोख्याची खरेदी विक्री इलेक्ट्रॉनिक समाशोपन पद्धतीने केली जाते. म्हणजेच रोखे धारकास सुरक्षितता मिळत असते.

रोखे संग्रहण पद्धतीची कार्यपद्धती :-

- १) रोख्याचे सुरक्षित स्वरूपात संकलन करणे.
- २) व्यवहारात असलेल्या रोख्याची संगणकाद्वारे नोंद करणे.
- ३) रोख्याची मालकी संगणकाद्वारे बदलविण्यात होते.
- ४) रोखे व्यवहारातील गैरव्यवहारांना पायबंद बनला जातो.
- ५) रोखेधारकांचे या पद्धतीने बँक खात्याप्रमाणे व्यवहार होत असतात.
- ६) गुंतवणूकदाराला लाभांश, व्याज, हक्क, बोनस, मतदान अधिकार मिळतात.

रोखा संग्रहणाचे कार्य पारदर्शक व जलदगतीने होण्यासाठी १९९६ पासून दोन कंपन्या NSDL व CDSL स्थापन केलेल्या आहेत. या सुविधेचा परिणाम रोखे संग्रहणामध्ये सातत्याने वाढ होत असून, अनेक नवीन शहरांमध्ये त्या केंद्राची संख्या सातत्याने वाढून एकूण व्यवहाराची संख्या वाढून अप्रत्यक्षितरित्या भांडवलाची हालचाल मोठ्या प्रमाणात होऊन अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीस मदत होत आहे.

पददर्जा सेवा - Credit Rating services)

ही सेवा सर्वप्रथम अमेरिकेत सुरू करण्यात आली. या पद्धतीनुसार, विविध प्रकारच्या रोख्यांचे व गुंतवणुकीचे श्रेणीकरण करून पतदर्जा / पतवर्गवारी केली जाते. अशा प्रकारच्या वर्गवारीमुळे गुंतवणूकदारांना कंपनीची आर्थिक स्थिती समजण्यात मदत होत असते. आज या संकल्पनेला अनन्य, साधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. कारण देशामधील विविध प्रकारच्या उत्पादक कंपन्या नवीन प्रकारच्या प्रतिभूतीमार्फत भांडवलाची उभारणी करतात. अशा वेळी गुंतवणूकदारांना योग्य पर्याय निवडण्यासाठी पतदर्जा महत्त्वाचा घटक ठरतो. भांडवल बाजारात प्रतिभूतींना दर्जा देणारी स्वायत्त यंत्रणा आवश्यक असते. भांडवल बाजारात भांडवली गुंतवणूक करताना कोणती कंपनी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आहे. कोणत्या कंपनीची आर्थिक स्थिती कमकुवत आहे. याची माहिती गुंतवणूकदारांना होणे आवश्यक असते. त्यासाठीच विविध कंपन्यांची आर्थिक दृष्टिकोनातून पतवर्गवारी महत्त्वाची असते. पतवारी निश्चित करताना कंपन्यांचा इतिहास, वर्तमान स्थिती व भविष्यातील योजना, कंपनीने दिलेली आश्वासने, आश्वासनपूर्तीच्या योजना या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार करून त्या प्रतिभूतींना दर्जा देण्यात घेतो.

पतवर्गवारीचे फायदे -

पतवर्गवारीचा परिणाम गुंतवणूकदारांना योग्य गुंतवणुकीचा निर्णय सहजतेने व सुलभ पद्धतीने घेता येतात. याशिवाय पुढील फायदे, ही मिळत असतात.

- १) **योग्य व कमीत कमी खर्चात माहिती मिळते** - पतवारीचा परिणाम आवश्यक माहिती कमी खर्चात गुंतवणूकदारांना मिळत असते. तसेच ही माहिती तज्ज्ञ घटकांनी मिळविलेली असल्यामुळे या माहितीवर गुंतवणूकदारांचा विश्वास असतो.
- २) **भांडवली व्यवहारात वाढ** - पतवर्गवारी पद्धतीचा परिणाम गुंतवणूकदारांना अनेक पर्याय असल्याचा परिणाम यांची एकूण गुंतवणूक क्षमता वाढून भांडवली व्यवहारात वाढ होते.
- ३) **गुंतवणूकदारांचे संरक्षण** - पतवारी ठरविण्याची एक निश्चित पद्धत असल्यामुळे गुंतवणूकदार पतदर्जानुसार गुंतवणूक करतात, म्हणून टप्पा पद्धतीद्वारे गुंतवणूकदारांचे संरक्षण होते.
- ४) **कंपन्यांच्या कार्यपद्धतीत बदल घडून येतात** - कंपन्या पतवर्गवारीमुळे आपल्या आर्थिक रचनेत आणि कार्यपद्धतीत सुधारणा करतात. त्याचा परिणाम त्यांच्या प्रतिभूतींना चांगली श्रेणी प्राप्त होऊन कंपनीची भांडवली गुंतवणूक वाढते.
- ५) **अर्थव्यवस्थेतील उद्योगांचा विकास होतो** - पतवारीची परिणाम भांडवल बाजारामध्ये लहान लहान कंपन्या व अपरिचित कंपन्यांची माहिती उपलब्ध झाल्यामुळे ह्या कंपन्यांचा विकास घडून येतो. त्यामुळे सर्व उद्योगिक क्षेत्राचा विकास होण्यास मदत होते. बँक पद्धतीचे कार्यही सुलभरित्या होत असते.
- ६) **परकीय गुंतवणूकदार आकर्षित होतात** - पतदर्जाचा परिणाम परकीय गुंतवणूकदार ज्या कंपनीमध्ये गुंतवणूक करावयाची आहे अथवा संयुक्त व्यवसाय करार करावयाचा आहे. त्याचा निर्णय घेत असतात. व्यवहारात पारदर्शकतेचा परिणाम परकीय गुंतवणूकदार आपल्या देशात गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित होतात.

पतवर्गवारी व पतदर्जाचा परिणाम गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीचे अनेक पर्याय उपलब्ध होतात. तसेच कंपन्या व इतर घटकांनाही या पद्धतीचे फायदे मिळतात. म्हणून भांडवल बाजाराच्या विकासात पतवर्गवारी एक महत्त्वाचा घटक आहे.

पतवर्गवारी संस्था Credit Rating Agencies

भारतामध्ये पतदर्जा ठरविणाऱ्या तीन संस्था वर्तमानकाळात कार्यरत आहेत.

अ) क्रिसील : Credit Rating Information services go india Limited

१९८७ मध्ये सर्व, प्रथम या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. सुरुवातीला चार कोटी भांडवलावर सदर संस्था सुरू करण्यात आली. या संस्थेचे प्रवर्तक म्हणून भारतीय औद्योगिक पत व

गुंतवणूक महामंडळ (ICFCI) व युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI) कार्य केलेले आहे. त्यांनी १८% भागभांडवल व ६४% भागभांडवल निवडक बँकांनी पुरविलेले आहे. या संस्थेच्या स्थापनेमागचा प्रमुख उद्देश भारतीय कंपन्यांच्या कर्ज उभारणी साधनांना योग्य दर्जा देणे हा आहे. या संस्थेने केलेल्या वर्गवारीमुळे कर्जावरील व्याजाच्या रकमेचे व मुद्दलाचे वेळेत प्रदान होईल किंवा नाही. या जोखीमेचे मार्गदर्शन गुंतवणूकदारांना होत असते. याशिवाय ही संस्था अग्रहक्क भाग, कर्जरोखे, मुदत ठेवी, अल्पमुदतीची व्यापारीऋणे यांना वर्गवारीची सेवा पुरवितात. गुंतवणूकदार व कंपन्यांच्या उत्पादनाला वर्गवारी माहिती देते. सार्वजनिक खाजगी क्षेत्रातील बँकांची वर्गवारी करण्याकरिता 'क्रिसिल बॅनकार्ड' सेवा पुरविली जाते व कंपन्या आणि बँकांच्या कर्ज साधनांची पतवारी केली जाते. ही संस्था मुदत ठेवी, व्यापारीपत्रे, ऋणपत्रे त्यांची श्रेणी ठरविण्याचे कार्य करून P1, p2, p3 असा दर्जा देते. या पतवर्गवारीचा परिणाम पतसाधने मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे.

ब) इक्रा Investment Information and Credit Rating Agency

१९९१ मध्ये दिल्ली येथे भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ व इतर वित्तीय संस्थांनी या पतवर्गवारी संस्थेची स्थापना केली आहे. ही संस्था निर्णय प्रक्रियेत गुंतवणूकदारांना मार्गदर्शन करण्यासाठी पतसाधनांमधील जोखीम परताव्याचे विश्लेषण करून त्यांना श्रेणी देत असते. ही संस्था कंपन्यांच्या कामगिरी व व्यवस्थापनाच्या संदर्भात अहवाल तयार करून गुंतवणूकदारांना पुरविते आणि पतसाधनांचे A1, A2, A3 A4 असे वर्गीकरण करून देते.

क) केअर : Credit Analysis and Research Limited

या संस्थेच्या स्थापनेकरिता भारतीय औद्योगिक बँक (IDBI) व कॅनरा बँक, युटीआय, खाजगी क्षेत्रातील बँका आणि वित्तीय संस्था सहकार्याने १९९३ करण्यात आली. ही संस्था सर्व प्रकारच्या पतसाधनांचे विश्लेषण करून त्यांना श्रेणी देते व पतसाधनांचे PR, PR2, PR3, PR4 असे वर्गीकरण करते.

श्रेणीकरणामध्ये व्यापारी पत्रे, मुदत ठेवी, रोखे, ऋणपत्रे आणि इतर साधनांचा उपयोग करित असते.

१.२.४ - भांडवल बाजारातील अलीकडील काळातील सुधारणा :

Recent Reforms in Capital Market

१९८० नंतर भांडवल बाजाराचा जलदगतीने विकास झालेला दिसतो. रोखे व्यवहारांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. या बाजारात कार्यरत असलेल्या संस्थांची संख्या, ही मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते. नवनवीन वित्तीय साधनांचा वापरही मोठ्या प्रमाणात केला जात असल्याचे दिसते. हा सर्व बदल घडून येण्यास पुढील सुधारणांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो.

सरकारच्या रोखे योजना, १९९२ मध्ये सरकारने मध्यम व दीर्घमुदतीच्या रोखे योजना सुरू करून मुदतीचे कोषागार रोखे, झिरो कुपन, बाँड, इंडेक्स कॅपिटल बाँड नव्याने आणले, त्यामुळे भांडवल बाजाराचा विकास होण्यास मदत झाली.

बँकेतर वित्तीय मध्यस्थ संस्था सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला :

या बाजारात ज्या कंपन्या भाडेकराराने भांडवली मालमत्तेचा पुरवठा करतात. अशा लिझिंग अँड टायर परचेस कंपन्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली व बँकेतर वित्तीय संस्थांचा सहभाग भांडवल बाजारात मोठ्या प्रमाणात वाढला.

सेबीची स्थापना करण्यात आली.

भांडवल बाजाराचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे व्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व भांडवल बाजाराचा विकास करण्यासाठी 'भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय बोर्ड' सेबीची स्थापना १९९८ मध्ये करण्यात आली.

रोखे बाजार महामंडळाची स्थापना - १९९४ मध्ये दुय्यम बाजारातील व्यवहारात पारदर्शकता आणण्यासाठी 'रोखे व्यापार मंडळ' स्थापण्यात आले.

राष्ट्रीय भाग बाजाराची स्थापना (NSE) : १९९२ मध्ये भारतीय औद्योगिक बँकेकडे राष्ट्रीय शेअर्स बाजाराच्या उभारण्याची जबाबदारी देण्यात आली.

डॉ. लेक्स आणि सेक्सची सुरुवात - १९९४ पासून मुंबई शेअर बाजाराने दोन शेअर मूल्य निर्देशांक सुरू केले. विदेशी चलनातील गुंतवणुकीसाठी 'डॉलेक्स' आणि संवेदी निर्देशांक सुरू करण्यात आले.

ऑनलाईन ट्रेडिंग - १९९५ मध्ये मुंबई रोखे बाजारात ऑनलाईन ट्रेडिंग सुरू करण्यात येवून देशातील इतर बाजारातही ही पद्धती लागू करण्यात आली.

राष्ट्रीय रोखे वरणावळ महामंडळाची स्थापना - १९९६ मध्ये या महामंडळाची स्थापना करण्यात येऊन डिबेचर्स, शेअर्स, बॉड यांची वटवणूक केली जाते.

डिपॉझिटरी पद्धतीची सुरुवात - भाग बाजारात घोटाले निर्माण होऊ नये म्हणून १९९६ पासून ही पद्धती लागू करण्यात आली. सर्व व्यवहार संगणकामार्फत केले जाऊ लागले.

या सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम भारतीय भांडवल बाजारात विविध प्रकारच्या सुधारणा होऊन भांडवल बाजाराचा विकास झाला आहे.

१.३ - स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न :

- १) भारतीय भांडवल बाजाराचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) मुंबई रोखे बाजाराची कार्ये सांगा.
- ३) रोखे बाजाराची भूमिका स्पष्ट करा.
- ४) सेबीची कार्ये सांगा.
- ५) पतवर्गवारीचे फायदे स्पष्ट करा.

१.४ - सारांश :

भारतीय वित्त व्यवस्थेचे नाणेबाजार आणि भांडवल बाजार दोन विभाग आहेत. भांडवल बाजारात दीर्घकालीन कर्जांक रकमेची देवाण घेवाण होत असते. भांडवल बाजाराचे प्रमुख कार्य गुंतवणुकीसाठी भांडवल निर्मिती केली जाते. त्याकरिता भाग, कर्जरोखे, ऋणपत्रे त्यांचा वापर करण्यात येतो. हा वित्तपुरवठा शेतकरी, व्यापारी, व्यावसायिक, उत्पादक, सरकार, वाहतूक व्यावसायिक यांना विविध कारणांसाठी येतो. वित्तपुरवठा व्यापारी बँका, विकास बँका, विमा कंपन्या, व्यक्तिगत गुंतवणूकदार बँकेतर वित्तीय संस्था करत असतात. तर व्यापारी बँका मान्यता 'प्राप्त कर्ज' रोख्यांत, गुंतवणूक करून कायदेशीर रोखता प्रमाण SLR पाळते. भांडवल बाजाराच्या व्यवहारावर सेबीचे नियमन आणि नियंत्रण असते. भांडवल बाजारात सरकारी रोखे बाजार, औद्योगिक रोखे बाजार, विकास वित्तीय संस्था, वित्तीय मध्यस्थ या प्रमुख संस्थांमार्फत कारभार चालतो. तर भांडवल बाजारात शेअर्स, डिबेचर्स, कर्जरोखे, वॉरंट, बाँड्स, म्युच्युअल फंड ही प्रमुख साधने आहेत. भांडवल बाजारास विशिष्ट असे भौगोलिक स्थान नसते. सरकार, उद्योग, कृषी क्षेत्रास वित्तपुरवठा केला जातो. रोखे बाजारात मुंबई रोखे बाजार व राष्ट्रीय रोखे बाजार दोन प्रमुख बाजार आहेत. कंपनी कायदा १९५६ नुसार 'ओव्हर दी काऊंटर एक्सचेंज'ची स्थापना करण्यात आली आहे. रोखे बाजाराच्या गुंतवणुकीस तरलता, गतिशीलता, मुल्यस्थिरता व हस्तांतरणीयता प्राप्त होते. भांडवल बाजारातील घटकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भारतीय 'प्रतिभूती' आणि विनिमय बोर्डाची निर्मिती करण्यात आली आहे. शेअर बाजारात घोटाले निर्माण होऊ नये, याकरिता डिपॉझिटरी व्यवस्था निर्माण करून रोख्यांची मालकी संगणकामार्फत हस्तांतरित केली जाते. रोख्यांची खरेदी विक्री इलेक्ट्रॉनिक समाशोधन पद्धतीने केली जाते. विविध रोख्यांच्या गुंतवणुकीचे दर्जानुसार श्रेणीकरण करून पतदर्जा / पतवर्गवारी केली जाते. त्याकरिता तीन संस्थांची निर्मिती करण्यात

आली आहे. क्रिसिल, इक्रा व केमर यांच्यामार्फत पतवर्गवारीचा दर्जा निश्चित केली केला जातो. भांडवल बाजारातील या सर्व घटकांचा परिणाम भारतीय भांडवलाचा मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला दिसून येत आहे.

१.५ - पारिभाषिक शब्दार्थ Glossary

Shares भाग

Approved securities मान्यताप्राप्त कर्जरोखे

SEBI भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय बोर्ड

Liquidity व्यक्तींना रोखता

Stocks रोखा

BSE मुंबई रोखे बाजार

NSE राष्ट्रीय रोखे बाजार

Credit Rating पतदर्जा

BOLT ऑनलाईन ट्रेडिंग

१.६ संदर्भसूची Bibliography

- १) प्रा. साळुंखे, प्रा. माटे (२०१०) 'आधुनिक बँकिंग आणि वित्तीय पद्धती' प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव - पृष्ठ क्रमांक ८३ ते १०७
- २) प्रा. श्रीकांत जोशी, प्रा. नं. भी. कुलकर्णी (२००९) 'वित्तीय संस्था २ य.च.भ.मु. विद्यापीठ नाशिक, पृष्ठ क्रमांक २.२ ते २.७

१.७ सरावासाठी प्रश्न

- १) भारतीय भांडवल बाजाराच्या अलीकडील सुधारणा सांगा.
- २) सेबीचा भांडवल बाजारावरील परिणाम स्पष्ट करा.
- ३) डिपॉझिटरी सिस्टिमचे महत्त्व सांगा.
- ४) क्रिसिल पतदर्जा संस्थेची कार्ये स्पष्ट करा.
- ५) नवीन रोखे प्रचालन बाजार स्पष्ट करा.

**प्रकरण - ५ - बँकेतर वित्तीय संस्था आणि
भारतातील वित्तीय सेवा
(Non-Banking Financial Institutions & Financial
Services in India)**

१-० : - घटकाची उद्दिष्टे :-

अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी बँकांप्रमाणे बँकेतर वित्तीय संस्थाही महत्त्वाच्या असतात. आधुनिक विकासात या संस्था समाजाचा मध्यस्थ या नात्याने आर्थिक कार्ये करित असतात. भांडवल उभारणी करण्यास मदत करणाऱ्या या संस्था आहेत. बँक व्यवसायपूरक सेवा देण्याचे काम करतात. समाजातील वाढती आर्थिक गरज पूर्ण करण्यासाठी उत्पादक, उत्तेजक, व्यावसायिक यांना वित्त पुरवण्याचे काम या संस्था करित असतात. या संस्थांची कार्यशैली बँक व्यवसायापेक्षा लवचिक स्वरूपाची असते. त्यामुळे त्यांच्यामार्फत मोठ्या प्रमाणात वित्तीय सेवा समाजाला पुरविली जाते. बँकांप्रमाणेच समाजातील विविध घटकांकडून बचतीमार्फत ठेवी जमा केल्या जातात व कर्जदारांना जोखमीच्या आधारावर कर्जाचा पुरवठा केला जातो. भारतीय रिझर्व्ह बँक कायदा, १९३४ नुसार या संस्थांना बचती जमा करणे व कर्जपुरवठा करण्याचे अधिकार देण्यात आले आहेत.

या संस्था बाजारात विविध स्वरूपात कार्य करताना आढळून येतात. उदा. कर्जपुरवठा संस्था, गुंतवणूक संस्था, भाडेपट्टा करार, चिटफंड मध्यवर्ती बँकेच्या सूचनेनुसार या संस्थांकडे २० कोटी रुपयाच्या ठेवी व १०० कोटीची मालमत्ता कार्यात्मक स्वरूपात असली पाहिजे. भारतीय कंपनी कायदानुसार या संस्थांची स्थापना झालेली असली पाहिजे. तसेच हिशेब व आर्थिक विवरणपत्रे तयार करताना ग्राहक, गुंतवणूकदार, शासन, वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था, कर्जदार या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार करून वित्तीय विवरणपत्रे तयार करित असतात. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून अशा संस्थांची सुरुवात झालेली आहे. अलीकडे नाबार्ड, राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक स्थापन करण्यात आली आहे. अनेक विकासात्मक वित्तीय संस्थांची स्थापना होऊन भारतात विविध आर्थिक संस्था आर्थिक विकासासाठी मदत करताना दिसून येत नाही. देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारासही या संस्थांकडून मोठी मदत होत आहे.

१.१. प्रस्तावना -

आर्थिक विकासामध्ये बाजारात वेगवेगळ्या संस्था कार्यरत आहेत. वित्तीय क्षेत्रामध्ये या संस्था मध्यस्थाची भूमिका बजावित असतात. ज्या लोकांजवळ जास्तीचा पैसा आहे, त्यांच्याकडून तो पैसा गोळा करून कर्जाच्या द्वारे त्याचा उपयोग केला जातो. यात सहभागी होण्यासाठी व्याज दिले जाते व विविध सेवा दिल्या जातात. एकत्र झालेला पैसा कर्ज देण्यासाठी व गुंतवणुकीसाठी वापरण्यात येतो. जमा झालेल्या भांडवलाचा उपयोग करित असताना नैसर्गिक आणि मानवी साधनांचा वापर करून संपत्ती तयार करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यातून रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. लोकांचे उत्पन्न वाढून त्यांचे राहणीमान वाढते. विविध प्रकारच्या बँकेतर वित्तीय संस्था कार्य करित आहेत. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत एक महत्त्वाचा घटक म्हणून भूमिका पार पाडणारी संस्था म्हणून बँकेतर वित्तीय संस्थांकडे पाहिले जाते. भांडवल उभारणीच्या कामी मदत करणारी संस्था आहे. या संस्था बँक व्यवसायाला पूरक व्यवसाय करताना दिसतात. व्यापारी, व्यावसायिक उत्पादक, उद्योजक यांची सातत्याने वाढणारी आर्थिक गरज पूर्ण करण्याचा प्रयत्न या संस्था करतात. या संस्थांची रचना बँकांपेक्षा लवचिक असल्यामुळे त्या आर्थिक प्रमाणात वित्तीय सेवा पुरवतात. बँक व्यवसायाप्रमाणेच समाजातील जनतेकडून बचतीच्या माध्यमातून ठेवी गोळा करतात आणि कर्जदारांना जोखमीच्या आधारावर कर्जाचा पुरवठा करतात.

स्पर्धात्मक परिस्थितीत बाजारावर आपले स्थान निश्चित करून वित्तीय पुरवठा करण्याचे काम सदर संस्था करीत असतात. यात प्रामुख्याने गुंतवणूक विश्वस्त संस्था, वित्तीय कंपनी, गृहवित्त संस्था, लिझिंग कंपनी, मर्चंट बँकिंग कंपनी, म्युच्युअल फंड अशा महत्त्वाच्या बँकेतर वित्तीय मध्यस्थ संस्था आहेत.

या संस्था ज्या लोकांकडे गुंतवणूक करण्याइतका जास्तीचा पैसा आहे अशा व्यक्ती, संस्था आणि ज्या व्यक्ती व संस्थांना पैशाची गरज आहे. त्यांच्यामध्ये या संस्था मध्यस्थाची भूमिका बजावतात. बचतीच्या सवयी विकसित करून त्यांची गुंतवणूक करून भांडवल निर्मितीच्या प्रक्रियेस गती देण्याचे काम विविध मध्यस्थ संस्था करतात.

१.२ -

बँकेतर वित्तीय संस्था देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. आधुनिक वित्तीय व्यवस्थेतील महत्त्वाचा घटक म्हणून व वित्तीय व्यवस्था व समाज यांच्यातील वित्त पुरवठा करणारा वित्तीय मध्यस्थ म्हणून कार्यरत आहेत. भांडवल उभारणीच्या प्रक्रियेमध्ये वित्तीय साधनांची उभारणी करण्याचे काम या संस्था करतात. या संस्था बँक व्यवसायाला पूरक काम करीत असतात. वित्ताची विविध क्षेत्रांतील वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी या संस्था प्रयत्न करीत आहेत. या संस्थांची कार्यपद्धती लवचिक स्वरूपाची असल्यामुळे त्या बँकांपेक्षा अधिक जलत गतीने वित्तीय सेवा पुरवितात. छोट्या कर्जदारांना सुलभ वित्तपुरवठा तसेच त्वरित निर्णय जास्तीत जास्त जोखमीच्या आधारावर गतिमान बदलणाऱ्या स्पर्धात्मक परिस्थितीत आपले स्थान निश्चित करून वित्तीय सेवा पुरवितात.

१.२.१ -

बँकेतर वित्तीय संस्था या वित्तीय क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संस्था आहेत; परंतु या संस्था बँका नाहीत. तर फक्त वित्तीय क्षेत्रातील मध्यस्थ आहेत. १९७२ या बँकिंग कमिशनने या संस्थांची व्याख्या निश्चित केलेली आहे. 'बँकेतर वित्तीय मध्यस्थ ही संज्ञा आर्थिक विषयाच्या लिखाणामध्ये वापरण्यात येणारी सर्वसाधारण संज्ञा आहे.' रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने 'Functions and working' या पुस्तकात 'बँकेतर वित्तीय संस्था ही बँक नसलेली वित्तीय संस्था आहे.' ती १९५६ च्या कंपनी कायदानुसार स्थापन झालेली असते. बँक नसलेल्या ज्या संस्था इतरांच्या वित्तीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी लोकांकडून कर्ज घेतात, त्या बँकेतर वित्तीय संस्था होय. १९३४ च्या रिझर्व्ह बँक कायदान्वये जी वित्तीय संस्था एक कंपनी असून तिचा प्रमुख व्यवसाय विविध योजनांच्या अथवा बचतीच्या माध्यमातून ठेवी जमा करणे आणि कंपनी आणि लहान कर्जदारांना कर्जपुरवठा करतात. या वित्तीय संस्थांना 'बँकेतर वित्तीय संस्था' असे म्हणतात.

'ज्या वित्तीय संस्थांची निर्मिती केंद्र सरकारच्या मान्यतेनुसार आलेली असून, त्या सार्वजनिक ठेवींच्या माध्यमातून समाजातील पैसा एकत्रित करतात व भांडवलाच्या रूपाने कर्जपुरवठा करतात असे आर्थिक व्यवहार करणाऱ्या संस्थांना बँकेतर वित्तीय संस्था असे म्हणतात.

ज्या संस्था बँकांप्रमाणेच जनतेकडील पैसा विविध माध्यमांतून ठेवींच्या स्वरूपात स्वीकारतात व तोच पैसा व्यापारी वर्गाला, कंपन्यांना, लहान कर्जदारांना कर्जरूपाने उपलब्ध करून देतात, अशा वित्तीय संस्थांना 'बँकेतर वित्तीय संस्था' असे म्हणतात.

थोडक्यात, या संस्था बँकांप्रमाणेच परंतु विविध योजनांच्या माध्यमातून ठेवी एकत्रित करतात व तो पैसा उद्योग, व्यवसायात कर्जरूपाने गुंतवितात. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी वित्त पुरठ्याचे साह्य करतात.

बँकेतर वित्तीय संस्थांचे वर्गीकरण

या संस्था करीत असलेल्या कार्याच्या आधारे त्यांचे वर्गीकरण करण्यात येते.

अ) बँकेतर वित्तीय कंपनी - भारतीय रिझर्व्ह बँक कायदा १९३४ कलम ४५ च्या १९९७ च्या दुरुस्तीनुसार या संस्थांचे प्रमुख कार्य जनतेकडून विविध मार्गांनी ठेवी स्वीकारणे व व्यापारी,

व्यावसायिक, उद्योजक, कंपनी यांच्या विविध आर्थिक गरजा पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने या वित्तीय संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे. त्यांच्या कार्याच्या आधारे त्यांचे पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केलेले आहे.

कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्था - या कंपनी उद्योजकांना, व्यावसायिकांना व्यवसाय विकासासाठी व विस्तारासाठी कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य करतात.

गुंतवणूक संस्था - या संस्था विविध सरकारी रोख्यांची प्राथमिक वितरकांकडून खरेदी करण्याचे कार्य करतात. त्याचबरोबर विमेकरी म्हणून कार्य करतात.

भाडे खरेदीसाठी वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था - या संस्था भाडेखरेदी पद्धतीने व्यावसायिकांना, उद्योजकांना, कंपन्यांना मालमत्ता खरेदी करण्यासाठी वित्तपुरवठा करतात.

भाडेपट्टी करारावर वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था - या संस्थांमार्फत व्यावसायिक उद्योजकांना, कंपन्यांना भाडेपट्टी कराराने विविध व्यवसाय उपयोगी साधने उपलब्ध करून देण्यात येतात.

छोट्या छोट्या वर्गणीतून वित्तीय कार्य - या संस्था इतर बँकेतर वित्तीय संस्थांप्रमाणेच विविध योजना अगर व्यवस्थेपर्यंत जनतेकडून ठोक स्वरूपात किंवा छोट्या छोट्या वर्गणीतून हप्त्याहप्त्याने युनिट्ची विक्री करून ठेव प्रमाणपत्राच्या मार्फत वित्तीय सेवा पुरवितात, परंतु या संस्था बँकेतर वित्तीय संस्थासारख्या नसतात.

ब) परस्पर लाभ वित्तीय सेवा संस्था - भारतीय कंपनी कायदा, १९५६ नुसार अशी कोणतीही कंपनी की जी निधी प्रमंडळ म्हणून केंद्र सरकारच्या सूचनेनुसार स्थापन झालेली आहे. अशा कंपनीला 'परस्पर लाभ वित्तीय संस्था' असे म्हणतात. या संस्था बँकेतर वित्तीय संस्थांप्रमाणेच जनतेकडून ठेवी स्वीकारतात व अर्थव्यवस्थेतील पायाभूत विकासासाठी विविध उद्योगांना, कंपन्यांना वित्तपुरवठा करतात.

क) इतर बँकेतर वित्तीय संस्था - यात प्रामुख्याने चिटफंड व्यवसायाशी निगडित वित्तीय संस्थांचा समावेश असतो.

थोडक्यात, बँकेतर वित्तीय संस्थांचे प्रकार किंवा वर्गीकरण त्या संस्था ज्या प्रकारचे कार्य करतात, त्यावरूनच त्यांचे वर्गीकरण करण्यात येते.

बँकेतर वित्तीय संस्थांची संपत्ती व देयतेची स्थिती

या संस्थांची स्थापना भारतीय कंपनी कायदा, १९५६ नुसार झालेली असल्यामुळे या संस्थांना आपले सर्व हिशेब व आर्थिक विवरणपत्रे कंपनी कायदानुसार करावी लागतात. त्यांना विवरण पत्र तयार करताना ग्राहक, गुंतवणूकदार, शासन, वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था, कर्जदार, बँका इ. अपेक्षा विचारात घेऊन विवरण पत्र तयार करावे लागते. कारण या सर्व घटकांना विवरणपत्रांचा सहज अभ्यास करता आला पाहिजे. तसेच संस्थेची आर्थिक स्थिती स्पष्ट झालेली असली पाहिजे. त्यानुसार हिशेबपत्रे तयार केली गेली पाहिजे. हिशेबपत्रामध्ये नफा-तोटा पत्रक व ताळेबंद याचा समावेश असला पाहिजे. कारण नफा-तोटा पत्रकावरून संस्थेची चालू वर्षातील आर्थिक माहिती स्पष्ट होते. तर बँकेतर वित्तीय संस्थांची वास्तवस्थिती ताळेबंदामार्फत स्पष्ट होते. त्यावरून संस्थेचे आर्थिक चित्र स्पष्ट होते. विवरणपत्राचा अभ्यास ग्राहक, गुंतवणूकदार, वित्तपुरवठा संस्था, कर्जदार, बँका, सरकार करतात व त्यांच्या आधारे गुंतवणूकविषयक निर्णय घेतले जातात. म्हणूनच ताळेबंदाचा अभ्यास व रचना एका विशिष्ट पद्धतीने करावी लागते. कारण त्यावरून संस्थेची आर्थिक स्थिती व सुदृढता स्पष्ट होत असते. ताळेबंदाचा संरचना महत्त्वाची असते.

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने संपत्ती व देयता व्यवस्थापन पद्धतीबाबत २००१ मध्ये लागू केलेल्या व २००२ मध्ये अंमलबजावणीनुसार मार्गदर्शक सूचनेनुसार प्रत्येक बँकेतर वित्तीय संस्थेने २० कोटी रुपयांच्या ठेवी व १०० कोटी रुपयांची मालमत्ता कार्यात्मक स्वरूपात स्वतःजवळ ठेवावी. तर २००२ पर्यंत पहिले रिटर्न जमा करावे. असे आदेश सर्व बँकेतर संस्थांना दिले आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात विविध वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची भूमिका देशाचा आर्थिक विकास करण्यासाठी

वित्तपुरवठा करणारी यंत्रणा मजबूत असली पाहिजे. अर्थव्यवस्थेत उद्योग, कारखानदारी, शेती यांना सहज आणि स्वस्त कर्जपुरवठा झाला पाहिजे. अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक झाल्यास अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न, उत्पादन, रोजगार यात वाढ होऊन लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो. जलद आर्थिक विकासाकरिता उद्योगांना मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा करणे आवश्यक असते. या दृष्टीने बँकेतर वित्तीय संस्था मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा करून देशाच्या विकासास मदत करित आहेत.

बँकेतर वित्तीय संस्थांची संपत्ती व देयतेची स्थिती

भारतीय अर्थव्यवस्थेत स्वातंत्र्यपूर्व काळात वित्तपुरवठाबाबत करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न आढळत नाही. काही संस्थांचा याच स्वरूपात विकास झालेला दिसून येतो. रिझर्व्ह बँकेतर वित्तीय संस्थांसाठी विविध विकासात्मक धोरण निश्चित केलेले दिसते. १९६०- १०७७ मध्ये या संस्थांनी जास्तीत जास्त किती ठेवी स्वीकाराव्यात, ठेवींचा कालावधी, ठेवीवरील व्याजदर, ठेवीविषयी नियम, तरल मालमत्ता, राखीव निधी, यात आवश्यकतेनुसार सुधारणा करण्यात आल्या. 'शाह समितीने' ठेवी व मालमत्तेच्या संदर्भात १९९४ मध्ये महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या आहेत. त्यानंतर 'शेरे समिती' व 'खन्ना समिती' नियुक्त करून बँकेतर वित्तीय संस्थांच्या संपत्तीबाबत धोरण निश्चित करण्यात आले. या संस्थांना स्थापनेसाठी रिझर्व्ह बँकेची पूर्ण परवानगी घेण्यावर बंधन घालण्यात आले. नोंदणी प्रमाणपत्र, ठेवींचे धोरण, ठेवीदारांच्या सुरक्षिततेसाठी विविध नियमन, भांडवल पर्याप्तता, वसूल भागभांडवल पतदर्जा, पतपुरवठा नियम, नफा वाटप, तोटा, मालमत्ता या सर्व घटकांची अंमलबजावणी करण्यासाठी या संस्थांचा पतदर्जा निश्चित करण्यात आला आणि त्यानुसार या संस्थांना कर्जउभारणी करण्यात येऊ लागली.

बँकेतर वित्तीय संस्थांची भूमिका

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर १९४८ मध्ये भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाची IFCI या संस्थेची स्थापना जलद औद्योगिक विकासासाठी करण्यात आली. १९५१ मध्ये राज्यस्तरावर 'राज्य वित्तीय महामंडळ' SFC स्थापन करून राज्यातील लघु-छोट्या उद्योगांना वित्तपुरवठा केला जाऊ लागला. १९९० साली 'भारतीय लघुउद्योग विकास बँक' SIDBI स्थापना. लघु-छोटे उद्योग, हस्तउद्योग व ग्रामीण कारागीर यांना वित्तपुरवठा व त्यांचा विकास करण्यासाठी करण्यात आली. १९५६ मध्ये 'भारतीय विमा महामंडळ' LIC तर १९७२ मध्ये सामान्य विमा महामंडळ GIC ची स्थापना करण्यात आली. मालमत्ता व संपत्तीचे नैसर्गिक आपत्तीपासून झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी व जीवितहानीपासून वारसांना संरक्षण देण्यासाठी त्या महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात चालना देण्यासाठी व आयात -निर्यात व्यापाराच्या विकासाकरिता 'भारतीय आयात-निर्यात बँक' EXIM Bank स्थापन करण्यात आली. या संस्था बँक पद्धतीप्रमाणेच ठेवी व कर्जांचा व्यवहार करतात; परंतु सर्वसामान्य नागरिकांना सहज व सुलभतेने वित्तपुरवठा करण्यासाठी या संस्थांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. या संस्थांमार्फत लहान व छोट्या व्यावसायिक व औद्योगिक विकासासाठी या संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. कारण भांडवलाची वाढती मागणी या संस्थांमार्फत पूर्ण करण्यात मदत होत असते. म्हणून अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये या संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. केंद्र सरकारप्रमाणेच राज्यस्तरावर वित्तीय कार्यात मोठ्या प्रमाणात सहभाग वाढविण्यात आला. जीवित व मालमत्तेचे संरक्षण करण्यासाठी विमा मंडळाची स्थापना करून मोठ्या प्रमाणात बचती जमा झालेल्या दिसत आहेत, तर देशांतर्गत भारतीय आयात -निर्यात बँक स्थापन करून जागतिक बाजारामध्ये देशाचे स्थान निश्चित करण्यात मदत होऊन भारतीय नागरिकांच्या उपभोगात विविधता निर्माण होऊन राष्ट्रीय संपत्तीचा पर्याप्त वापर होऊन उत्पादकाला चालना मिळाली आहे. म्हणूनच या संस्था आर्थिक विकासात महत्त्वाच्या आहेत.

१.२.२ - वैश्विक बँक Universal Banking

आधुनिक काळात बँकांना परंपरागत पद्धतीने कार्य करते आणि सेवा पुरविणे एवढे मर्यादित कार्य करावयाचे नसून, वैश्विक बँकेच्या अंतर्गत विविध प्रकारच्या वित्तीय सेवा पुरविणे. तसेच जागतिक स्तरावर कार्य करीत असताना सर्व आर्थिक गरजा आणि आर्थिक सेवा व सुविधा एकाच ठिकाणी उपलब्ध करून देणारी वित्तीय व्यवस्था आहे. या बँकेतर्गत बँकिंग सुविधा, गुंतवणूक सुविधा आणि विमा सुविधा एकत्र उपलब्ध करून दिल्या जातात. वित्तीय सुविधा एकाच ठिकाण मिळत असल्यामुळे ग्राहकांची आर्थिक चांगली सोय झाली आहे. युरोपियन देशांत ही बँक मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. जगात जास्तीत जास्त देशांमध्ये ही बँक स्थापन केली जात आहे, त्यामुळे वैश्विक बँकेने जागतिक वित्त बँकेवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले आहे.

वैश्विक बँकेचे फायदे

विश्वाच्या विकासासाठीच या बँकेची स्थापना करण्यात आली आहे.

- १) वैश्विक बँक सर्व प्रकारच्या वित्तीय सेवा पुरवणारी एक सर्वोच्च संस्था आहे.
- २) बँकिंगच्या विविध प्रकारच्या सेवा ही संस्था पुरवित असते.
- ३) या बँकेमार्फत गुंतवणूक सेवा मोठ्या प्रमाणात देण्यात येते.
- ४) विमा सेवा पुरवणारी एक महत्वाची बँक व्यवस्था आहे.
- ५) जगातील बहुतेक देशांनी ही बँक प्रणाली स्वीकारली आहे.
- ६) जागतिक वित्तीय संस्थांवर या बँकेचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले आहे.
- ७) कमीत कमी खर्चात सुविधा पुरविणारी बँक आहे.
- ८) एकाच ठिकाणी सर्व वित्तीय सेवा पुरविणारी केंद्रीय व्यवस्था आहे.

सर्व व्यापक स्वरूपाची बँकिंग व्यवस्था असल्यामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशाचा औद्योगिक व वित्तीय विकास मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसत आहे. भांडवल, गुंतवणूक प्रमाण या व्यवस्थेमुळे भारतात मोठ्या प्रमाणात लाभार्थी लाभ घेताना दिसत आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे कमी खर्चात सुविधा पुरविणारी संस्था असल्यामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशाचा खर्च मोठ्या प्रमाणात कमी झालेला आहे.

वैश्विक बँकेचे नियमन आणि बदल

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या चलनविषयक पतधोरणामध्ये या बँकेचे धोरण निश्चित करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने २००० पुढाकार घेतलेला आहे. दुसरी नरसिंहम समिती, खन्ना समितीच्या शिफारशीप्रमाणे विकास वित्तीय संस्था यांनी बँका व बँकेतर संस्थांचे विलिनीकरण करावे. त्याच्या आधारे रिझर्व्ह बँकेने वैश्विक बँकिंगच्या कार्याचे नियमन करण्यासाठी राखीव निधीची आवश्यकता, मान्यता प्राप्त कार्ये, बँकेवर, संस्थांची संपत्ती, दुय्यम संस्थांचे स्वरूप, संचालक मंडळाची संरचना, संपत्तीवर तरलता निर्माण करण्यास बंदी, गुंतवणुकीवरील निर्बंध, वित्त पुरवठ्यावरील निर्बंध, परवाना, शाखा विस्तार, भारतीय नैसर्गिक साधन संपत्ती, वार्षिक अहवालाचा नमुना, प्राधान्य क्षेत्रास वित्तपुरवठा, कायदेशीर नियम, या विषय बँक व्यवस्थेचे नियमन करण्यात येते. वैश्विक बँकेच्या कार्यात सुसूत्रता, एकरूपता व समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला जात असल्यामुळे विकसित देशांप्रमाणे विकसनशील व मागासलेल्या देशांच्या विकासासाठी निश्चित स्वरूपाची दिशा मिळत असून, बचत -गुंतवणूक प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाहून वित्तीय व्यवस्थेत मोठे बदल घडून येत आहेत.

वणिक् बँक Merchant Banking :

या बँका ग्राहकांना विविध प्रकारच्या सेवा पुरवितात. ग्राहकांच्या हितासाठी व्यवसायाच्या सुरुवातीपासून म्हणजे प्रकल्प तयार करण्यापासून ते उत्पादन प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत सेवा पुरविते. त्यात भांडवल उभारणीस मदत करणे. तांत्रिक सल्ला, व्यवस्थापन सल्ला व मार्गदर्शन केले जाते. या संस्था स्वतः ग्राहकांचा शोध घेतात. वणिक् बँका अशा प्रकारची निर्गमन गृहे असतात की ज्या औद्योगिक उपक्रमांना जोखीमीमध्ये व स्थापनेमध्ये विविध प्रकारच्या सेवा पुरवितात. नवीन उद्योजकांना सहकार्य

आणि मदत करतात. आवश्यकतेनुसार आपल्या कार्यपद्धतीत आवश्यक स्वरूपाचे बदल, ही घडवून आणत असते. सुरुवातीला या बँका फक्त वित्तपुरवठा करत असत; परंतु स्पर्धात्मक स्थितीमुळे बँकिंग सेवेमध्ये मोठे बदल घडवून आणलेले आहेत. स्विकृत गृहाचे कार्य करते. तसेच हिशेब, लेखन, कायदेशीर सल्ला, तांत्रिक सल्ला, मार्गदर्शन, या सेवा क्षेत्रांचा विस्तार केलेला आहे. इंग्लंड, जर्मनी, इटली या देशांमध्ये या बँकांनी आर्थिक विशेषीकरण केलेले दिसते. भागीदारी कंपन्यांचा व विविध संघटनांचा या बँकेने सहभागी दिसत आहे. कार्यात्मक विकेंद्रीकरण दिसते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर या बँकेचा विकास झाला आहे. तर आधुनिक 'युरो डॉलर' या चलनाचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत आहे. त्यामुळे या बँकांच्या विकासाचा परिणाम सरकारी नियम व कार्यपद्धतीत सुसूत्रता व सहजता निर्माण झाली. औद्योगिक क्षेत्राचा विकास आणि विस्तार झाला. अविकसित भागाच्या विकासाला प्राधान्य मिळाले. जोखीम क्षेत्राचा विकास झाला. मध्यस्थाचे उच्चाटन करण्यात आले. नवीन नर्गमन बाजाराची स्थापना करण्यात आली. देशाचा आर्थिक औद्योगिक व तांत्रिक विकास, मार्गदर्शन, वित्तपुरवठा, वित्त लेखा अशा महत्त्वाच्या घटकांच्या विकासासाठी वणिंक बँक महत्त्वाची आहे.

१.२.३ - साहस भांडवल Venture Capital

नव्याने उदयास आलेली वित्तीय सेवा आहे. नवीन उत्साही उद्दमी व मेहनती उद्योजकांना त्याच्या कल्पना प्रत्यक्षात उत्तरविण्यासाठी व त्यांच्या व्यवसायाची स्थापना करण्यासाठी, साहस वित्त संस्था भांडवल पुरवठा करते. नवीन उद्योगांत मोठी जोखीम असते. अशा उद्योगामध्ये गुंतवणूक करण्याच्या दृष्टीने व विकास करण्यासाठी ही संस्था बीज भांडवलाचा पुरवठा करते. जोखीम बरोबरच जास्त मोबदला मिळवण्याच्या अपेक्षेने गुंतवणूक करित असते. नवीन कल्पनांवर आधारित असेला व जास्त जोखीमसह जास्त उत्पन्न मिळवण्याची शक्यता असलेल्या साहसपूर्ण नवीन उद्योगामध्ये भांडवल पुरवण्याच्या माध्यमातून जी दीर्घकालीन गुंतवणूक केली जाते, त्या गुंतवणुकीमार्फत होणाऱ्या भांडवलाला जोखीम भांडवल असे म्हणतात. जोखीम भांडवल हे विशेषतः तंत्रज्ञान क्षेत्रातील नावीन्यपूर्ण उद्योगाचा विकास करण्यासाठी व त्यांना भांडवल पुरवठा करून व्यवसायाची स्थापना करण्यासाठी वित्तपुरवठा करित असते. जागतिक पातळीवर जैव तंत्रज्ञान, संगणक जोखीम भांडवलामुळे स्थापन होऊन त्याचा विकास झाला आहे. तसेच गुंतवणूकदार उद्योजक व सरकारसाठीही त्याचा अधिक उपयोग होतो. साहस भांडवलाची सुरुवात अमेरिका व इंग्लंडमध्ये सर्वप्रथम झाली. भारतातही दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून या उपक्रमाची सुरुवात झालेली आहे. त्यातून अनेक संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे. जोखीम भांडवल व तंत्रज्ञान वित्त महामंडळ मर्यादित' तर भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने 'बीज भांडवल' ही योजना सुरू केली. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनीही साहस भांडवलाच्या विविध योजना सुरू केल्या आहेत. 'माहिती व तंत्रज्ञान विकास कंपनी' साहस भांडवल पुरविणारी प्रमुख संस्था आहे.

साहज भांडवल कंपन्यांवर नियंत्रणे : -

भारतात स्थापन झालेल्या साहस भांडवल कंपन्यांचे नियम निश्चित करण्यात आले.

- १) साहस भांडवल कंपनीला व्यवसाय सुरू करण्यापूर्वी भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयाची पूर्व परवानगी घेणे आवश्यक आहे.
- २) या कंपनी दुसऱ्या प्रवर्तक वित्तीय संस्थेत अथवा बँकेत काम करणाऱ्या संचालकाला चेअरमन नियुक्त करू शकत नाही.
- ३) १० कोटीपेक्षा जास्त गुंतवणूक करता येणार नाही.
- ४) भांडवलाचा उपयोग नवीन व्यवस्थांच्या स्थापनेकरिता करण्यात येईल.
- ५) २०% भागभांडवल गुंतविता येणार नाही.
- ६) एकूण गुंतवणुकीपैकी ७५% गुंतवणुकीस साहस वित्त पुरवठा केला पाहिजे.

अशा कायदेशीर घटक प्रत्येक साहस वित्त कंपनीने उपयोगात आणलेच पाहिजे. अन्यथा त्या कंपन्यांचा व्यवसाय परवाना रद्द करण्यात येईल.

सहज सुलभ व्यवस्थापन : Portfolio Management

गुंतवणूकदारांच्या गुंतवणुकीचे सहज व सुलभरित्या व्यवस्थापन करणे म्हणजे सहज सुलभ व्यवस्थापन होय. याचाच अर्थ असा की गुंतवणूकदारांनी आपली गुंतवणूक कोठे, किती, कशी व कोणत्या क्षेत्रात करावी त्याकरिता सल्ला व मार्गदर्शन दिले जाते. 'गुंतवणुकीचे व्यवस्थापन म्हणजे गुंतवणूकदारासाठी अनेक प्रतिभूतीची निवड करणे की ज्यामुळे गुंतवणूकदाराला विशिष्ट जोखीम स्वीकारून जास्तीत जास्त मोबदला गुंतवणुकीवर मिळू शकेल अथवा कमीत कमी जोखीमेत ठराविक मोबदला मिळण्याची खात्री मिळेल.' गुंतवणुकीतील सहजता म्हणजे वित्तीय संपत्तीमधील मालकी हक्कांचे सामूहिक गट होय, की, ज्याद्वारे गुंतवणूकदार योग्य गुंतवणुकीची इच्छा पूर्ण करू शकतो. गुंतवणुकीतील सुलभता म्हणजे भाग, कर्जरोखे प्रतिभूती यांचे एकत्रीकरण होय. किमान धोका पत्करून विशिष्ट उत्पन्न गाठण्यासाठी गुंतवणुकीचे सहजसुलभ व्यवस्थापन केले जाते. त्यासाठी नियोजन, कालमर्यादा, देखरेख, वटवणूक मूल्यमापन, वाजवीकरण या सर्वांचा समावेश करून गुंतवणूकदाराचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी प्रतिभूतीची निवड करावी लागते. त्यासाठी काही मार्गदर्शक तत्त्वे व्यवस्थापकाला विचारात घ्यावी लागतात.

सहज सुलभ व्यवस्थापनाची कार्ये : -

- १) प्रतिभूतीची योग्य वेळेवर खरेदी-विक्री करणे.
- २) गुंतवणुकीचे डावपेच आखणे व गुंतवणुकीचे योग्य मिश्रण निवडणे.
- ३) गुंतवणुकीत समतोल सुलभता निर्माण करणे.
- ४) विविध प्रकारचे कर वाचविण्यासाठी गुंतवणूक करणे.
- ५) भाववाढीच्या काळात सुरक्षा मिळून वाजवी उत्पन्न प्राप्त करणे.

सहज सुलभ गुंतवणूक व्यवस्थापन हे कार्य भविष्य निर्वाह निधी, विमा, यु.टी.आय., म्युच्युअल फंड, गुंतवणूक कंपन्या या संस्थांद्वारे केले जाते. त्यातून सहज सुलभ गुंतवणुकीचे व्यवस्थापन केले जाते.

गृहवित्त : Housing Finance :

अन्न आणि वस्त्र या जीवनावश्यक गरजांबरोबरच मानवाची आणखी एक महत्त्वाची गरज म्हणजे निवारा (घर) होय. प्रत्येक वर्षी अधिकाधिक व्यक्ती बेघर लोकांच्या वर्गात समाविष्ट होत आहेत. देशाचे अंदाजपत्रकीय दडपण आणि इतर समस्यांकडे सरकारच्या घरांच्या समस्यांकडे पुरेसे लक्ष देता येत नाही. मोठ्या शहरामध्ये गलिच्छ वस्त्या ज्वलंत समस्या आहे. भारतात मागील पाच दशकांपासून घराचा प्रश्न सातत्याने निर्माण होत आहे. लोकसंख्या प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे. त्याचा परिणाम नागरी सेवा व सुविधांवर ताण निर्माण होतो. या सर्व घटकांचा परिणाम राज्य व केंद्र सरकार मोठ्या प्रमाणात निवारा निर्माण करण्यात असमर्थ होत असल्याचे दिसत आहे.

१९७१ पर्यंत मान्यताप्राप्त गृहनिर्माण वित्तपुरवठा केला जात नव्हता. १९७१ मध्ये सर्व प्रथम 'गृहनिर्माण आणि नागरी विकास मंडळ' (HUDCO) स्थापन करण्यात आले आणि या मंडळामार्फत गृहनिर्माण मंडळे आणि विकास प्राधिकरणांना भांडवल पुरवठा करणे व समाजातील आर्थिक दुर्बल घटकांना गृहनिर्माण सुविधा देण्यासाठी विविध संस्थांचा सहभाग घेण्यात येऊ लागला. १९७७ मध्ये वैयक्तिक स्वरूपाच्या घरबांधणीस वित्तपुरवठा करण्यासाठी 'गृहनिर्माण विकास व वित्त महामंडळ' (HDFC) ची स्थापना करण्यात आली. १९८८ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या मालकीची स्वतंत्र संस्था म्हणून 'राष्ट्रीय गृहनिर्माण' (NHB) स्थापन करण्यात आली. विकेंद्रित गृहनिर्माण वित्तपुरवठा करण्यात येऊन त्यात अनेक संस्थांचा समावेश करण्यात आला. राज्य गृहनिर्माण मंडळ (SHB) भारतीय स्टेट बँक गृह कर्ज, विमा महामंडळ गृहवित्त गृह विश्वस्त त्यांचा समावेश आहे.

अशा विविध संस्थांमार्फत गृह वित्तपुरवठा केला जात असला तरी निवाऱ्याची आजही मोठी समस्या मोठ्या शहरांमध्ये लोकसंख्येच्या घटनेमुळे मोठ्या प्रमाणात जाणवत आहे.

भाडेपट्टा करारनामा Leasing

उद्योग संस्थांना दीर्घकालीन भांडवलपुरवठा करण्यासाठी सर्वप्रथम उपयोगात आलेली संकल्पना आहे. हा वित्त पुरवठ्याचा महत्त्वाचा एक मार्ग आहे. विशिष्ट मोबदल्यावर किंमती मालमत्तेचा अधिकृतपणे वापर करण्याचा हक्क या कराराने मिळत असतो. भाडेपट्टा करारनामा म्हणजे मालमत्तेचा मालक व तिचा विशिष्ट काढासाठी ठराविक भाडे देऊन वापर करणारा यांच्यात होणार करार होय. या करारानुसार स्थिर मालमत्तेचा मालक त्या मालमत्तेची मालकी आपल्याकडे ठेवून तिचा ताबा ठरावीक काळासाठी करारातील दुसऱ्या व्यक्तीस वापरासाठी देत असतो. मालक आणि भोगवटदार यांच्यातील करारात्मक व्यवस्था म्हणजे भाडेपट्टा करार होय. या करारात विशिष्ट अटी व शर्ती ठरावामार्फत दोन्ही पक्षांचे संबंध नियंत्रित केले जातात.

मालमत्तेची मालकी स्वतःकडे ठेवून तिचा वापर व त्यांचे नियंत्रण दुसऱ्या व्यक्ती अथवा संस्थेकडे देण्याची व्यवस्था म्हणजेच भाडेपट्टा करार होय. भाडेपट्टा करारात कराराचा कालावधी, विविध कर देण्याच्या तरतूदी, संपत्तीची देखभाल व व्यवस्थेचा खर्च, कराराचे नूतनीकरण, मालमत्ता वापराबद्दलच भाडे, त्याची मुदत अशा अटीचा समावेश भाडेपट्टा करारात केला जातो.

भाडेपट्टा हा संस्थेचा वित्तीय व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने कमीत कमी परिश्रमात जास्तीत जास्त मोबदला मिळवून देणारा मार्ग आहे. भाडेपट्टा करारामुळे, विकासामुळे सुव्यवस्थित कंपनी टप्प्या-टप्प्याने तांत्रिक क्षेत्रात प्रवेश करित आहेत आणि विकासाची योग्य क्षेत्रे विशेषीकरण करित आहेत. भाडेपट्टा कंपनी प्रचंड भांडवल व वित्तीय सुविधा तत्परतेने पुरवितात. भाडेपट्टा कंपनी व्यावसायिकांना १००% भांडवल पुरवठा कमीत कमी वेळात व किमान खर्चात उपलब्ध करून देतात. भारतात कृषी क्षेत्रातही भाडेपट्टा कंपनीची सेवा आवश्यक वाटत आहे. इतर विकासाच्या क्षेत्रातही सेवा मोठ्या प्रमाणात गरजेची आहे.

१.२.४- भाडे खरेदी योजना Hire Purchase

व्यावसायिक, उद्योजक, कंपनी, मालमत्ता खरेदी, यंत्रसामग्रीच्या खरेदीकरिता या संस्था वित्तपुरवठा करतात. याशिवाय वाहने व उत्पादन साधनसामग्री, वाहतूक क्षेत्रातील व्यावसायिकांनाही भाडे खरेदी संस्था वित्त पुरवठा करतात. सर्वसामान्य ग्राहकांनाही या संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा केला जातो. महाग चैनीच्या वस्तूंची गरज पूर्ण करण्यासाठी अशा प्रकारचे कर्ज या संस्था देत असतात. महाग वस्तू भाडे खरेदी पद्धतीने खरेदी करता येतात. उद्योजक, व्यापारी, व्यावसायिक यांना विविध मालमत्ता, यंत्रसामग्री खरेदी करण्यासाठी या माध्यमातून कर्जपुरवठा केला जातो. भाडे खरेदी संस्थेची स्थापना करून भांडवलाची दीर्घकालीन गरज पूर्ण करण्यात येते. दक्षिण भारतामध्ये भाडेखरेदी योजना मोठ्या प्रमाणात उपयोगात आणली जाते. भारत सरकार अशा संस्थांचे नियम आणि नियमन करित असल्याचे दिसते. अधिक प्रभावीपणे वित्तपुरवठा करून सामान्यांच्या चैनीच्या व उद्योगाच्या आवश्यक गरजा या संस्थेद्वारे पूर्ण केल्या जातात.

अभिकर्ता सेवा Factoring

व्यापाऱ्याचा मध्यस्थ, दलाल, अडत्या किंवा अभिकर्ता याकरिता या सेवांचा उपयोग होतो. व्यवसाय सेवा संस्था मालकांना अडत्याची सेवा मिळत असते. प्रारंभी कापड व्यवसायात फॅक्टरिंग सेवा लोकप्रिय झालेली आहे. नंतर इतर व्यवसायांतही ती सेवा दिसत आहे. संयुक्त राष्ट्रांतही सेवा विकसित झालेली आहे. खरेदीदाराची खरेदी क्षमता व सधनता, पत यांचा अभ्यास करण्यासाठी या सेवा कार्यान्वित आहेत. उद्योगातील येणे कर्ज अथवा हुंड्या प्रत्यक्ष खरेदी करण्याचे काम अभिकर्ता करित असतो.

‘फॅक्टरिंग सेवा म्हणजे अशा प्रकारचा करार होय की ज्यामार्फत फॅक्टर कमीत कमी दोन सेवा पुरवतात.’ पुरवठादार अभिकर्ताकडे सातत्यपूर्ण आधारावर विक्री अथवा तारणाच्या स्वरूपात मालाच्या विक्रीमुळे निर्माण झालेले येणे वर्ग करत असतात. त्यासाठीच सेवा पुरवितात. अभिकर्ता सेवा म्हणजे, मालमत्तापूर्ण वित्तीय साधने होय. अडत्या नियमित कंपनीची येणे कर्ज खरेदी करतो. त्यासाठी

आगाऊ रक्कम देतो व कंपनीने ज्यांना उधार माल विकलेला असेल अशा ग्राहकाकडून रक्कम वसूल करतो. अभिकर्ता म्हणजे बँका, वित्तीय संस्था, व्यवसाय संस्था, पुरवठा संस्था यांचा संबंध होय. भारतामध्ये १९८९ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेने 'कल्याणसुंदरम समिती' नियुक्त करून त्या संस्थेची फी, कार्यपद्धती, कायदेशीर बाजू यांचा अभ्यास करून शिफारशी सुचविलेल्या आहेत. त्यात १९९० मध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. त्यानुसार भारतभर ही सेवा पुरविण्यात येते.

साठेबाजी व म्युच्युअल फंड Hedge and Mutual Fund :

मध्यम व लघुउद्योगांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी या संस्थांची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेला परस्पर विश्वस्त निधी असेही म्हणतात. भारतात १९६४ मध्ये युनिट ट्रस्टमार्फत परस्पर विश्वस्त निधीची सुरुवात झाली. वाढती भांडवलाची गरज पूर्ण करण्यासाठी म्युच्युअल फंडाची स्थापना करण्यात आली. त्यासाठी विविध कंपन्या स्थापन करण्यात आल्या. १९७८ मध्ये आयुर्विमा महामंडळ' भारतीय स्टेट बँक व इतर सार्वजनिक बँकांनीही म्युच्युअल फंडाची निर्मिती सरकारच्या परवानगीने केली आहे. तर १९९१ मध्ये खाजगी संस्थांनाही परस्पर विश्वस्त निधी स्थापनेची मान्यता देण्यात आली. अलिकडील काळात विदेशी संस्थांची भागीदारीही मान्य करण्यात आली आहे. या संस्थांच्या सहकार्याने आर्थिक विकासास मदत होते आहे. परस्पर विश्वस्त निधीची कार्यपद्धती व्यवस्थित व सुरळीत राहण्यासाठी तसेच गुंतवणूकदाराचे रक्षण करण्यासाठी या संस्थेवर काही नियंत्रणे लावली गेली आहेत. त्यातून या संस्थांचा वित्त व्यवहारातील सहभाग सातत्याने वाढत असलेला दिसत आहे.

१.३ - स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

- १) बँकेतर वित्तीय संस्थांचा वित्तपुरवठा करण्याची भूमिका सांगा.
- २) वैश्विक बँकेचे कार्य स्पष्ट करा.
- ३) वणिक बँकांचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- ४) जोखीम भांडवल म्हणजे काय?
- ५) सहज सुलभ व्यवस्थापनाची कार्यपद्धती स्पष्ट करा.

१.४ - सारांश -

भारतात बँक व्यवसायाप्रमाणेच बँकेतर वित्तीय संस्थांचाही आवश्यकतेनुसार मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला आहे. कारण या संस्थांची कार्यपद्धती लवचिक स्वरूपाची आहे. देशाचा जलद औद्योगिक विकास घडवून आणण्यात या संस्थांचा महत्त्वाचा सहभाग आहे. भारत सरकारनेही अशा संस्थांची निर्मिती केलेली आहे. राज्य वित्तीय महामंडळ ते नाबार्ड, सीड.बी. या संस्था वित्तपुरवठ्यासाठी स्थापन केलेल्या आहेत. ग्राहकांच्या हिताकरिता सर्व बँकिंग सेवा एकाच ठिकाणी मिळण्यासाठी वैश्विक बँक पद्धती स्वीकारण्यात आली आहे. उद्योगाचा विकास करण्यासाठी वणिक बँक पद्धती स्वीकारून उद्योजकाला प्रकल्प अहवालापासून उत्पादन तयार करेपर्यंत मार्गदर्शन, सल्ला व वित्तपुरवठा ही बँक करीत आहे. उद्योजकाचे साहस विचारात घेऊन साहस भांडवल योजना कार्यान्वित झाल्याचे दिसते. वित्ताचे योग्य प्रमाण पद्धतीने उपयोग करण्यासाठी सहज सुलभ व्यवस्थापन पद्धतीचा उपयोग केला जातो. देशातील निवाऱ्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी गृह वित्तपुरवठा ही नवीन संकल्पना सुरू करण्यात आली आहे. उद्योजकाला खेळते भांडवल मोठ्या प्रमाणात मिळावे, याकरिता भाडेपट्टा करारनामा करण्यात येतो. महाग चैनीच्या वस्तूंचा ग्राहकांना उपयोग करता यावा त्यासाठी चैनीच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. उद्योजकांना योग्य मार्गदर्शनाकरिता अभिकर्ता सेवा पुरविण्यात येते. तर भांडवलाचा मोठ्या प्रमाणात पुरवठा करण्यासाठी परस्पर विश्वस्त निधीची स्थापना करण्यात येऊन खाजगी क्षेत्राप्रमाणे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचाही यात सहभाग दिसून येतो.

अशा प्रकारे बँकेतर वित्तीय संस्था देशाच्या विकासात एक महत्त्वाचा घटक म्हणून विविध संस्थांच्या आधारे सेवा पुरवित आहेत.

१.५ - पारिभाषिक शब्द Glossary

SFC राज्य वित्तीय महामंडळ

EXIM भारतीय आयात-निर्यात बँक

SIDBI भारतीय लघुउद्योग विकास बँक

Veritare Capital जोखीम भांडवल

Leasing भाडेपट्टा करारनामा

१.६ - संदर्भ सूचि. Bibliography

- १) प्रा. साळुंखे, प्रा. माटे, २०१० 'आधुनिक बँकिंग आणि वित्तीय पद्धती', जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन, पृष्ठ क्रमांक १०८ ते १३४
- २) प्रा. श्रीकांत जोशी, प्रा. कुलकर्णी - २००२ 'बँकिंग व फायनान्स २', नाशिक, य. च. म. मु. विद्यापीठ, पृष्ठ क्रमांक १६ ते ३५.

प्रकरण - ६ - भारतातील कृत्रिम व नैसर्गिक वस्तू बाजार

(Derivatives and Commodity Markets in India)

१.० घटकाची उद्दिष्टे :

कृत्रिम वस्तू बाजारात असा करार आहे की ज्याचे मूल्य दुसऱ्या संपत्तीपासून उत्पन्न होते. उदा. भाग, भागबाजार निर्देशांक, व्याजदर. जेव्हा अश्या घटकांच्या किंमती बदलतात जेव्हा उत्पन्नातही बदल होतो. विकसित राष्ट्रांमध्ये नाणेबाजार व भांडवलबाजार व्यवहारात प्रतिभूती व्यतिरिक्त ज्या प्रतिभूती गुंतवणूक व व्यापार करतात, त्यांना कृत्रिम वस्तू बाजार म्हटले जाते. त्यात प्रामुख्याने वायदा व्यवहार, भावी विकल्प, विकल्प व्यवहार केले जातात. देशांतर्गत बाजाराप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय बाजारातही व्यवहार करण्यासाठी विदेश चलन कृत्रिम बाजार व्यवहार केले जातात. डेरिव्हेटिव्हज बाजारात जे खरेदी विक्रीचे व्यवहार होतात ते व्यवहार नेहमीच्या बाजारातील व्यवहारासारखे होत नाहीत. कारण ही बाजारपेठ विशिष्ट पद्धतीने व्यवहार करित असते. त्यात प्रामुख्याने वायदा व्यवहार, भविष्यातील व्यवहार व विकास व्यवहाराचा समावेश असतो. ह्या बाजाराची सुरुवात १७व्या शतकामध्ये झालेली दिसते. विदेशात महागाई समस्या सोडवण्यासाठी ह्या बाजारात व्यवहार झालेले दिसून येतात. युरोप, जपान व अमेरिकेमध्ये वायदा बाजार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. भारतातही रोखे विनिमय बाजारात विकास व भावी व्यवहार केले जातात. ह्या बाजारावर शासन आणि शासनाच्या विविध संस्थां मार्फत नियंत्रण प्रस्थापित केले जाते. बाजारातील वर्तमान स्थितीचा विचार करून भावी व्यवहाराची रचना करण्यासाठी व संभाव्य धोके कमी करण्यासाठी बाजाराचा उपयोग होत असतो. ह्या बाजाराच्या मार्फत रिझर्व्ह बँक ग्राहकांच्या हिताचे संरक्षण करित असते. सरकारही वेळोवेळी नियंत्रण प्रस्थापित करून बाजाराची कार्यपद्धती सहजसुलभ चालविण्यासाठी मदत करित असते.

१.१ प्रस्तावना :

कृत्रिम व नैसर्गिक वस्तूंचा बाजार हे एक गुंतागुंतीचे साधन आहे. ह्या बाजाराचे स्वतःचे अस्तित्व नाही. कृत्रिम अथवा उत्पत्ती बाजार असा करार आहे की ज्यांचे मूल्य दुसऱ्या संपत्तीपासून उत्पन्न होते. मूळ घटकांच्या किंमती बदलतात तेव्हा तेव्हा ह्या बाजाराचे उत्पन्न बदलते. “औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत देशांमध्ये नाणेबाजार व भांडवल बाजारात प्रतिभूतीव्यतिरिक्त ज्या प्रतिभूती गुंतवणूक व व्यापारासाठी उपलब्ध असतात त्यांना कृत्रिम बाजार म्हणतात.” नुकसानीपासून संरक्षण देण्याचे काम उत्पन्न बाजार करित असतात. व भविष्यातील वायदे बाजाराचा व्यवहार करून जोखीम स्वीकारली जाते. ह्या बाजारचे विमा पद्धतीशी साम्य दिसून येते. कारण ह्या बाजाराची सुरुवात युरोप, जपान व अमेरिकेत १७व्या शतकात महागाईमुळे विनिमय दर व्याजदाराच्या जोखमीस उत्तर देण्यासाठी परकीय चलनाचे व्यवहार सुरू झालेत. औपचारिक व संघटित व सरकारमान्य उत्पत्ती बाजाराचे व्यवहार मागील तीन दशकांपासून सुरू झाले आहेत. त्यांपैकी ६०% व्यवहार फक्त अमेरिकेत होत आहेत. वर्तमानकाळात अमेरिकेत व्याजदराचे भावी व्यवहार मोठ्या प्रमाणात होत आहेत. कृत्रिम बाजाराच्या व्यवहारात सातत्याने वाढ होत आहे. भारतातही रोखे विनिमय व्यवहार ह्या बाजारामार्फत केले जात आहेत. ह्या बाजाराच्या व्यवहाराचे नियंत्रण करण्यासाठी वेळोवेळी सरकार कायदे करित आहे. त्यात प्रामुख्याने परवाना पद्धती, रोखे करार, चलन करार, निमग संस्थांचे व्यवहार केले जातात. भारतीय वित्तीय बाजारात रुपया व्याजदर व्यवहार केला जातो. त्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने ओटिसी व विनिमय व्यापार ह्याबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित केली आहेत. व्याजदाराची जोखीम कमी करून तिच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी रिझर्व्ह बँक भावी दर करार व

व्याजदर व्यवहार बाजारात आणले गेले. भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळही आदेशाच्या माध्यमातून व्याजदर ह्या बाजारामार्फत करून मुंबई भाग बाजार व राष्ट्रीय भाग बाजारामार्फत केले जातात. त्यामुळे जोखिमीपासून बचाव होत असतो. उत्पत्ती बाजारात जोखीम कमी करण्यासाठी रुपया व्याजदर वायदा विनिमय व्यापार केला जातो. विशिष्ट वस्तूसाठी वायदा व्यवहार करण्यात आला आहे. दीर्घकालीन व्यवहाराचा बाजार हा आहे. १९९६पासून ह्या बाजारात व्यवहार बदल करण्यात आले आहेत. त्यासाठी मुक्त व उदार धोरणे स्वीकारली आहेत. या बाजारात वस्तू उत्पादक, वितरक, व्यापारी, साठेबाज व्यक्ती व्यवहार करतात. रोख बाजार व वायदा बाजार प्रमुख आहेत.

१.२ भारतातील कृत्रिम व नैसर्गिक वस्तूंचा बाजार :

कृत्रिम बाजार हा असा करार आहे की ज्यांचे मूल्य दुसऱ्या संपत्तीपासून निर्माण होते. उदा. भांडवलावरील व्याजदर. जेव्हा अश्या घटकांच्या किंमती बदलतात तेव्हा उत्पन्नात बदल होत असतो. म्हणूनच कृत्रिम बाजार हे गुंतागुंतीचे साधन आहे. ह्याला उत्पत्ती बाजार असेही म्हटले जाते. प्रतिभूतीचा व्यवहार ज्या बाजारात केला जातो त्याला कृत्रिम /उत्पत्ती बाजार असे म्हणतात. नुकसानीपासून संरक्षण करण्याचे काम उत्पत्ती बाजार करित असतो. विमा व्यवहाराप्रमाणेच ह्या बाजारात व्यवहार केले जात असतात. म्हणजेच संभाव्य धोक्यापासून संरक्षण मिळत असते व जोखिमेपासून संरक्षण दिले जाते. नेहमीच्या बाजारपेक्षा विशिष्ट पद्धतीने व्यवहार ह्या बाजारात केले जातात. ह्यात विकल्प व्यवहार, भावी व्यवहार, वायदा व्यवहार केले जातात. १७व्या शतकापासून पाश्चिमात्य देशांत ह्या बाजाराची सुरुवात झालेली आहे. सुरुवातीस वस्तू व्यवहार केला जात होता तर १९७०पासून वित्तीय व्यवहारास सुरुवात झाली. १९७२मध्ये परकीय चलन व्यवहार होऊ लागले. ह्या बाजारातील व्यवहार सातत्याने वाढतच आहे. ह्या बाजारात गैरव्यवहार टाळण्यासाठी व पारदर्शकता आणण्यासाठी शासनामार्फत नियमन केले जाते. त्यासाठी 'परवाना भावी बाजार आयोग' रोखे करार कायद्यात दुरुस्ती. भारताने १९९९पासून रुपया व्याजदर व्यवहार सुरू करण्यात आले. रिझर्व्ह बँकेने भावी दर करार व व्याजदर व्यवहार सुरू केले. सेबीनेही मुंबई भागबाजार व राष्ट्रीय भाग बाजार ह्यात व्याजदर करार सुरू केला आहे. हवाशिवाय वस्तू बाजारात मोठा सहभाग दिसून येतो.

१.२.१ कृत्रिम बाजार (Derivatives Market)

कृत्रिम हे विवादात्मक विधान आहे. 'कृत्री'पासून कृत्रिम निर्माण झाले आहे. त्यामुळे क्रियापद ह्या अर्थाने वापरले जाते. कृत्रिम अथवा उत्पत्ती समान अर्थाने वापरले जातात. त्यातून कृत्रिम बाजार ही संकल्पना अस्तित्वात आली आहे. कृत्रिम बाजार म्हणजे असा करार होय की ज्याचे मूल्य दुसऱ्या संपत्तीपासून उत्पन्न होते. उदा. - भांडवल, व्याजदर. मूळ घटकांच्या किंमती बदलतात तेव्हा उत्पन्नात बदल होत असतो.

“औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत राष्ट्रांमध्ये नाणेबाजार व भांडवल बाजारामध्ये व्यवहारात असलेल्या प्रतिभूतीव्यतिरिक्त ज्या प्रतिभूती गुंतवणूक व व्यापारासाठी उपलब्ध असतात त्यांना कृत्रिम म्हणतात. व या प्रतिभूतीचा व्यवहार ज्या बाजारात केला जातो त्या बाजाराला कृत्रिम बाजार असे म्हणतात.”

ह्या बाजारात नुकसानीपासून संरक्षण देण्यात येते. भविष्यातील वायदे व्यवहार करून जोखीम कमी करण्यात येते. ह्या बाजाराचे कार्य विमा पद्धतीनुसार केले जाते. संभाव्य धोक्यापासून संरक्षण व जोखिमीपासून संरक्षण केले जाते. ह्या बाजारपेठेची एक विशिष्ट प्रकारची कार्यपद्धती असते. त्याच पद्धतीने व्यवहार केले जातात.

१) वायदा व्यवहार - वायदा व्यवहार हा वित्तीय मालमत्तेचा व्यवहार केला जातो. कराराच्या दिवशी आलेली किंमत व आजची किंमत ह्यातील फरक निश्चित करून त्या फरकाच्या रकमेची देवाण-घेवाण केली जाते. यालाच वायदा व्यवहार म्हणतात.

२) भावी विकल्प व्यवहार - भावी व्यवहार नावाने ओळखले जातात. या व्यवहारामध्ये

प्रतिभूतीची देवाण-घेवाण त्वरित न करता भविष्यातील विशिष्ट दिवशी प्रतिभूतीची खरेदी विक्री करण्याची मान्यता दिली जाते. भविष्यातील खरेदीदार विशिष्ट दिवशी प्रतिभूतीची खरेदी करतो व रोख रक्कम देतो. लगेच विक्रेताही प्रतिभूतीचे खरेदीदाराला हस्तांतरण करतो. या व्यवहाराची बाजारात अधिकृत नोंद असते. म्हणूनच याला भावी व्यवहार म्हणतात.

३) विकल्प व्यवहार - विकल्प व्यवहारात खरेदीदारास खरेदी करण्याचा किंवा न करण्याचा तसेच विक्रेत्यास विक्री करण्याचा किंवा न करण्याचा विकल्प दिला जातो. भविष्यकालातील ठरावीक दिवशी प्रतिभूती खरेदी करण्यासंबंधी जर विकास करार केलेला असेल तर तो भविष्यातील दिवशी खरेदी करावयाची किंवा नाही याविषयी आपला निर्णय जाहीर करतो. या विशेष संधीसाठी खरेदीदाराला जास्त किंमत मोजावी लागते. तसेच विक्रेत्यासही विक्री करण्याचा अथवा न करण्याचा विकल्प दिला जातो. म्हणून या व्यवहारास विकल्प व्यवहार म्हणतात.

कृत्रिम बाजाराचा विकास - (Development of Derivatives Market)

ह्या बाजाराच्या व्यवहाराची सुरुवात १७व्या शतकात झालेली दिसून येते. वस्तू वायदा व्यवहार केले जात होते. १९७०नंतर बाजाराच्या व्यवहारात वाढ झालेली दिसते. औपचारिकरित्या संघटितपणे व अधिकृतरित्या या बाजाराची सुरुवात ७०च्या सुमारास झालेली आहे. वाढणाऱ्या महागाईमुळे या बाजारात सहभागी होणाऱ्या सहभागीदारांचे विदेशी विनिमय व्याजदर अशा अनिश्चित धोक्यापासून संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने 'विदेशी चलन वायदा व्यवहार' व व्याजदराचा वायदा व्यवहार १९७५मध्ये ह्या बाजारात सुरू करण्यात आला. युरोप व जपानमध्ये ४० वायदा विकल्प केंद्रे, अमेरिकेत १२ वायदा विकल्प व्यवहार बाजार आहे. ह्या बाजाराच्या एकूण व्यवहारात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. भारतीय रोखे विनिमय बाजाराने रोखे निर्देशांकांचे आणि विकल्प व भावी व्यवहार सुरू केले आहेत. परंतु ते फारसे यशस्वी झालेले दिसत नाहीत. कारण बँकांना वस्तू विनिमय व्यवहारात भाग घेण्यास मनाई होती. त्यामुळे बँका ह्या व्यवहारात सहभागी होत नव्हत्या. १९८०मध्ये बँकांना वस्तू विनिमय बाजारात सहभागी करण्यात आले. ह्या सर्वांचा परिणाम कृत्रिम बाजारात भावी व विकास व्यवहाराची संख्या वाढून ह्या बाजाराचा मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला दिसून येत आहे. ह्या बाजाराचा व्यवहार अधिक गतिमान व पारदर्शक होण्यासाठी भारतात विकास व्यवहारावर काही नियंत्रणेही लावण्यात आली आहेत. त्याचा परिणाम ह्या बाजाराची एक सुसंगत कार्यपद्धती निर्माण होऊन बाजाराचा विकास झालेला दिसतो.

१.२.२. भारतीय उत्पत्ती बाजारावरील नियंत्रण -

भारतीय उत्पत्ती बाजाराचा कारभार पारदर्शक राहण्याकरिता व विकासात अडथळा निर्माण होऊ नये ह्याकरिता शासनाने वेळोवेळी विविध प्रकारचे कायदे केले आणि अस्तित्वात असलेल्या कायद्यात दुरुस्ती केली. शासनमार्फत व शासनाच्या विविध संस्थांमार्फत नियंत्रण प्रस्तावित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

- १) ह्या बाजारात सहभागी होणाऱ्या घटकांना परवानगी घेणे बंधनकारक करण्यात आले. त्यासाठी परवाना भावी बाजार आयोग स्थापन करण्यात येऊन त्याच्यामार्फत परवाना देण्यात येतो.
- २) विकल्प व्यवहारावर बंदी आणण्यासाठी रोखे करार कायद्यात दुरुस्ती करण्यात आली.
- ३) भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीने परकीय व्यापारास मान्यता देऊन परकीय विनिमय व्यवहार करण्यात येऊ लागले. भावी दराचे करार करण्यात येऊ लागले.
- ४) बचत व्यवहाराशी संबंधित हप्ते व इतर देणी जमा करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीची आवश्यकता नाही.
- ५) ह्या बाजारात होणाऱ्या व्यवहाराची माहिती एक आठवड्याच्या आत अहवालासह रिझर्व्ह बँकेत देणे बंधनकारक आहे. आणि लेखापरीक्षणाचा अहवाल दरवर्षी सादर करावा लागतो.

६) व्यापाऱ्यांना व्यवहार करताना बचाव कराराची रक्कम विदेशी चलनाच्या कर्जाच्या बाकी रकमेपेक्षा कमी असली पाहिजे. तसेच बचत कराराची समाप्ती मुदत कर्जाच्या कालावधीपेक्षा अधिक असता कामा नये.

अश्या विविध नियंत्रणांमार्फत ह्या बाजारातील व्यवहार नियंत्रित केले जाऊन व्यवहारांना गतिमान करण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला जात आहे. त्यात भारत सरकार व रिझर्व्ह बँक ह्या व्यवहारावर लक्ष ठेवून नियंत्रण प्रस्तावित करून ह्या बाजाराचा विकासही करीत आहे.

रुपयाचा व्याजदर (Rupees Interest Rate Derivatives)

१९९९पासून भारतीय वित्तीय बाजारपेठेत रुपयाचा व्याजदर सर्वप्रथम आणण्यात आला. त्यामुळे बाजारात व्यापारात वाढ होऊन सक्रीय सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे. तसेच बाजारात व्यवहार करणाऱ्या कंपन्या व प्राथमिक वितरक यांनी मोठ्या प्रमाणात रुपयांचा व्याजदर कृत्रिम व्यवहार करण्यात सुरुवात करून व्याजदर जोखीम व नियंत्रित केला. रिझर्व्ह बँकेने ह्या व्यवहार नियंत्रण व मार्गदर्शन करण्यासाठी 'ओटिसी व विनिमय व्यापार' सुरू केला आहे. त्यानुसार ह्या बाजारातील व्याजदरावरील नियंत्रणे कमी केल्यामुळे विविध बाजारातील कार्यक्षमता वाढली आहे. व्यवहाराची कार्यक्षमता वाढल्यामुळे खर्च कमी होण्यास मदत झाली आहे, त्यामुळे बाजारातील सहभागीदार जी व्याजाच्या संदर्भात जोखीम स्वीकारत होते ती कमी करण्याचा व तिच्यावर नियंत्रणे ठेवण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने भावी दर करार व व्याजदर व्यवहार जोखीम कमी करण्यासाठी आणले. त्यानुसार व्यापारी बँका व वित्तीय संस्था सहभागीदार भावी दर करार व व्याजदर व्यवहार ह्याच्या आधारे ग्राहकाचे व्याजदर जोखमीपासून बचाव करून मार्गदर्शन करीत आहेत. २००३मध्ये व्यवहार करणाऱ्या सर्व घटकांनी व्याजदराच्या वायदा व्यापार विनिमय माध्यमातून सर्व व्यवहार करावे असे रिझर्व्ह बँकेने मार्गदर्शक सूचनेनुसार लागू केल्या. भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळ (सेबी) नेही ह्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार मुंबई भाग बाजार व राष्ट्रीय भागबाजारात भावी व्याजदर करार व व्याजदर व्यवहार करण्यास सुरुवात केली आहे. आणि आपल्या ग्राहकांचे व्याजदर जोखमीपासून संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी तरल व्याजदर निश्चित केला आहे. तरल दर ठरविण्यात आला. डॉलर व रुपयाचा संबंध स्पष्ट केला आहे. भारतीय प्रतिभूती दर हा तरल दराशी निगडित केला. त्यानुसार रुपयाचा व्याजदर वायदा विनिमय व्यापार करून रुपयाचा व्याजदर नियंत्रित केला आहे.

१.२.३ रुपया व्याजदर बाजाराचे नियंत्रण (Regulations of Rupees Interest Rate Derivative Market)

कृत्रिम बाजारात रुपयाच्या व्याजदर व्यवहारावर रिझर्व्ह बँकेने विविध प्रकारची नियंत्रणे प्रस्थापित केली आहेत. ह्या बाजारात सहभागी होणाऱ्या घटकांना परवाना महत्वाचा करण्यात येऊन त्याबाबत बँकांना विशेष अधिकार देऊन बँकांनी सर्व व्यवहार नियंत्रण ठेवावे. तसेच भावी दर करार व व्याजदर व्यवहारावर लक्ष ठेवून ग्राहकांचे व्याजदर जोखमीपासून संरक्षण करावे. व्याजदर प्रभावित करण्यात आले. सर्व व्यवहाराची माहिती रिझर्व्ह बँकेला होण्यासाठी अहवाल सादर करण्याचे बंधन घालण्यात आले. भांडवलाची परिवर्तनीयता करण्याची तरतूद करण्यात आली. प्रतिभूती पतप्रदर्शन आवश्यक करण्यात आले. हिशेब पद्धती व हिशेब तपासणीची नियंत्रणे घालून ग्राहकाचे हित साध्य केले जात आहे. उत्पन्न विवरण पत्र आवश्यक करण्यात आले. व्यवहाराचे स्वरूप व अटी, पत जोखमीचे केंद्रीकरण व योग्य किंमत व बाजार जोखीम प्रदर्शित करणे आवश्यक आहे. सर्व व्यवहाराचे मूल्यांकन करण्यात यावे व सर्व कागदपत्रांची माहिती रिझर्व्ह बँकेमध्ये सादर करण्यात यावी, त्यामुळे व्यवहारात पारदर्शकता येऊन ग्राहकाचे व सहभागीदाराचे व्याजदर जोखमीपासून संरक्षण होईल.

अश्या विविध घटकांच्या आधारे नियंत्रण प्रस्थापित करून रुपयाचा व्याजदर आणि कृत्रिम बाजाराच्या व्यवहारात पारदर्शकता आणून सर्वसामान्य सहभागीदाराचा विश्वास वाढविण्याचा प्रयत्न रिझर्व्ह बँकेमार्फत केला जात आहे.

१.२.४. भारतातील वस्तु उत्पत्ती बाजार (Commodity Derivatives Market in India)

भारतामध्ये काही विशिष्ट वस्तूंचा दीर्घकालीन व्यवहार करण्यासाठी भावी बाजाराची निर्मिती करण्यात आली आहे. भावी बाजार आयोगाच्या मान्यतेनुसार काही विशिष्ट वस्तूसाठी वायदा व्यवहार सुरू केलेला आहे. त्यासाठी प्रत्यक्षात वस्तूंची देवाण-घेवाण करण्याची गरज नसते. हा भावी व्यवहार ताग, बटाटे, कापूस, कागद, हळद, ऊस ह्या वस्तूसाठी सुरुवातीस करण्यात आला आहे. १९९७पर्यंत फक्त कापसाचा व्यवहार केला जात होता. त्यानंतर इतर वस्तूंच्या व्यवहारास मान्यता दिली आहे. तीन वर्षासाठी वायदे व्यवहारात मान्यता दिली आहे. भारतीय बाजारपेठेत गैरव्यापारी वस्तूंची विक्री अनेक वर्षांपासून होत आहे. भारतात व्यापारी,, परिवर्तनीय, गैरव्यापारी, परत खरेदीचा पर्याय असलेले औद्योगिक कर्ज रोखे, परस्पर विश्वास निधीचे घटक व भावी विनिमय करार यांचा दीर्घकालीन व्यवहार ह्या बाजारात अस्तित्वात आहेत. ह्या बाजारात काही नवीन वस्तूंचा अलीकडे प्रवेश झाला आहे व नवीन प्रतिभूतीचा समावेश आहे. १९९५मध्ये करारात दुरुस्ती करण्यात आली. तर राष्ट्रीय बाजाराचे तीन स्तरावर कायदा व विकल्प स्कंध निर्देशांक सुरू केले आहेत. तर नवीन निर्देशांक निफ्टी वायदा व विकल्प व्यवहाराकरिता सुरू केला आहे. वायदा व विकल्प बाजाराची स्थापना करण्यात आली आहे. ह्या बाजाराबाबत मुक्त व उदार धोरण स्वीकारण्यात आले आहे. त्यानुसार चलन बदल आणि भावी दर करार ह्यासाठी आव्हान करण्यात येते. वस्तूंची नोंदणी करणे आवश्यक आहे. व्यवहाराची फी परत करण्याची तरतूद ह्या बाजारात आहे. रिझर्व्ह बँकेला व्यवहाराचा अहवाल सादर करण्याचे बंधन आहे. वार्षिक ... करण्यात येते. अधिकृत मान्यता रिझर्व्ह बँकेकडून देण्यात येते. अशा विविध मार्गदर्शक तत्वांच्या आधारे वस्तु उत्पत्ती बाजारावर रिझर्व्ह बँक मार्गदर्शन व नियंत्रण ठेवीत असते.

भारतातील वस्तु विनिमय बाजार (Commodity Stock Exchanges in India)

भारतातील वस्तु विनिमय बाजार हा बाजारातील घटकांना जोखमीपासून संरक्षण पुरवित असतो. ह्या बाजारात नैसर्गिक वस्तूंची खरेदी-विक्री होत असते. व त्या वस्तूंची किंमत कमी होण्याची सर्वात मोठी शक्यता असते. अश्या जोखमीपासून संरक्षण करण्याचे कार्य ह्या बाजारात होत असते. रोख बाजाराच्या व्यवहारामध्ये अडथळा निर्माण होणार नाही ह्यासाठी हा बाजार सातत्याने प्रयत्न करित असतो. ह्या बाजारात उत्पादक, वितरक, व्यापारी, साठेबाज व्यवहार करतात. ह्या बाजाराचे दोन भागांत वर्गीकरण दिसून येते. रोख व्यवहारासाठी 'रोख बाजार' व 'वायदा बाजार' आहेत. वायदा बाजारात भविष्यातील व्यवहार पूर्ण केले जातात. ग्राहकोपयोगी वस्तु प्रमाणित मालाचा मोठ्या प्रमाणात व्यापार केला जातो. मालाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण नसते व किंमतसुद्धा अनिश्चित असते. म्हणून साठेबाज परिस्थितीचा फायदा घेण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झालेले असतात. म्हणून अनिश्चित किंमतीच्या जोखमीपासून संरक्षण देण्याचे काम ह्या बाजारात केले जाते. ह्या बाजारात सर्व प्रमाण निश्चित केली जातात. त्यावरून वायदा करार करण्यात येतो. व विक्रेत्याला प्रमाणित माल देण्याचा विकल्प देण्यात येतो. अशाप्रकारे विविध नियंत्रणामार्फत व्यवहार करार करून बाजारात मालाची खरेदी-विक्री केली जाते. वस्तु विनिमय बाजार भारतीय अर्थव्यवस्थेत अस्तित्वात असून जगातील प्रमुख वस्तु विनिमय बाजारांत त्याचा सहभाग आहे.

१.३ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न.

- १) वायदा व्यवहार स्पष्ट करा.
- २) उत्पत्ती बाजारावरील नियंत्रणे थोडक्यात सांगा.
- ३) भावी दर करार सांगा.
- ४) रुपयाच्या व्याजदराने नियंत्रण हवा बाजारात कशा पद्धतीने केले जाते.
- ५) भारतातील वस्तु उत्पत्ती बाजार स्पष्ट करा.
- ६) वस्तु विनिमय बाजारात जोखीम कशी कमी केली जाते?

१.४ सारांश (Summary)

कृत्रिम वस्तु बाजार असा बाजार आहे की त्याचे मूल्य दुसऱ्या संपत्तीपासून उत्पन्न होते. ह्यात वायदा व्यवहार, भावी विकल्प व विकल्प व्यवहार केले जातात. व विदेशी चलनाचा कृत्रिम बाजार व्यवहारही केला जातो. हवा बाजाराच्या व्यवहाराची एक विशिष्ट प्रकारची पद्धत आहे. हवा बाजाराची सुरुवात १७व्या शतकात झालेली असली तरी १९७० नंतर खऱ्या अर्थाने हवा बाजाराचा विकास झाला आहे. पाश्चात्य देशांमध्येही हा बाजार प्रचलित आहे. व्यवहारात पारदर्शकता येण्याकरिता शासन व शासनाचे विविध विभाग हवा बाजारावर नियंत्रण ठेवीत असतात. परवाना पद्धती, रोखे करार, चलन करार केले जातात. भारतीय वित्तीय बाजारात रुपया व्याजदर व्यवहार केला जातो. रिझर्व्ह बँक 'भावी दर करार' व 'व्याजदर व्यवहार' मार्फत जोखीम कमी करून संरक्षण देत असते. वायदा विनिमय व्यवहार करून रुपयाच्या व्याजदरावर नियंत्रण प्रस्थापित केले जाते. अलीकडे हवा बाजारात मूल्य व उदार धोरण स्वीकारलेले दिसत आहे. बाजारात वस्तु उत्पादक, वितरक, व्यापारी, साठेबाज व्यक्ती व्यवहार करतात. रोख बाजार व वायदा बाजार दोन प्रमुख प्रकार आहेत. हवा बाजारातील गैरव्यवहार कमी करण्यासाठी 'परवाना भावी बाजार आयोग' स्थापन केला आहे. नुकसानीपासून संरक्षण देण्यासाठी भविष्यातील वायदे व्यवहार करून जोखीम कमी करण्यात येते. हवा बाजाराचा विमा पद्धतीप्रमाणे संरक्षण देण्याचे कार्य करतो. हवा बाजाराचा विकास होऊन व्यवहाराची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत असून बँका व वित्तीय संस्थांचा समावेश वाढत आहे. हवा बाजारावर सरकारमार्फत नियंत्रणही प्रस्थापित केले जाते. 'सेबी' संस्थेचा सहभाग हवा बाजारात झाला आहे. प्रतिभूती दर व तरलता दर संलग्न केले जातात. काही विशिष्ट वस्तूंसाठी भावी बाजाराची निर्मिती केलेली आहे. त्यासाठी प्रत्येक वस्तूच्या देवाण-घेवाणीची आवश्यकता नसते. भावी विनिमयाच्या मार्फत दीर्घकालीन व्यवहार केले जातात. रिझर्व्ह बँकेला व्यवहाराचा अहवाल वेळोवेळी सादर करावा लागतो. व व्यवहारांचा परवाना घ्यावा लागतो. रोख बाजार व वायदा बाजारामार्फत व्यवहार पूर्ण केले जातात. ग्राहकांना संरक्षण देण्याचे काम हवा बाजारात केले जाते.

१.५ पारिभाषिक शब्द -

Derivative	कृत्रिम / उत्पत्ती
Future Option	वायदा विकल्प
Forward Markets Commission	परवाना भावी बाजार आयोग
Interest Rate Swap	व्याजदर व्यवहार
Forward Rate Agreement	भावी दर करार

१.६ संदर्भ सूची (Bibliography)

- १) प्रा. साळुंखे, प्रा. माटे (२०१०) 'आधुनिक बँकिंग आणि वित्तीय पद्धती', जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पान नं. १३५ ते १४३.
- २) प्रा. जोशी, प्रा. कुलकर्णी (२००२) 'बँकिंग व फायनान्स', नाशिक, य.च.म.मु. विद्यापीठ, पान नं. १८ ते २७.

**प्रकरण - ७ - भारतीय वित्तीय पद्धतीचा
आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन
(International Aspects of the Indian
Financial System)**

१.० उद्दिष्टे

- १) भारतीय वित्तीय प्रणालीचे जागतिकीकरणामुळे नवीन संधी, साहस व आव्हाने असलेली बाजारपेठ उपलब्ध झालेली आहे. त्याबद्दल माहिती मिळविणे.
- २) परकीय संस्थात्मक गुंतवणूक, भूमिका व नियंत्रण तसेच अनिवासी भारतीयांच्या सहभागाबद्दल माहिती मिळविणे.
- ३) भारतीय विदेशी विनिमय बाजार माहिती व त्याचे कार्य कसे चालते माहिती मिळविणे.
- ४) आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्थापन झालेल्या बँकांच्या उद्देश व कार्याबद्दल माहिती मिळविणे.
 - अ) जागतिक बँकेच्या उद्देशाबद्दल माहिती मिळविणे.
 - ब) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी
 - क) आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ
- ५) विदेशातील बँकिंग व्यवहार आणि चलन व्यापार यांचे उद्देश अभ्यासणे.
- ६) युरो चलनाची बाजारपेठ अभ्यासणे.
- ७) आंतरराष्ट्रीय बँकिंगचे नियमन कशा पद्धतीने होते ते अभ्यासणे.
- ८) रुपयाचे परिवर्तन याचा अभ्यास करणे.

१.१ प्रास्ताविक :

मागील दोन दशकांपासून म्हणजे १९९१च्या नवीन आर्थिक धोरणांपासून भारतीय वित्तप्रणालीमध्ये स्पर्धात्मकदृष्ट्या खूप मोठे बदल स्वीकारण्यात आले. महत्वाचे म्हणजे खाजगीकरण, जागतिकीकरण व उदारीकरणाचा स्वीकार भारतीय अर्थव्यवस्थेने केल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनातून भारतीय वित्तप्रणाली खूप मोठी आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारपेठ म्हणून उदयास आलेली आहे आणि त्या अनुषंगाने वित्तीय बाजारातील गुंतवणूकदार, सहभागीदार, धोरणकर्ते यांच्यासाठी एक नवीन संधी साहस व आव्हाने असलेली बाजारपेठ उपलब्ध झालेली आहे.

जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या परिस्थितीत जागतिक अर्थव्यवस्था एक मोठी बाजारपेठ झालेली आहे. व त्या बाजारपेठेत कोणत्याही नियंत्रणाशिवाय कल्पना जनता, माल, सेवा, वित्त किंवा भांडवल यांचे मुक्तपणे हस्तांतरण घेत आहे.

१.२ विषय विवेचन

१९९१च्या नवीन आर्थिक धोरणांमुळे भारतीय वित्तीय आणि भांडवल बाजारपेठही जागतिकदृष्ट्या मुक्त बाजारपेठ झालेली आहे आणि यामुळे भारतीय उत्पादन, माल, सेवा व भांडवल यांचा व्यापार जागतिक स्तरावर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मुक्तपणे होत आहे. म्हणजेच भारतीय उत्पादन किंवा सेवेला आंतरराष्ट्रीय दर्जा प्राप्त झालेला आहे. याचा परिणाम जागतिक अर्थव्यवस्था ही आंतरराष्ट्रीयदृष्ट्या मुक्त बाजारपेठ झाली आहे. तसेच जागतिकीकरणामुळे भांडवल किंवा वित्तीय बाजारपेठ एकत्र आलेली असून जागतिक स्तरावर वित्तीय सेवा व भांडवलाचा सहजरित्या व्यापार करणे शक्य होत आहे.

आजच्या स्पर्धात्मक परिस्थितीत माहिती व तंत्रज्ञान या उद्योगाच्या माध्यमातून व इतर पायाभूत उद्योगांच्या विकासासाठी गुंतवणूकदार, ग्राहक, बँका, इन्शुरन्स कंपन्या, वित्तीय संस्था, प्रतिभूती संस्था,

गुंतवणूक बँका, मालमत्ता व्यवस्थापन कंपनी, आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदार इ.साठी आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारपेठ ही वित्तीय मध्यस्थ म्हणून कार्य करित आहेत. त्यामुळे वित्तीय सेवांचा विकास होण्यास मदत होत आहे.

१.४ परकीय संस्थात्मक गुंतवणूक - भूमिका व नियंत्रण तसेच अनिवासी भारतीयांचा सहभाग (Role and Regulations of Ells and NRIs Participation)

भांडवल बाजाराच्या माध्यमातून परकीय गुंतवणूकदारांना आकर्षित केले जाते. ज्यात व्यक्ती म्हणजे परकीय नागरिक किंवा अनिवासी भारतीय इ.चा समावेश होतो. या संस्थांना परकीय गुंतवणूक संस्था (FDI - Foreign Direct Investment) असे म्हणतात. तर काही गुंतवणूक ही परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या माध्यमातून समभागांमध्ये किंवा रोख्यांमध्ये होत असते. ह्या गुंतवणुकीला परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक असेही म्हणतात. भांडवल बाजारातील प्राथमिक व दुय्यम भाग बाजारात परकीय संस्थांची गुंतवणूक ही खूप महत्त्वाची ठरत आहे. ही गुंतवणूक साधारणतः सहजसुलभ अशा गुंतवणुकीमध्ये म्हणजेच पोर्टफोलिओ गुंतवणुकीच्या प्रकारामध्ये होत असते. आणि ही गुंतवणूक साधारणतः भांडवल बाजारातील प्राथमिक भागबाजार व दुय्यम भागबाजार अशा दोन्ही ठिकाणी केली जात असते. तसेच परकीय संस्थात्मक गुंतवणुकीच्या माध्यमातून अल्पकालीन व मध्यकालीन बचत व गुंतवणुकीमध्ये दुवा साधण्याचे कार्य या गुंतवणुकीमार्फत केले जाते. तसेच या बचती किंवा गुंतवणुकीदरम्यान असलेले अंतर भरून काढण्याचे कार्यसुद्धा या संस्थात्मक गुंतवणुकीच्या माध्यमातून होत असते. अशा प्रकारच्या परकीय संस्था आपली गुंतवणूक ही प्राथमिक भागबाजारातून नवीन दर्जेदार भागांच्या माध्यमातून करित असतात. ह्या संस्था एका वेळेस एका कंपनीत जास्तीत जास्त २४% एवढीच गुंतवणूक करू शकतात. ह्या संस्थांना यापेक्षा जास्त गुंतवणूक एखाद्या कंपनीत करावयाची असेल तर त्यासाठी ह्या संस्थांना त्या कंपनीच्या संचालक मंडळाच्या विशेष मान्यतेची गरज भासते. परंतु काही वेळेस अशा परकीय संस्था शासनाच्या नियमानुसार यापेक्षा जास्त गुंतवणूक करू शकतात.

१.३ भारतीय वित्तीय प्रणालीचे जागतिकीकरण

मागील दोन दशकांपासून म्हणजे १९९१च्या नवीन आर्थिक धोरणांपासून भारतीय वित्त प्रणालीमध्ये स्पर्धात्मकदृष्ट्या खूप मोठे बदल स्वीकारण्यात आले. म्हणजे खाजगीकरण, जागतिकीकरण व उदारीकरणाचा स्वीकार भारतीय अर्थव्यवस्थेने केल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनातून भारतीय वित्तप्रणाली खूप मोठी आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारपेठ म्हणून उदयास आलेली आहे. या अनुषंगाने वित्तीय बाजारातील गुंतवणूकदार, सहभागीदार, धोरणकर्ते यांच्यासाठी एक नवीन संधी साहस व आव्हाने असलेली बाजारपेठ उपलब्ध झालेली आहे.

जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या परिस्थितीत जागतिक अर्थव्यवस्था एक मोठी बाजारपेठ झालेली आहे व त्या बाजारपेठेत कोणत्याही नियंत्रणाशिवाय कल्पना, जनता, माल, सेवा, वित्त किंवा भांडवल यांचे मुक्तपणे हस्तांतरण होत आहे. म्हणजेच जागतिकीकरण म्हणजे कोणत्याही राष्ट्राची सीमा नसलेली मुक्त बाजारपेठ होय की, ज्या बाजारपेठेत सर्व व्यवहार, व्यापार मुक्तपणे केला जातो. त्यास कोणत्याही देशाची बंधने लागू होत नाहीत.

१९९१च्या नवीन आर्थिक धोरणांमुळे भारतीय वित्तीय आणि भांडवल बाजारपेठही जागतिकदृष्ट्या मुक्त बाजारपेठ झालेली आहे. यामुळे भारतीय उत्पादन, माल, सेवा, वित्त व भांडवल यांचा व्यापार जागतिक स्तरावर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मुक्तपणे होत आहे. म्हणजेच भारतीय उत्पादन किंवा सेवेला आंतरराष्ट्रीय दर्जा प्राप्त झालेला आहे. याचा परिणाम जागतिक अर्थव्यवस्था ही आंतरराष्ट्रीयदृष्ट्या मुक्त बाजारपेठ झाली आहे. तसेच जागतिकीकरणामुळे भांडवल किंवा वित्तीय बाजारपेठ एकत्र आलेली असून जागतिक स्तरावर वित्तीय सेवा व भांडवलाचा सहजरित्या व्यापार शक्य होत आहे. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारपेठ ही वित्तीय मध्यस्थ म्हणून कार्य करित आहे व त्यामुळे वित्तीय सेवांचा

विकास होण्यास मदत होत आहे.

परकीय संस्थांची गुंतवणूक ही विकसनशील भांडवल बाजारास विकासाच्या दृष्टीने साहाय्य करित असते म्हणून नवीन उद्योजक अशी संस्थात्मक गुंतवणूक व्यवसाय विस्तारासाठी किंवा नवीन कंपनी स्थापन करण्याच्या उद्देशाने स्वतःकडे वळविण्याचा किंवा काबीज करण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु ही गुंतवणूक जरी भांडवल बाजाराच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची असली तरी ह्या संस्था आपली गुंतवणूक एखाद्या प्रकल्पातून कधी काढून घेतील त्याबाबतीत निश्चित सांगता येत नाही. म्हणून अशी गुंतवणूक पाहिजे तेवढी दीर्घकाळासाठी सुरक्षित नाही. तसेच विश्वसनीयसुद्धा नाही. म्हणून याचा नकारात्मक स्वरूपाचा परिणाम भांडवल बाजारावर मोठ्याप्रमाणावर दिसून येतो व भांडवल बाजार मोठ्या प्रमाणावर कोसळू शकतो.

अनिवासी भारतीयांचा सहभाग-

भांडवल बाजाराच्या माध्यमातून परकीय गुंतवणूकदारांना आकर्षित केले जाते. त्यात व्यक्ती, म्हणजे परकीय नागरिक NRI (Non Resident Indians) यांचाही समावेश होतो. भारतीय भांडवल बाजारामध्ये अनिवासी भारतीयांचा गुंतवणुकीच्या बाबतीत असलेल्या सहभाग भांडवल बाजाराच्या विकासाच्यादृष्टीने महत्त्वाचा आहे. भांडवल बाजारातील अनिवासी भारतीयांचा सहभाग हा विशेषतः अल्प व मध्यमकाळासाठी असतो. ते नेहमी अल्प, मध्यमकालीन गुंतवणूक करण्यास प्राधान्य देतात. याबरोबरच हे गुंतवणूकदार अल्प व मध्यमकाळासाठी आपली गुंतवणूक जमा करून कमी कालावधीत नफा कमविण्याच्या उद्देशाने अशी गुंतवणूक करित असतात. तसेच अल्प किंवा मध्यम काळासाठी गुंतवणूक करून ते भांडवल बाजारात निर्माण होणाऱ्या संभाव्य धोक्यांपासून स्वतःच्या गुंतवणुकीचा बचाव करण्याचा प्रयत्न करित असतात. म्हणजेच स्वतःच्या गुंतवणुका सुरक्षित ठेवण्याचा ते प्रयत्न करतात. असे असले तरी ही गुंतवणूक भांडवल बाजाराच्या दृष्टीने व देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

थोडक्यात भांडवल बाजाराच्या माध्यमातून परकीय गुंतवणूकदार संस्था व अनिवासी भारतीय यांना आकर्षित करण्याचे प्रयत्न केले जातात. त्याचा परिणाम या गुंतवणुकीच्या माध्यमातून भांडवल बाजाराच्या विकासाला चालना मिळते व आर्थिक विकासास मदत होते.

१.४ भारतीय विदेश विनिमय बाजार

ज्या बाजारात परकीय चलनाचे खरेदी विक्रीचे व्यवहार केले जातात त्या बाजाराला परकीय विनिमय बाजार असे म्हणतात.

विदेशी विनिमय बाजाराची प्रमुख तीन कार्ये.

- १) क्रयशक्तीचे म्हणजेच खरेदी शक्तीचे हस्तांतरण करणे.
- २) विदेशी व्यापारासाठी वित्तपुरवठा व पतपुरवठा करणे.
- ३) परदेशातील देणी देणे.

वरील कार्ये पार पाडण्यासाठी विदेश विनिमय बाजारात बँका, व्यवहारकर्ते व हुंडी दलाल हे व्यवहार करणारे घटक आहेत. परकीय विनिमय बाजारात परकीय चलनाचे खरेदी मूल्य व विक्री मूल्य यातील फरक हा व्यवहारकर्त्यांचा नफा असतो.

एका देशातील ऋणकोच्या रकमा स्वीकारून दुसऱ्या देशातील धनकोंना तेवढ्या रकमांचे अधिदान करणे हे कार्य बँका आपल्या शाखा किंवा पत्रहित यांच्यामार्फत सहजतेने करतात.

परकीय विनिमय बाजारात दलाल मध्यस्थांचे कार्य करतात. व्यवहारकर्ते हे खरेदी विक्रीचे कार्य करतात. विदेशी विनिमय बाजारात समाविष्ट होणारे ग्राहक पुढीलप्रमाणे आहेत :

- १) आयात-निर्यात व्यापार करणारे व्यापारी.
- २) परदेशी प्रवासी, शिक्षण घेणाऱ्या व्यक्ती.
- ३) परकीय चलनाची खरेदी-विक्री करणारे व्यापारी किंवा कंपन्या

४) विविध राष्ट्रांची सरकारे.

५) साठेबाज.

भारतामध्ये विदेश विनिमय बाजार हा ३ स्तरावर विभागला गेला आहे. त्यात सर्वोच्च स्थानी भारतीय रिझर्व्ह बँक, मध्यस्थानी भारतीय रिझर्व्ह बँकेद्वारा निर्गमित परवानाधारक अधिकृत वितरक, तर तिसऱ्यास्थानी आयात निर्यात व्यापार करणारे ग्राहक इ.चा समावेश आहे. थोडक्यात विकसनशील देशांच्या दृष्टिकोनातून आंतरराष्ट्रीय वित्तीय प्रणालीतील एक महत्त्वाचा घटक म्हणून विदेश विनिमय बाजारपेठ कार्य करित आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चलनाचे अल्पकालीन भांडवल प्रवाहात वित्तीय भौतिक मालमत्तेचे दीर्घकालीन गुंतवणुकीत रूपांतर करण्याच्या दृष्टीने परकीय चलन विनिमय आवश्यक ठरले आहे.

१.५ आंतरराष्ट्रीय बँकिंग व आंतरराष्ट्रीय भांडवल बाजार

(International Banking and International Capital Market)

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील बहुतेक देशांची आर्थिक स्थिती खूप खालावली होती. आणि त्याचा परिणाम बहुतेक देशात आर्थिक संकट निर्माण झाले व त्यामुळे या सर्व देशांमध्ये आर्थिकदृष्ट्या गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झालेली होती. वित्तीय महासभेमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आंतरराष्ट्रीय बँका स्थापण्याचा निर्णय घेण्यात आला व या निर्णयानुसार जागतिक स्तरावर पायाभूत सुविधांचा व मूलभूत घटकांच्या विकासासाठी दीर्घकालीन कर्जाची किंवा भांडवलाची गरज पूर्ण करण्यासाठी 'जागतिक बँक' (World Bank) म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय पुनर्रचना आणि विकास बँक (International Bank for Reconstruction Development) व अल्पकालीन देण्याघेण्याचे व्यवहार करण्यासाठी, विनिमय दर स्थिर ठेवण्यासाठी तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मौलिक सहकार्य वाढविण्याच्या दृष्टीने 'आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी' (International Monetary Fund) ची स्थापना करण्यात आली.

याबरोबरच १९९५साली जागतिक बँकेची संलग्न संस्था म्हणून 'आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ'(International Finance Corporation) स्थापना, सभासद राष्ट्रातील उत्पादक अशा खाजगी उद्योगांना चालना देऊन आर्थिक विकासाला चालना देण्याचा प्रमुख उद्देश साध्य करण्यासाठी करण्यात आली. तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आशिया खंडाचा विकास करण्यासाठी तसेच या खंडात आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्याच्या उद्देशाने १९ डिसेंबर १९६६ रोजी 'आशियाई विकास बँक' (Asian Development Bank) ची स्थापना करण्यात आली. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्थापन झालेल्या या बँकांचे उद्देश व कार्ये पुढीलप्रमाणे -

१.५.१ जागतिक बँक किंवा आंतरराष्ट्रीय पुनर्रचना आणि विकास बँक

१९९४ साली ब्रेटनवुडस न्यू हॅम्पशायर येथे आयोजित केलेल्या वित्तीय महासभेमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आंतरराष्ट्रीय बँका स्थापण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या निर्णयानुसार जागतिक स्तरावर पायाभूत सुविधांचा व मूलभूत घटकांच्या विकासासाठी दीर्घकालीन कर्जाची गरज पूर्ण करण्यासाठी जागतिक बँक म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय पुनर्रचना आणि विकास बँक स्थापण्याचा निर्णय घेण्यात आला असला तरी प्रत्यक्षात मात्र या बँकेचे कार्य जून १९४६मध्ये सुरू झाले. ही बँक स्थापनेमागचे उद्देश पुढीलप्रमाणे-

- १) दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात फ्रान्स, जर्मनी इ. युरोपीय देश तसेच ब्रिटनची अर्थव्यवस्था खूप विस्कळीत झालेली होती. ही परिस्थिती सावरण्यासाठी व या देशांची आर्थिक पुनर्रचना करून स्थैर्य प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने या बँकेची स्थापना करण्यात आली.
- २) विकसित व अविकसित देशांत असलेली आर्थिक विषमता दूर करण्याच्या उद्देशाने तसेच आफ्रिका व आशिया खंडांतील आर्थिक परिस्थितीचा विकास करण्याच्या उद्देशाने जागतिक बँकेची स्थापना करण्यात आली.

१.५.२ आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (International Monetary Fund)

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दुसरी १९४४साली अल्पकालीन देण्याघेण्याचे व्यवहार करण्यासाठी, विनिमय दर स्थिर ठेवण्यासाठी तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मौद्रिक सहकार्य वाढविण्याच्या दृष्टीने 'आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी'ची स्थापना करण्यात आली. संस्थेचे उद्देश पुढीलप्रमाणे :

- १) आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मौद्रिक स्थिरता निर्माण करण्याच्या उद्देशाने या संस्थेची स्थापना करण्यात आली.
- २) जगातील विविध राष्ट्रांमधील परस्पर व्यापार वाढवून त्यात समतोल साधण्यासाठी विविध प्रकारच्या सोयी सुविधा निर्माण करण्यासाठी या संस्थेची स्थापना करण्यात आली.
- ३) सभासद राष्ट्रांतील रोजगाराची पातळी वाढविण्यास सहकार्य करण्याच्या उद्देशाने या संस्थेची स्थापना करण्यात आली.
- ४) विविध राष्ट्रांमध्ये चलनाचे अवमूल्यन करण्याबाबत होणारी स्पर्धा टाळण्यासाठी.
- ५) सभासद राष्ट्रांमधील निर्माण घेणारे व्यवहार तोलातील असंतुलन दूर करण्यासाठी या संस्थेचे सहकार्य मिळविणे.
- ६) सभासद राष्ट्रांतील आर्थिक असंतुलनाचा कालावधी कमी करण्यासाठी इ. सर्व उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या उद्देशाने आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीची स्थापना करण्यात आली.

१.५.३ आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ (International Finance Corporation)

१९५५साली जागतिक बँकेची संलग्न संस्था म्हणून 'आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ' स्थापना सभासद राष्ट्रांतील उत्पादक अशा खाजगी उद्योगांना उत्तेजन देऊन आर्थिक विकासाला चालना देण्याचा प्रमुख उद्देश साध्य करण्यासाठी करण्यात आली. ही संस्था विशेषतः खाजगी उद्योगांना मोठ्याप्रमाणावर आर्थिक मदत करते. तसेच ही संस्था जरी जागतिक बँकेची संलग्न संस्था असली तरी या बँकेचे स्वतंत्र अस्तित्व आहे.

या महामंडळाचे उद्दिष्ट व कार्ये पुढीलप्रमाणे

- १) सभासद राष्ट्रांतील खाजगी उद्योगांना वित्तपुरवठा करून त्यांना प्रोत्साहन देणे.
- २) सभासद राष्ट्रांचा आर्थिक विकास साध्य करण्याच्या उद्देशाने विविध मार्गांनी भांडवलाचे एकत्रीकरण करणे व त्याचा अविकसित व विकसित राष्ट्रांच्या विकासासाठी वापर करणे.
- ३) अविकसित राष्ट्रांतील जनतेचे राहणीमान उंचावणे, उत्पादन क्षेत्रात गुंतवणूक करून विदेशी व खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देऊन जगात आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे.
- ४) या महामंडळाच्या माध्यमातून गरीब व अविकसित देशांना सभासदत्व देऊन त्यांना आपल्याकडील तज्ज्ञ व अनुभवी व्यक्तींचे सहकार्य उपलब्ध करून देणे.
- ५) आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक प्रकल्पांची योजना निश्चिती करणे व ती प्रत्यक्षात कार्यान्वित करण्याचा प्रयत्न करण्याचे कार्य ही संस्था करित असते.

जागतिक स्तरावर विकास साध्य करण्यासाठी या संस्थेची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

१.५.४ आशियाई विकास बँक (Asian Development Bank)

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आशिया खंडाचा विकास करण्यासाठी तसेच या खंडात आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्याच्या उद्देशाने १९ डिसेंबर १९६६ रोजी आशियाई विकास बँकेची स्थापना करण्यात आली असली तरी प्रत्यक्षात या बँकेच्या कार्याला मात्र १९ जानेवारी १९६७ला सुरुवात झाली. ही बँक जरी आंतरराष्ट्रीय बँक म्हणून अस्तित्वात आलेली असली तरी या बँकेचे कार्य मात्र जगातील बहुतांशी अविकसित व विकसनशील असलेल्या आशिया खंडाच्या विकासासाठी करण्यात आल्याचे दिसून येते.

- १) या बँकेच्या सभासद राष्ट्रांतील आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- २) सभासद राष्ट्रांत असलेली गरिबी व श्रीमंतीची दरी कमी करणे व सर्वांचा सर्वांगीण विकास

साध्य करणे.

- ३) आशियातील देशांना त्यांचा आर्थिक वृद्धीचा दर स्थिर ठेवण्यास सहकार्य करणे.
- ४) सभासद असलेल्या विकसनशील राष्ट्रांना आर्थिक व तांत्रिक सहकार्य करणे.
- ५) सभासद राष्ट्रांसाठी विकासाच्या योजनांची आखणी करून त्यांच्या विकासासाठी योजनांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे.
- ६) आशियातील निधी गुंतवणुकीमध्ये सहभागी झालेल्या संस्थांशी सहकार्य करून या संस्थांना गुंतवणुकीच्या व मदतीच्या नवीन संधीचा उपयोग करायला प्रोत्साहन देणे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आशिया खंडाचा विकास करण्यासाठी तसेच या खंडात आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्याच्या उद्देशाने 'आशियाई विकास बँके'ची स्थापना करण्यात आली.

१.६ विदेशातील बँकिंग व्यवहार आणि चलन व्यापार (Offshore Banking and Offshore Currency Trading)

जेव्हा एखादी व्यक्ती नोकरी किंवा व्यवसायानिमित्ताने परदेशात राहते, तेथे पैसे कमावते व आपल्या कमाईचा पैसा आपल्या देशातील बँकेत ठेव म्हणून गुंतविते तेव्हा अशा बँकिंग व्यवहारांना 'ऑफशोर बँकिंग' असे म्हणतात. किंवा जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा ठेवीदार आपली ठेव कर चुकविण्याच्या उद्देशाने दुसऱ्या देशातील बँकेत ठेवतो अशा बँक व्यवहाराला विदेशातील बँकिंग व्यवहार असे म्हणतात. म्हणजेच एखादी व्यक्ती आपल्याकडील अतिरिक्त पैसा ठेव म्हणून आपल्या देशातील बँकेत न ठेवता तो दुसऱ्या देशातील बँकेत ठेव म्हणून ठेवतो तेव्हा अशा बँकिंग व्यवहाराला विदेशातील बँकिंग व्यवहार (Offshore Banking) असे म्हणतात. उदा. भारतीय व्यक्तीने आपला पैसा स्वीस बँकेत ठेवणे हा विदेशातील बँकिंग व्यवहार आहे. असे व्यवहार कर चुकविण्याच्या उद्देशाने केले जातात. म्हणजे आपल्या कर क्षेत्राबाहेरील बँकेत पैसे ठेवून अशा व्यवहारांना ऑफशोर बँकिंग असे म्हणतात.

ऑफशोर बँकिंगच्या वित्तीय सेवा

- १) ठेवी स्वीकारणे.
- २) कर्जपुरवठा करणे.
- ३) पतपत्राचा व्यापारी पतपुरवठा करणे.
- ४) वायरलेस किंवा इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण
- ५) विदेशी विनिमय
- ६) गुंतवणूक व्यवस्थापन व गुंतवणूक संरक्षण
- ७) निधी व्यवस्थापन
- ८) विश्वस्त म्हणून सेवा पुरविणे.
- ९) कंपनी प्रशासन इ.

वरील प्रकारच्या वित्तीय सेवा या बँकिंगच्या माध्यमातून या बँका आपल्या ग्राहकांना पुरवितात.

ऑफशोर बँकिंगचे फायदे

- १) या व्यवहारासाठी खर्चही कमी असतो व व्याजही जास्त मिळते.
- २) या व्यवहारात मिळणाऱ्या व्याजावर कर लागत नाही.
- ३) ज्या वित्तीय सेवा स्वदेशातही मिळत नाहीत त्या या बँकिंगमुळे उपलब्ध होतात.
- ४) या बँकिंगमुळे कमीत कमी खर्चात हे व्यवहार पार पाडले जातात.
- ५) हे बँकिंग व्यवहार सहज व सोप्या पद्धतीने हाताळता येतात.

६) ऑफशोर बँकिंग व्यवहारात पूर्णपणे गुप्तता राखली जाते. तसेच हे सर्व व्यवहार १९३४च्या स्वीस बँकिंग कायदानुसार पूर्णपणे गुप्त राखले जातात.

ऑफशोर बँकिंगचे तोटे

- १) ऑफशोर बँकिंग ही वित्तीय संकटाच्या वेळी पाहिजे तेवढी सुरक्षित नाही. कारण यामध्ये

२००८मध्ये आलेल्या वित्तीय संकटात बहुतेक गुंतवणूकदारांच्या ठेवी बुडालेल्या आहेत.

- २) हे बँकिंग खाते व्यक्तिशः हाताळण्याच्यादृष्टीने खूप खर्चिक आहे. परदेशात हे बँक खाते असल्यामुळे ते व्यवहार पूर्ण करायला परदेशात जाणे आर्थिकदृष्ट्या सर्वसामान्य खातेदाराला ते परवडणार नाही.
- ३) हे व्यवहार खूप श्रीमंत व्यक्तीसाठीच योग्य आहेत.
- ४) अशा प्रकारच्या व्यवहारांमध्ये खूप जोखीम आहे. कोणत्याही प्रकारची सुरक्षितता नाही.
- ५) हे व्यवहार साधारणतः भ्रष्टाचाराच्या माध्यमातून कमविलेला काळा पैसा, संघटित गुन्हांच्या माध्यमातून होणारा काळ्यापैशाचा वापर, गंभीर स्वरूपाच्या गुन्द्यातून होणारे पैशाचे व्यवहार इ. व्यवहार ऑफशोर बँकिंगमध्ये केले जातात.

१.६.१ युरो चलनाची बाजारपेठ

युरो चलन बाजार हा प्रामुख्याने अल्पकालीन आंतरराष्ट्रीय नाणेबाजार म्हणून ओळखला जातो. या बाजारातही नाणे बाजाराप्रमाणे अल्पकालीन देण्याघेण्याचे व्यवहार केले जातात. विशेषतः अल्पकालीन युरो चलनाचे देण्याघेण्याचे व्यवहार या बाजारात केले जातात. या बाजारात विकास साधारणतः १९५० ते ६० च्या दशकात सातत्याने वाढणारी व्यवहार तोलातील तूट भरून काढण्यासाठी युरो चलनाची निर्मिती झाल्याचे निदर्शनास येते. सद्यःस्थिती लंडन येथील युरो चलन बाजार हा जगातील सर्वात मोठा बाजार म्हणून उदयास आला आहे.

युरो चलन हे आंतरराष्ट्रीय चलन असून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अल्पकालीन ठेवी स्वीकारणारा व कर्जे देणारा बाजार आहे. या बाजारात देशाचे सरकार, व्यापारी बहुराष्ट्रीय कंपन्या, संस्था, व्यक्ती इ. मध्यस्थांच्या व बँकांच्या माध्यमाने व्यवहार होतो. युरो चलन बाजार हा आंतरराष्ट्रीय रोखे बाजाराला पूरक असा बाजार आहे. तसेच या बाजारावर त्या त्या देशातील नियंत्रण संस्थांचे नियंत्रण नसते. कारण ह्या बाजारात ज्या चलनाचे व्यवहार होतात ते देशाबाहेरील चलन बाजारात होतात. व ज्या देशात असे व्यवहार होतात त्या देशाच्या दृष्टीने हे चलन परदेशी चलन असते. म्हणून या चलनावर त्या देशातील नियंत्रण व्यवस्थेचे नियंत्रण नसते.

युरो चलनाचा जागतिक स्तरावर आंतरराष्ट्रीय तरलता म्हणून वापर जगातील बहुतेक देश हे करीत आहेत. कारण आंतरराष्ट्रीय देण्याघेण्याचा तुटीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी युरो चलनाचा वापर साधारणतः जगात १९२०पासून केला जात आहे.

विकसनशील अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांकडून व्यवहार तोलातील तूट भरून काढण्यासाठी युरो चलनाची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. तसेच १९७०पर्यंत युरो चलनात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे सदस्य देशांचे समतामूल्य ठरत होते; त्यामुळे युरो चलनाच्या मागणीत मोठी वाढ होत असल्याचे दिसून येत आहे. म्हणून भारतानेही युरो चलनाचा स्वीकार केलेला असल्याचे दिसून येते.

या बाजारात साधारणतः मध्यवर्ती बँक, आंतरराष्ट्रीय संघटना, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, वित्तीय संस्था, तेल उत्पादक देश हे प्रमुख गुंतवणूकदार किंवा ठेवीदार आहेत.

१.६.२ आंतरराष्ट्रीय बँकिंगचे नियमन बँक बुडीची समस्या

बँकिंग व्यवसायात जेव्हा एखाद्या बँकेच्या मालमतेचे बाजारमूल्य हे तिच्या देणीपेक्षा कमी झाल्यामुळे आपल्या अल्पकालीन देणीसुद्धा देऊ शकत नसेल किंवा अल्पकालीन ठेवी मागणी केल्याबरोबर ठेवीदारांना परत करून टाकत नसेल व आपले भांडवल नकारात्मक झाले असेल तसेच बँकेचा व्यवसाय खर्च सतत वाढत असेल आणि उत्पन्न कमी होत असेल याबरोबरच बँकेचा तोटा वाढत जात असेल तर त्यावेळी बँक अयशस्वी होते किंवा दिवाळखोरीकडे वाटचाल करत आहे असे म्हटले जाते.

तसेच बँका ह्या आपल्याकडे ठेवीच्या माध्यमातून आलेला बहुतेक पैसा हा बँकांनी कर्जाच्या माध्यमातून व गुंतवणुकीच्या माध्यमातून इतर ठिकाणी गुंतवलेला असतो. हा पैसा गुंतवित असताना

रोखता व सुरक्षितता या तत्वांचा वापर बँकांनी केला पाहिजे. कारण बँकांवर लोकांचा विश्वास असतो की आपण बँकेकडे ठेवलेला पैसा सुरक्षित राहिल व जेव्हा परत मागितला तेव्हा परत मिळेल या जनतेच्या विश्वासाला तडा जाता कामा नये. या विश्वासाला तडा गेला म्हणजे एखाद्या ठेवीदाराला पैसे मिळाले नाही तर या गोष्टीचा ताबडतोब प्रसार होऊन त्या बँकेचा प्रत्येक खातेदार बँकेकडे जाऊन आपले पैसे परत घेण्याचा प्रयत्न करेल व असे झाले तर कोणतीच बँक वेळेवर ठेवीदारांचे पैसे परत करू शकणार नाही. कारण बँकांनी हा पैसा आधीच इतर ठिकाणी कर्जाच्या माध्यमातून गुंतवलेला असतो. म्हणून बँका ह्या अयशस्वी होतील तसेच या बँकांनी जर स्वीकारलेल्या ठेवींनी विमा संरक्षण घेतले नसेल तर अशा अचानक निर्माण झालेल्या परिस्थितीला सहज सामोरे जाता येत नाही म्हणून बँकेवर आर्थिक संकट येईल.

अशावेळी अर्थव्यवस्थेतील एखादी बँक दिवाळखोर झाली असेल तर अर्थव्यवस्थेवर जास्त परिणाम होत नाही, परन्तु त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवरील इतर बँकांवरही अशा दिवाळखोर बँकेचा परिणाम होत असतो. म्हणून इतर बँकांच्या बाबतीतही ठेवी काढून घेण्याचा प्रकार घडत असल्यामुळे त्या बँकांच्या बाबतीतही ठेवी काढून घेण्याचा प्रकार घडत असल्यामुळे त्या बँका जर त्यांच्या ठेवी परत करू शकल्या तर ठीक. नाहीतर त्या बँकासुद्धा अयशस्वी होऊन दिवाळखोर होऊ शकतात.

बँकिंग व्यवसाय हा पूर्णपणे जनतेच्या विश्वासावर अवलंबून असलेला व्यवसाय आहे कारण की बँका ह्या जनतेचा पैसा ठेवीच्या माध्यमातून स्वीकारतात. त्यांनी मागणी केल्याबरोबर किंवा त्यांच्या आर्थिक अडचणीच्यावेळेस त्यांनी मागणी केल्याबरोबर परत करतात किंवा कर्जाऊ देतात. याचाच अर्थ बँकिंग व्यवसाय हा पूर्णपणे जनतेच्या पैशावर अवलंबून असलेला व्यवसाय असल्यामुळे जोपर्यंत जनतेचा विश्वास बँकेवर आहे, तोपर्यंत पैसा बँकेकडे टिकून राहिल. परंतु एकदा का बँकेवरील विश्वास कमी झाला तर बँकेकडील ठेवी मोठ्या प्रमाणावर परत घेतल्या जातील आणि अशा परिस्थितीत जर बँकेकडे पुरेशी तरल मालमत्ता किंवा रोख रक्कम स्वतःजवळ नसेल तर बँका त्या ठेवी वेळेवर परत करू शकत नाहीत व बँक ही आपोआप दिवाळखोरीकडे जाईल. याचा परिणाम जरी एका बँकेवर झालेला असला तरी हळूहळू त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेतील इतर बँकांवरही व्हायला लागतो व यामुळे बँकांना वित्तीय संकटांना सामोरे जावे लागत आहे.

या बँक अयशस्वीतेचा परिणाम साधारणतः पहिल्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या १९२९-३०च्या जागतिक महामंदीनंतर १९३१साली अमेरिकेतील 'बँक ऑफ युनायटेड स्टेट' ही बँक दिवाळखोर झाली. तसेच १९८०साली अमेरिकेतच बचती व कर्जासंदर्भात संकट निर्माण झाले. यानंतर १९९१च्या महामंदीनंतरही काही बँकांची दिवाळखोरी झाली. तर त्यानंतर २००७मध्ये नॉदर्न रॉक, तर २००८मध्ये बीअर स्ट्रीम ह्या बँकांनी आंतरराष्ट्रीय दिवाळखोरी जाहीर केली.

१.६.३ आंतरराष्ट्रीय बँकिंग नियमावलीत अडचणी

- १) बँकेच्या देण्याघेण्याच्या व्यवहारात पारदर्शकता दिसून येत नाही.
 - २) बँकेकडे हिशेब विशिष्ट अशा प्रमाणित पद्धतीने ठेवले जात नाहीत.
 - ३) बँकेकडे सुरक्षिततेच्या दृष्टिकोनातून पुरेसा राखीव निधी नसतो.
 - ४) बँकेकडे पुरेसे भांडवल उपलब्ध नसणे.
 - ५) देशातील मध्यवर्ती बँकेचे पुरेसे योग्य नियंत्रण नसणे.
 - ६) देशातील मध्यवर्ती बँकेचे व्यवहारातील अयोग्य नियमन व अपूर्ण कायदे.
 - ७) बँकेने स्वीकारलेल्या ठेवींना विमा संरक्षण नसणे.
 - ८) त्या त्या देशांतील बँकिंग नियमन कायद्यातील त्रुटी
 - ९) खाजगी क्षेत्रातील बँकांवर नियंत्रण असणे.
- वरील प्रकारच्या त्रुटीमुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बँका अयशस्वी होताना दिसत आहेत.

१.६.४ आंतरराष्ट्रीय नियमन सहकार्य (International Regulatory Co-operation)

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सातत्याने वाढणाऱ्या महागाई व महामंदीच्या सावटापासून अर्थव्यवस्थेतील वित्तीय संस्थांचा वाढणाऱ्या वित्तीय संकटापासून बचाव करण्याच्या उद्देशाने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर वित्तीय क्षेत्रावर नियंत्रण करण्यासाठी योग्य ती कायदेशीर तरतूद करून आंतरराष्ट्रीय वित्तीय कायदांची निर्मिती करणे आहे.

१९६३साली वित्तीय क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नियमनात्मक सहकार्य वाढविण्याच्यादृष्टीने सहकार्य करारावर काही देशांनी सद्दा केल्या. या करारांतर्गत बहुराष्ट्रीय व बहुस्तरीय वित्तीय व्यवहारांचा निपटारा करण्यासाठी ठेवींची सुरक्षितता प्रदान करण्याच्या उद्देशाने विमा संरक्षण ठेवीचे सोने किंवा इतर चलनांमध्ये रूपांतर करण्याच्या उद्देशाने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नियमात्मक सहकार्य करार करण्यात आला.

१.७ रुपयाचे परिवर्तन

काळा पैसा किंवा बेकायदेशीर पैशाची निर्मिती (Money Laundering)

गंभीर स्वरूपाच्या गुन्हातून किंवा गर्द तसेच इतर तस्करीच्या माध्यमातून मोठ्याप्रमाणावर काळ्या पैशाची निर्मिती करणे होय आणि असा पैसा निर्मितीची प्रक्रिया ज्या ठिकाणी केली जाते त्या ठिकाणाला भूमिगत अर्थव्यवस्था म्हणतात.

पूर्वी अशा पैशाची निर्मिती ही फक्त संघटित वित्तीय गुन्हांपुरतीच मर्यादित होती, म्हणजे संघटित गुन्हांशी संबंधित वित्तीय कारवा, ईशी संबंधित होती.

ज्या गुन्हांच्या माध्यमातून किंवा बेकायदेशीर कृत्यांतून तसेच काळाबाजारातून निर्माण केलेल्या पैशाला बेकायदेशीर पैसे असे म्हटले जाते. उदा.-बेकायदेशीररित्या अल्कोहोल, दारू, गर्द इ.ची विक्रीच्या माध्यमातून निर्माण केलेला पैसा किंवा अतिरेकी किंवा आतंकवादी कारवायांसाठी पुरविलेला पैसा. एवढेच नाहीतर कायद्याने बेकायदेशीर ठरवलेले प्रत्येक कृत्य म्हणजे कर चुकविणे, लाच घेणे, चुकीच्या पद्धतीने हिशेब ठेवून आर्थिक गैरव्यवहार करणे, गैरव्यवहारातून संपत्ती निर्माण करणे, भ्रष्टाचार करणे, आर्थिक फसवणूक करणे इ. सर्व व्यवहार जे बेकायदेशीर पैसा निर्माण करणारे आहेत.

सध्याच्या परिस्थितीत बनावट नोटांची बेकायदेशीर निर्मिती मोठ्याप्रमाणावर होताना दिसून येते. अशा पैशांचा देशात किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अतिरेकी कारवाया करण्याठी वापर केला जातो. उदा-अमेरिकेवरील ९/११चा आतंकवादी हल्ला, तसेच मुंबईवरील २६/११चा हल्ला इ.

१.७.१ काळ्या पैशामुळे निर्माण होणारे धोके

- १) बेकायदेशीर कारवाई- काळा पैसा देशात किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बेकायदेशीर कृत्य करण्यासाठी वापरला जातो, त्यामुळे देशात अशांतता निर्माण केली जाते.
- २) अतिरेकी कृत्यांना मदत- अशा पैशामुळे आतंकवादी कृत्यासाठी मदत केली जाते व त्यामुळे जागतिक स्तरावर हिंसा पसरविली जाते.
- ३) भ्रष्टाचार वाढीस चालना, अशा पैशामुळे लाचखोरीला चालना मिळून देशात भ्रष्टाचार निर्माण केला जातो.
- ४) कर चुकविण्यास प्रेरणा, भ्रष्टाचारांमुळे सामान्य नोकरदार, व्यावसायिक हेसुद्धा नफाखोरीच्या उद्देशाने शासनाची फसवणूक करून कर चुकविण्याचा प्रयत्न केला जातो.
- ५) व्यवहारांमध्ये गैरप्रकार- जास्तीत जास्त पैसा कमविण्याच्या उद्देशाने हिशेब नोंदणी करण्यात गैरप्रकार केले जाऊ शकतात.
- ६) अवैध धंद्यांत वाढ - तस्करी, गर्दची बेकायदेशीर विक्री, अल्कोहोलची बेकायदेशीर विक्री, इ. अवैध धंद्यांमध्ये वाढ होऊ शकते.
- ७) गुन्हेगारीत वाढ- अशा पैशामुळे बेकायदेशीर कृत्यांना चालना मिळते व गुन्हेगारीत वाढ होते.
- ८) शासनाची फसवणूक- अशा पैशामुळे बेकायदेशीर कृत्यांना चालना मिळून शासनाची फसवणूक

केली जाते.

९) समाजाची फसवणूक- अशा पैशामुळे बेकायदेशीर कृत्यांना चालना मिळून सामाजात गैरकृत्ये केली जातात.

१०) जागतिक अशांतता - अशा पैशाच्या माध्यमातून देशात अतिरेकी कारवाया करण्यासाठी वापर केला जातो.

म्हणून असा पैसा अर्थव्यवस्थेत येण्यापासून रोखण्यासाठी योग्य ती पावले उचलणे आवश्यक आहे.

१.७.२ काळ्या पैश्यासंदर्भात नियंत्रणात्मक उपाययोजना

१) तुमच्या ग्राहकांना समजून घ्या म्हणजे Know your customer (K.Y.C.) या योजनेनुसार प्रत्येक बँकेने नवीन खाते उघडत असताना त्या नवीन ग्राहकांची सर्व वैयक्तिक व सामाजिक स्थितीची माहिती करून घेतली पाहिजे.

२) एखाद्या ग्राहक मोठ्या प्रमाणावर बँकेशी रोख व्यवहार करित असेल तर त्या ग्राहकांकडून व्यवहाराविषयी आवश्यक माहिती मिळवा. जास्त रोख रकमेचा व्यवहार होत असेल तर 'पॅन कार्ड'चा पुरावा सादर करण्याविषयी विनंती करा. म्हणजे संबंधित खातेदार हा परिचित व योग्य आहे याची खात्री होईल.

३) प्रत्येक खातेदाराचे खाते प्रकारानुसार वर्गीकरण करा.

४) प्रत्येक खातेदाराची वैयक्तिक माहिती मिळवून त्याच्याशी व्यावहारिक संबंध प्रस्थापित करा.

५) ग्राहकांच्या व्यवहाराविषयक हालचालीवर काळजीपूर्वक लक्ष ठेवा.

६) बँकेत होणाऱ्या भ्रष्टाचाराला आळा घाला.

वरीलप्रमाणे सूचना रिझर्व्ह बँकेने अर्थव्यवस्थेतील वित्तीय काळाबाजार रोखण्यासाठी वेळोवेळी विविध मार्गदर्शक सूचना प्रकाशित करून काळा पैसा रोखण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले आहेत.

सारांश

या प्रकरणात वित्तीय पद्धतीचा आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन कसा आहे हे दाखविले आहे. १९९१च्या नवीन आर्थिक धोरणामुळे भारतीय वित्तीय आणि भांडवल बाजारपेठही जागतिकदृष्ट्या मुक्त बाजारपेठ झालेली आहे. यात परकीय संस्थात्मक गुंतवणुकीला कसा वाव असतो, त्याची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका कशी असते व त्यावर नियंत्रण कसे ठेवता येते, त्यात अनिवासी भारतीयांचा सहभाग कसा असतो हे स्पष्ट होते.

आंतरराष्ट्रीय बँकिंगमध्ये जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय महामंडळ, आशियाई विकास बँक या आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करणाऱ्या वित्तीय संस्थांचे उद्देश, कार्य समजते.

ऑफशोर बँकिंगच्या वित्तीय सेवा, फायदे, तोटे, त्याचे ग्राहकांना काय फायदे होतात त्याचे स्पष्टीकरण होते. युरो करन्सी बाजार, रुपयाचे परिवर्तन, काळ्या पैशामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या व त्यावरील उपाययोजना याचे स्पष्टीकरण होते.

स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

प्र.१ला परकीय संस्थात्मक गुंतवणूक म्हणजे काय? त्याची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका स्पष्ट करा.

प्र.२ला भारतीय विदेशी विनिमय बाजाराचे स्वरूप व महत्त्व विशद करा.

प्र.३ला जागतिक बँकेचे कार्य व उद्देश स्पष्ट करा.

प्र. ४ला आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे कार्य सांगा.

प्र.५ वाटीपा लिहा-

१) आशियाई विकास बँक

- २) रुपयाचे परिवर्तन
- ३) युरो चलनाची बाजारपेठ
- ४) आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ
- ५) काळा पैसा समस्या.

पारिभाषिक शब्द-

१) Offshore Banking	बँकिंग व्यवहार विदेशातील.
२) Know Your Customer	तुमच्या ग्राहकांना ओळखा.
३) Britanwoods Twins	ब्रेटनवुडसच्या जुळ्या संस्था.

प्रकरण - ८ - जगातील व भारतातील वित्तीय संकट

(Financial Crisis in World and In the India)

१.० उद्दिष्टे

- १) जगातील व भारतातील वित्तीय संकट अभ्यासणे.
- २) जगातील व भारतातील १९९०नंतरचे आर्थिक धोरण व सर्वात मोठ्या वित्तीय संकटाबद्दल ज्ञान प्राप्त करून घेणे.
- ३) वित्तीय संकटाची कारणे आणि परिणामांचा अभ्यास करणे.
- ४) वित्तीय संकटापासून मिळालेला धडा व आर्थिक सुधारणा याचा अभ्यास करणे.
- ५) बँकेसंदर्भातील काही महत्वाच्या संकल्पना अभ्यासणे.

प्रास्ताविक

आज संपूर्ण जगात आर्थिकदृष्ट्या मंदीचे सावट निर्माण झालेले आहे. तसेच मोठ्या प्रमाणावर महागाई वाढत आहे. त्याचप्रमाणे जगातील स्थितीबरोबर भारतातही महागाई व मंदीचे सावट आज अर्थव्यवस्थेवर दिसून येत आहे. याचा परिणाम भारताबरोबर संपूर्ण जगात मंदीचे सावट असल्यामुळे जगात खूप मोठे वित्तीय संकट निर्माण झाले आहे.

या वित्तीय संकटाचे प्रमुख कारण जगातील आर्थिक असंतुलन याबरोबर जागतिक स्तरावरील समग्र अर्थव्यवस्थेतील वाढणारी विषमता हेच असते म्हणून त्याचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

१.२ विषय विवेचन

सध्याच्या मोठ्या प्रमाणावर वाढणाऱ्या वित्तीय संकटाचे प्रमुख कारण हे जागतिक स्तरावर वाढणारे पायाभूत व संरचनात्मक समग्र आर्थिक असंतुलन हे होय. परंतु या जागतिक असंतुलनाचा परिणाम म्हणून जगातील बहुतेक देश विशेषतः चीन व आशियाई राष्ट्रांच्या चालू खात्यामध्ये वृद्धी झालेली दिसून येत आहे तर अमेरिकेच्या व इतर राष्ट्रांच्या चालू खात्यामध्ये तूट निर्माण झाल्याचे दिसून आले. व या मोठ्याप्रमाणावरील आर्थिक असंतुलनामुळे शाश्वत अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत अनिश्चितता निर्माण झाली. उत्पन्न कमी झाले, खर्चाचे प्रमाण वाढले, संपत्तीचे विभागीकरण थांबले, अर्थव्यवस्थेतील भरभराट थांबली व यामुळे आर्थिक संकट निर्माण झाले. जागतिक अर्थव्यवस्थेचा शाश्वत व कायमचा विकास व भरभराट करायची असेल तर संपत्तीचे योग्य वाटप होणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर त्याचा योग्य मोबदलासुद्धा मिळणे आवश्यक आहे. जगात मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक संकट निर्माण होत आहे. या आर्थिक संकटाची खरी सुरुवात अमेरिकेत झाल्याचे दिसून आले व त्यानंतर ते संपूर्ण जगात पसरलेले दिसून येत आहे.

जागतिक स्थितीबरोबरच भारतातही महागाई व मंदीचे सावट आज अर्थव्यवस्थेवर दिसून येत आहे. याचा परिणाम भारताबरोबर संपूर्ण जगात मंदीचे सावट असल्यामुळे जगात खूप मोठे वित्तीय संकट निर्माण झाले आहे.

या वित्तीय संकटाचे प्रमुख कारण जगातील आर्थिक असंतुलन याबरोबरच जागतिक स्तरावरील समग्र अर्थव्यवस्थेतील वाढणारी विषमता हे सांगता येईल.

१.३ वित्तीय संकटाचे प्रकार (Types of Financial Crisis)

१) बँकिंग व्यवसायातील संकट (Banking Crisis)

बँकिंग व्यवसायात जेव्हा एखाद्या बँकेच्या मालमतेचे बाजारमूल्य हे तिच्या देणीपेक्षा कमी होते किंवा अल्पकालीन ठेवी मागणी केल्याबरोबर ठेवीदारांना परत करू शकत नसेल व आपले भांडवल नकारात्मक झाले असेल, तसेच बँकेचा व्यावसायिक खर्च सतत वाढत असेल आणि उत्पन्न कमी होत असेल. याबरोबर बँकेचा तोटा वाढत जात असेल तर त्यावेळी बँक अयशस्वी किंवा दिवाळखोरीकडे वाटचाल करत आहे असे म्हटले जाते.

या बँक अयशस्वीतेचा परिणाम साधारणतः पहिल्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या १९२९-३० च्या जागतिक महामंदीनंतर १९३१ साली अमेरिकेतील 'बँक ऑफ युनायटेड स्टेट्स' ही बँक दिवाळखोर झाली. तसेच १९८० साली अमेरिकेतच बचती व कर्जासंदर्भात संकट निर्माण झाले. तसेच सध्याच्या परिस्थितीत व्यापारी बँकांपेक्षा गुंतवणूक बँका ह्या अयशस्वी झाल्याचे एका अभ्यासावरून निदर्शनास आलेले आहे.

२) साठेबाजीच्या माध्यमातून झालेला घोटाळा (Speculative Crisis)

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील अर्थव्यवस्थेतील वित्तीय मालमतेच्या किंमतीतील कृत्रिम पद्धतीने करण्यात आलेल्या चढउतारामुळे झालेला घोटाळा अर्थव्यवस्थेमध्ये विशिष्ट वित्तीय मालमत्ता खरेदी करताना भविष्यात उत्तम मिळण्याच्या उद्देशाने किंमत कमी होतील व मालमत्ता खरेदी करू अशी वाट पाहिली, परन्तु अशा वित्तीय मालमतेची किंमती कमी न करता कृत्रिम पद्धतीने म्हणजे साठेबाजीच्या माध्यमातून ती किंमत खूप वाढविली जाते. तसेच एखादी वित्तीय मालमत्ता चालू बाजारमूल्याला खरेदी करून भविष्यात विक्री करून नफा कमविण्याच्या उद्देशाने किंमती वाढल्या की विकण्याचा विचार खरेदीदार करतो; परन्तु अशा मालमतेच्या किंमती साठेबाजीच्या साहाय्याने कृत्रिमरित्या खूप कमी केल्या जातात. ह्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचे मार्ग बंद होतात. अर्थव्यवस्था मोडकळीस येऊन खूप मोठे आर्थिक संकट निर्माण होते. म्हणून या आर्थिक संकटाला साठेबाजीमुळे निर्माण झालेले आर्थिक संकट असे म्हणतात.

३) आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संकट (International Financial Crisis)

एखाद्या देशातील अर्थव्यवस्थेतील स्थिर विनिमय दर साठेबाजीच्या माध्यमातून अचानक चलनाचे अवमूल्यन केले जाते, तेव्हा चलन संकट निर्माण होते किंवा व्यवहार तोलातील संकट निर्माण होते. तसेच एखादा देश जेव्हा एखादे सार्वभौम कर्ज (Sovereign Debt) परतफेड करण्यास असमर्थ ठरतो. त्यावेळेस सार्वभौम कर्ज संकट निर्माण होते. एखाद्या वेळेस शासनाच्या स्वनिर्णयामुळे अचानक अवमूल्यन करण्याच्या माध्यमातून गुंतवणूकदारांच्या भावनांशी खेळून वित्तीय बाजारातील भांडवल पुरवठा अचानक थांबविला जातो किंवा अचानक वाढविला जातो. तेव्हा मोठ्या प्रमाणात वित्तीय संकट निर्माण होते. अशा परिस्थितीत पुढील संकटे आलेली आहेत. १९९२-९३मध्ये युरोपियन विनिमय दर यंत्रणेत बदल करून काही चलनाचे अचानक अवमूल्यन केल्यामुळे आलेले वित्तीय संकट. १९९८मध्ये रशियन सरकारने अचानक रुबल या चलनाचे अवमूल्यन केल्यामुळे रशियन सरकारच्या रोखे बाजारात खूप मोठे आर्थिक संकट आले.

४) मोठ्या प्रमाणावरील आर्थिक संकट (Wider Economics Crisis)

साधारणतः अर्थव्यवस्थेत दोन किंवा तीन तिमाहीपेक्षा अधिक काळासाठी जीडीपी वाढ जर नकारात्मक राहात असेल तर त्याला अपवर्तणची सुरुवात असे म्हटले जाते. परन्तु जीडीपी जर असाच दीर्घकाळ राहात असेल तर त्याला अर्थव्यवस्थेतील मंदीची अवस्था म्हटले जाते. जीडीपी हा जास्त नकारात्मक नसून दीर्घकाळासाठी मंद राहिला तर त्याला आर्थिक मंदी असे म्हणतात.

वरील ही सर्व परिस्थिती अर्थव्यवस्थेतील वित्तीय संकट मानत नाहीत; परन्तु काही अर्थतज्ज्ञांच्या मते मंदी किंवा महामंदी हे वित्तीय संकटांचे प्रमुख कारण मानले जाते. थोडक्यात अर्थव्यवस्थेतील वित्तीय संकटांचे वरील प्रमुख चार प्रकार आहेत. त्यानुसार बँकांची दिवाळखोरी, साठेबाजी, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय

संकट व मोठ्या प्रमाणावरील आर्थिक संकटामुळे देशात व जगात वित्तीय संकट निर्माण होत आहे.
जगातील व भारतातील १९९० नंतरचे सर्वात मोठे वित्तीय संकट (Major Financial Crisis in the World and In India Since 1990)

जगातील प्रमुख वित्तीय संकटे

- १) २० व्या शतकात सर्वप्रथम १९१० साली रबर स्टॉक मार्केट मोठे वित्तीय संकट आले.
- २) १९३० मध्ये पहिल्या महायुद्धानंतरच्या काळात आलेली जगातील सर्वात मोठी महामंदी.
- ३) १९७३-७४ च्या दरम्यान झालेल्या तेल बाजारातील संकटामुळे तेलाच्या किंमती मोठ्या प्रमाणावर वाढल्या व त्याचा परिणाम १९७३ मध्ये तेल व्यवसायात वित्तीय संकट आले.
- ४) १९८० साली मेक्सिकोमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कर्जाचे संकट निर्माण झाले. याला लॅटिन अमेरिका कर्ज संकट असे म्हणतात.
- ५) स्कंध बाजारातील इतिहासात एका दिवशी सर्वात मोठी घट १९८७ साली दिसून आली, त्यानुसार १९८७ च्या सोमवाराला काळा सोमवार म्हणून ओळखला जातो.
- ६) १९८९-९१ मध्ये सर्वात मोठे बचत व कर्ज संकट निर्माण झाले.
- ७) १९९० मधील जपान मालमत्ता बाजारातील सर्वात मोठी घट.
- ८) १९९२-९३ काळा बुधवार, युरोपीयन विनिमय दर यंत्रणेवर साठेबाजांचा हल्ला, युरोपीयन विनिमय दर यंत्रणेत बदल करून काही चलनांचे अचानक अवमूल्यन केल्यामुळे आलेले वित्तीय संकट.
- ९) १९९४-९५-१९९४ मेक्सिकोमधील आर्थिक संकट, मेक्सिकोमधील कर्ज बाजारावर साठेबाजांच्या हल्ल्यामुळे आलेले आर्थिक संकट.
- १०) १९९७-९८-१९९७ एशियन वित्तीय संकट. संपूर्ण आशियात अवमूल्यन व बँकिंग क्षेत्रात खूप मोठे संकट.
- ११) १९९८ मध्ये रशियन सरकारने अचानक रुबल या चलनाचे अवमूल्यन केल्यामुळे रशियन सरकारच्या रोखे बाजारात खूप मोठे आर्थिक संकट आले.
- १२) २००१ डॉट कॉम घोटाळा, इंटरनेट कंपन्यांवरील साठेबाजीमुळे मोठ्या प्रमाणावरील ह्या कंपन्या दिवाळखोर झाल्या.
- १३) २००८-२००९ अमेरिकेतील सब प्राईम लोडिंग संकट. वरील प्रकारची विविध देशांतील ही प्रमुख वित्तीय संकटे आहेत.

१.५ भारतातील प्रतिभूती घोटाळा (The Security Seam in India)

वित्तीय बाजारात गैरप्रकार करण्याच्या उद्देशाने केलेले वित्तीय साधनांचे गैरव्यवहार किंवा बेकायदेशीर कृत्य हे प्रतिभूती घोटाळा अंतर्गत येत असते.

- १) भागांच्या किंमतीत केलेली फेरफार म्हणजेच शेअर्सच्या किंमतीमध्ये कृत्रिम पद्धतीने केलेले चढउतार.
- २) कंपनीवर वर्चस्व निर्माण करण्याच्या उद्देशाने तसेच मालकीच्या संदर्भात मत्केदारी निर्माण करण्याच्या उद्देशाने एखाद्या कंपनीतील भागांचा मोठा हिस्सा खरेदी करणे.
- ३) बेकायदेशीर कृत्यासाठी पैशाचा वापर, प्रतिभूतीच्या व्यापारासाठी पैसा वित्तीय बाजारातून उपलब्ध करून देणे; परंतु त्याचा त्या कारणासाठी वापर न करता 'प्रतिभूती विनिमय कायदा, १९३४' नुसार एखाद्या गैरकृत्यासाठी त्या पैशाचा वापर करणे इ.

ही वरील सर्व कारणे अर्थव्यवस्थेतील वित्तीय बाजारातील वित्तीय संकट निर्माण होण्यासाठी साहाय्य करणारी आहेत.

१) १९९१ चा हर्षद मेहता घोटाळा

१९९१ साली हर्षद मेहता, हितेन दलाल, बाटलीवाला व कंपनी आणि मुकेश बाबू यांनी भारतीय

रिझर्व्ह बँकेच्या कर्जविषयक मार्गदर्शक तत्वांचे उल्लंघन करून प्रतिभूतीचा व्यवहार करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय गृहनिर्माण, स्टेट बँक ऑफ सौराष्ट्र, भारतीय स्टेट बँक कॅपिटल मार्केट लि., स्टॅन्डर्ड चार्टर्ड बँक इ. व सार्वजनिक कंपन्यांचे शेअर्स खरेदी करणाऱ्यांशी व्यवहार करून त्यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणावर कर्ज घेतले.

२) २००१ चा केतन पारेख घोटाळा

२००१ मध्ये केतन पारेख यानेसुद्धा काहीशा प्रमाणात हर्षद मेहता सारखा घोटाळा केला. याने भारतीय युनिट ट्रस्ट बँक, एमएमसी बँक, कोलकाता भाग बाजार व सार्वजनिक कंपन्यांचे शेअर्स खरेदी करणाऱ्यांशी व्यवहार करून त्यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणावर कर्ज घेतले. परन्तु त्या कर्जाचा वापर बेकायदेशीर कृत्यासाठी व व्यवहाराचे निरसन व निपटारासाठी वापर केला. तसेच केतन पारेख याने भांडवल बाजारात गैरप्रकार करून स्वतःच्या मालकीच्या कंपनीच्या खूप मोठ्या रकमेचा अपहार करून कृत्रिमरित्या मोठ्याप्रमाणावर उलाढाल घडवून आणली. या घोटाळ्यावर भारतीय रिझर्व्ह बँक, भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळ कंपनी व्यवहार विभाग यांची नियमनात्मक यंत्रणा सातत्याने नियंत्रण करण्यास अयशस्वी ठरत असल्यामुळे यांना पडलेले एक कोडे होते.

३) भारतीय युनिट ट्रस्ट घोटाळा

केतन पारेख यांच्या भागबाजारातील घोटाळ्यानंतर वित्तीय बाजारात व अर्थव्यवस्थेत मंदीचे वातावरण निर्माण झाले व याचा परिणाम युटीआयचा 'युएस-६४' युनिट कोसळला व यामुळे भारतीय जनता व महत्त्वपूर्ण गुंतवणूकदार याचे बळी ठरले. तसेच याचा सर्वात जास्त परिणाम माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रावर होऊन या क्षेत्रातील बहुतेक कर्मचार्यांना कामावरून कमी केले गेले. तसेच या अचानक आलेल्या संकटामुळे बहुतेक गुंतवणूकदारांनी आत्महत्या केल्या व नंतर 'युएस-६४' हा युनिट बाजारातून निवकाशित करण्यात आला.

१.६ वित्तीय संकटाची कारणे आणि परिणाम

१) कायद्यांचा अभाव : शासनाने व प्रत्येक देशांतील सरकारने सातत्याने वाढणाऱ्या मोठ्या प्रमाणावरील वित्तीय संकटावर मात करण्यासाठी वेळोवेळी विविध प्रकारचे कायदे केले. अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांमध्ये दुरुस्तीही केली. तरी हे वित्तीय संकट कमी न होता ते दिवसेंदिवस वाढत जात आहे. कारण शासनाने वित्तीय संकट नष्ट करण्याच्या व कमी करण्याच्या दृष्टिकोनातून केलेले कायदे अयशस्वी ठरत आहेत. त्या अडचणी पुढीलप्रमाणे-

- १) बँकेच्या देण्याघेण्याच्या व्यवहारात पारदर्शकता दिसून येत नाही.
- २) बँकेचे हिशेब विशिष्ट अशा प्रमाणित पद्धतीने ठेवले जात नाहीत.
- ३) बँकेकडे सुरक्षिततेच्या दृष्टिकोनातून पुरेसा राखीव निधी नसतो.
- ४) बँकेकडे पुरेसे भांडवल उपलब्ध नसणे.
- ५) देशातील मध्यवर्ती बँकेचे पुरेसे योग्य नियंत्रण नसणे.
- ६) देशातील मध्यवर्ती बँकेचे व्यवहारावरील अयोग्य नियमन व अपूर्ण कायदे इ. या अडचणींमुळे कायदा यशस्वी ठरत नाही.

२) अपहार किंवा घोटाळा :

जेव्हा कंपन्या चुकीच्या पद्धतीने गुंतवणूकदारांना आपल्या ठेवी कंपनीत गुंतविण्याच्या उद्देशाने आकर्षित करतात व अधिक उत्पन्न मिळविण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा संस्थांच्या अपयशात किंवा दिवाळखोरीच्या दृष्टीने असे घोटाळे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्याचे प्रमुख उदाहरण म्हणजे २०व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या बोस्टन येथील चार्ल्स पोन्झी घोटाळा, १९९४मधील रशिया येथील एमएम गुंतवणूक निधी घोटाळा, सबप्राईम तारण घोटाळा इ.

३) मंदीचा प्रभाव :

साधारणतः अर्थव्यवस्थेत दोन किंवा तीन तिमाहीपेक्षा अधिक काळासाठी जीडीपी वाढ जर

नकारात्मक राहत असेल तर त्याला अपवर्तन किंवा मंदीची सुरुवात असे म्हटले जाते. परन्तु जीडीपी जर असाच दीर्घकाळ राहत असेल तर त्याला अर्थव्यवस्थेतील औदासीन्य, मंदीची अवस्था म्हटले जाते. जीडीपी हा जास्त नकारात्मक नसून दीर्घकाळासाठी मंद राहिला तर त्याला आर्थिक मंदी असे म्हणतात.

४) एका संस्थेवरील संकटाचा इतर संस्थांवर होणारा परिणाम-

अर्थव्यवस्थेतील एखादी बँक दिवाळखोर झाली असेल तर अर्थव्यवस्थेवर जास्त परिणाम होत नाही. परंतु त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवरील इतर बँकांवरही अशा दिवाळखोर बँकेचा परिणाम होत असतो. म्हणून इतर बँकांच्या बाबतीतही ठेवी काढून घेण्याचा प्रकार घडत असल्यामुळे त्या बँका जर त्यांच्या ठेवी परत करू शकल्या तर ठीक नाहीतर त्या बँकासुद्धा अयशस्वी होऊन दिवाळखोर होऊ शकतात.

५) संपत्ती व देणी असमानता-

बँकिंग व्यवसायात जेव्हा एखाद्या बँकेच्या मालमतेचे बाजारमूल्य हे तिच्या देणीपेक्षा कमी होते म्हणजे बँक आपली मालमतेची बाजारमूल्य कमी झाल्यामुळे आपल्या अल्पकालीन देणीसुद्धा देऊ शकत नसेल किंवा अल्पकालीन ठेवी मागणी केल्याबरोबर ठेवीदारांना परत करू शकत नसेल. आपले भांडवल नकारात्मक झाले असेल तसेच बँकेचा व्यावसायिक खर्च सतत वाढत असेल आणि उत्पन्न कमी होत असेल याबरोबर बँकेचा तोटा वाढत जात असेल तर त्यावेळी बँक अयशस्वी होते. दिवाळखोरीकडे वाटचाल करत आहे असे म्हटले जाते.

तसेच बँका ह्या आपल्याकडे ठेवीच्या माध्यमातून आलेला बहुतेक पैसा हा बँकांनी कर्जाच्या माध्यमातून व गुंतवणुकीच्या माध्यमातून इतर ठिकाणी गुंतवलेला असतो. हा पैसा गुंतवित असताना रोखता व सुरक्षितता या तत्वांचा वापर बँकांनी केला.

तसेच या बँकांनी जर स्वीकारलेल्या ठेवींना विमा संरक्षण घेतले नसेल तर अशा अचानक निर्माण झालेल्या परिस्थितीला सहज सामोरे जाता येत नाही म्हणून बँकांवर आर्थिक संकट येते.

१.७ वित्तीय संकटातून मिळालेला धडा व आर्थिक सुधारणा (Lesson From recent Crisis and Reforms)

प्रत्येक संकट हे प्रत्येक व्यक्ती किंवा संस्थेला एक नवीन अनुभव, ज्ञान दिशा देऊन जातो. याचप्रमाणे प्रत्येक आर्थिक संकट नवीन आर्थिक धोरणाचा स्रोत किंवा मार्ग आहे. म्हणून अशा प्रकारचे आर्थिक संकट खरोखरच आर्थिक सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने तसेच अर्थव्यवस्थेतील अंतर्गत व बहिर्गत सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्देशाने महत्वाचे ठरते. तसेच ह्या सुधारणा घडवून आणण्याच्या दृष्टीने अर्थव्यवस्थेत मूलभूत बदल घडवणे आवश्यक आहे. सध्याच्या परिस्थितीत आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवर वित्तीय संकट हे एका मागून एक असे येत आहेत. त्याचा खऱ्या अर्थाने परिणाम हा विकसनशील अर्थव्यवस्थेवर होताना दिसत आहे.

आर्थिक संकटांच्या बाबतीत अर्थव्यवस्थेत बदल करण्याच्या सूचना करणे जेवढे सोपे आहे तेवढेच कठीण. मूलभूत बदल करणे, म्हणून सद्यःस्थितीत प्रचलित आर्थिक स्थितीला तडा देणे सोपे राहिलेले नाही. सध्याची अर्थव्यवस्थेची आर्थिक संरचना ही अर्थव्यवस्थेतील अस्थिरता, वित्तीय संकट व मालमतेचे गरिबांकडून श्रीमंतांकडे हस्तांतरण करण्यासाठी अयशस्वी ठरत आहे.

अशा वित्तीय संकटाला सामोरे जाण्यासाठी सध्या पुन्हा ब्रिटनवुड्स धोरणाची गरज आहे. कारण त्या माध्यमातून चलन विनिमयात स्थिरता, मौद्रिक स्थिरता, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील परस्पर सहकार्य, तसेच उत्पादन वाढीच्या उद्देशाने अर्थव्यवस्थेतील संसाधनांचा पुरेपूर वापर केला जाईल व त्याचा परिणाम म्हणून अर्थव्यवस्थेत खूप मोठा सकारात्मक परिणाम होईल

१.८ काही महत्वाच्या संकल्पना (Some Important Concepts)

१. दिवाळखोरी (Bankruptcy)

एखादी व्यक्ती, व्यापारी, व्यावसायिक, उद्योजक, वित्तीय संस्था जेव्हा आपल्यावर असलेले कर्ज परतफेड करण्यास असमर्थ ठरते, तेव्हा त्या परिस्थितीला दिवाळखोरी म्हणतात.

तसेच एखादी व्यक्ती किंवा संस्था कायदेशीररित्या आपले व्यावसायिक कर्ज व्यावसायिक मालमत्तेतून परत करू शकत नाही, अशा व्यक्तीस न्यायालय दिवाळखोर म्हणून कायदेशीररित्या त्या व्यक्ती किंवा संस्थेची दिवाळखोरी जाहीर करून टाकते.

२) तारण मालमत्ता जप्त करणे (Foreclosure)

फोरक्लोजर म्हणजे एखाद्या कर्जदाराने बँकेकडून घेतलेले कर्ज बँकेला परत केले नाही तर बँकेला तारण दिलेली मालमत्ता बँक तिचा पूर्णपणे ताबा घेऊन जप्त करू शकते. आपल्या कर्जाची रक्कम वसूल करू शकते. म्हणून या प्रक्रियेला तारण असलेली मालमत्ता जप्त करणे असे म्हटले जाते.

३) सब-प्राईम लेंडिंग आणि परिवर्तनीयता (Sub-prime lending and Securitization)

सब-प्राईम लेंडिंग ही संकल्पना विशेषतः गृहनिर्माण क्षेत्रातील संकल्पना असून, 'एखादी तारण मालमत्ता खरेदी करून तिचे निधीमध्ये रूपांतर करून गृह क्षेत्रातील वित्तीय संस्थांना सातत्याने हा निधी उपलब्ध करून देणे व त्या माध्यमातून घरखरेदीदारांना घर खरेदी करण्यासाठी सातत्याने हा निधी उपलब्ध करून देणे म्हणजेच सब-प्राईम लेंडिंग होय.

४) टॉक्सिक कर्ज (Toxic Debts)

'सर्वसाधारणपणे परिस्थितीत एखादा घर बांधणीसाठी कर्ज घेणारा कर्जदार जर कर्ज परत करण्यास असमर्थ ठरत असेल तर त्याचे घर जप्त करून ते विकले जाते व कर्जामुळे होणारे नुकसान वसूल केले जाते. यामुळे लाखो घरे ही किंमत शून्य झालेली असून अशा कर्जदारांच्या पुनर्वसनाची कोणतीही हमी नाही. म्हणून अशाप्रकारच्या कर्जाला टॉक्सिक कर्ज असे म्हणतात.

५) क्रेडिट क्रंच (Credit Crunch)

पत संकोच- पत संकोच म्हणजे नाणेबाजारातील अशी स्थिती की, ज्यामुळे नवीन कर्ज घेणे सहज शक्य होत नाही. तसेच क्रेडिट क्रंच म्हणजे शासन ज्यावेळेस सामान्य ग्राहक, व्यावसायिक किंवा छोटे उद्योजक यांना कर्ज देण्यासंदर्भात नाणेबाजारावर नियंत्रणे आणते. त्या परिस्थितीला क्रेडिट क्रंच किंवा पतसंकोच असे म्हणतात.

सारांश -

या प्रकरणात वित्तीय संकटाची व्याख्या, त्याचे प्रकार, जगातील व भारतातील १९९० नंतरचे सर्वात मोठे वित्तीय संकट, जगातील प्रमुख वित्तीय संकट, त्या संकटाची कारणे व परिणाम. काही महत्वाच्या संकल्पनांचा अभ्यास केला आहे. जेणे करून भारतीय व जागतिक अर्थव्यवस्थेतील बँकिंग क्षेत्राच्या विकासासाठी आज बँकांनी स्पर्धात्मकदृष्ट्या सक्षम होण्याची गरज असल्यामुळे बँकांनी सातत्याने बदलणाऱ्या परिस्थितीनुसार खूप मोठे बदल स्वीकारले आहेत. ज्याची माहिती या प्रकरणात मिळते.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न -

- प्र.१ला आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संकट म्हणजे काय?
- प्र.२ला वित्तीय संकटांचे प्रकार सांगा.
- प्र.३ला भारतातील १९९० नंतरचे सर्वात मोठे वित्तीय संकट?
- प्र.४ला वित्तीय संकटाची कारणे स्पष्ट करा.

प्र.५ला टीपा द्या.

- १) दिवाळखोरी
- २) क्रेडिट क्रंच

- ३) आर्थिक सहाय्यता
- ४) कॅमल प्रतिवादी
- ५) सब-प्राईम लेंडिंग.

पारिभाषिक शब्द-

१. Camel Rating
२. Bailed out

बँकांचा प्रतिवादी प्रकार
व्यावसायिकांना देण्यात येणारी मदत.